Милутин Живковић

НДХ У СРБИЈИ

Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници
(април–септембар 1941)

Издавачи
ДРУШТВО ИСТОРИЧАРА СРБИЈЕ „СТОЈАН НОВАКОВИЋ“
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА-ЛЕПОСАВИЋ

Уредник
Проф. др Момчило Павловић

Рецензенти
Проф. др Момчило Павловић
Проф. др Љубодраг Димић
Др Коста Николић
Др Бојан Димитријевић

Превод архивске грађе са италијанског
МА Дубравка Нешић

Лектура
Ана Гвозденовић

Прелом текста и коректура
Небојша Стамболија

ISBN 978-86-

Објављивање ове књиге помогло је Друштво историчара Србије
„Стојан Новаковић“ и господин Миленко Вујић из Београда

Милутин Живковић

НДХ У СРБИЈИ

Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)

Београд
2017.

ПРЕДГОВОР

Писати о судбини Старог Раса током окупације у Другом светском рату значи суочити се са неколико изазова које пред истраживаче поставља ова тема. Прва препрека коју ваља заобићи јесте недостатак одговарајуће литературе која се односи на тај период. Домаћој историографији, рекло би се, посебно недостаје једна на научним изворима заснована синтеза, која би покрила цео период окупације Старог Раса. Следеће искушење лежи у прикупљању богате, али веома разуђене архивске грађе. Она је „разбацана" по архивима широм Србије (Београд, Краљево, Нови Пазар, Ужице, Чачак), али и ван њених граница, односно по Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Италији, Немачкој и Албанији. Неприступачност архивског материјала навела је многе истраживаче да се окрену секундарним изворима, пре свега сећањима савременика и штампи. Уплив дневне политике на прекрајање прошлости Старог Раса је још једна отежавајућа околност на коју се такође мора рачунати.

Корпус многих тема које извиру из периода окупације овог подручја током 1941–1944. године, отварају оне које су везане за прву ратну годину на територији Србије. Једна од њих, можда и најважнија, јесте она која се односи на формирање и рад институција усташког режима НДХ у Прибојском, Милешевском, Нововарошком и Сјеничком срезу. За то, по нама, постоје најмање три разлога. Први је потреба за анализом територијалних (великохрватских) амбиција НДХ које се у потпуности ослањају на планове исковане у Бечу, престоници Црно-жуте монархије, током 19. века. Други разлог представља чињеница да су усташке власти у деловима Старог Раса покренуле процесе које ће оставити у „наслеђе" локалном становништву. Њихов епилог ће уследити тек у каснијим фазама рата а, нажалост, последице поменутих процеса осећамо и данас. Трећи, али не и најмање битан разлог, јесте тај да је о периоду власти НДХ у Полимљу, са обе стране Дрине, врло мало писано.

Што се тиче прикупљеног архивског материјала и консултоване литературе, најважнији извори су свакако похрањени у Војном архиву Србије у Београд. У питању је фонд НДХ, који броји неко-

лико стотина кутија. Затим су ту Архив Србије и његова одељења у Карнегијевој (Збирка БИА) и на Железнику (Комесаријат за избеглице и Обласни комитет КПЈ за Санџак), Архив Југославије (Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и Фонд 979 – Збирка микрофилмова). Један део грађе је депонован и у: Хрватском државном архиву (фондови: Министарство оружничких снага и Министарство вањских послова), Хисторијском музеју Босне и Херцеговине (фондови: Усташка надзорна служба и НДХ), Архиву Историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму (Фонд дивизије „Пустерија“) и Архиву Министарства спољних послова у Берлину.

Када је литература у питању, ослонили смо се на неколико монографија локалног карактера. Као пример наводимо радове Бранка Зејака (*Окупаторски злочини у пријепољском крају 1941–1945*), Салиха Селимовића (*Кладница*), Милуна Х. Павловића (*Вријеме заборављених гробова*, *Биографски лексикон значајних Сјеничана*), или наслове *Историја Пљеваља*, *Историја Бјелог Поља*, *Прибојски крај – историја, култура, људи, обичаји* и сл. У одређеној мери смо се ослонили на монографију *Санџак у НОБ-у*, аутора Мирка Ћуковића, али уз извесну дистанцу према књизи која нема научни апарат. Консултовали смо и неколико синтеза да бисмо имали бољи увид у шири историјски моменат којем припада тема ове монографије. У питању су дела Велимира Терзића (*Slom Kraljevine Jugoslavije*), Драгана Ненезића (*Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*), Бојана Димитријевића (*Ustaška vojska NDH 1941–1945*), Давора Ковачића (*Redarstveno-obaveštajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945*), Енвера Реџића (*Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*), Атифа Пуриватре (*Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*), Фикрете Јелић Бутић (*Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945*) и др.

Приликом рада на питању формирања и функционисања усташких институција НДХ у Полимљу, од помоћи нам је била и мемоарска грађа. Подједнако значајна су нам била сећања Анте Павелића, Славка Кватерника, грофа Ћана, генерала Хорстенауа, односно комуниста попут Мирка Ћуковића и Владимира Жугића, као и самих устаника (Живко Јовановић). Штампа је такође била један од извора података које смо користили. Овде пре свега, мислимо на новинске чланке настале у раду пропагандних гласила НДХ, тј. *Sarajevskog novog lista*, *Osvita*, *Novog lista* и *Hrvatskog naroda*. Моно-

графију смо обогатили и са неколико фотографија које смо прикупили у Архиву Србије, Завичајном музеју и Библиотеци „Јован Томић“ у Новој Вароши, Регионалном музеју у Пријепољу, Историјском архиву у Ужицу и неколико приватних колекција.

На овом месту желимо да изнесемо неколико напомена везаних за текст. Пре свега око употребе термина „Стари Рас“ (Стара Рашка), „муслимани“ и „православци“. Први означава простор на којем је никла српска средњовековна држава, а затим се одатле ширила према северу и југу (период 7–14. век). Зенит је наравно достигла у време династије Немањића. Једно време, током друге половине 19. века, територија Старог Раса се делимично поклопила са Новопазарским санџаком. Због тога, али још више услед деловања аустроугарске, немачке, италијанске, великохрватске, па и комунистичке пропаганде, он се крсти и одредницом „Санџак“. Подсетимо да је у питању термин везан за административну јединицу, којој унутар управне номенклатуре Османског царства није била предвиђена никаква посебна аутономија. Санџака је такође током векова било неколико десетина широм Балкана (Смедеревски, Крушевачки, Зворнички, Сремски итд.).

Мишљења смо стога да термин „Стари Рас“ или „Стара Рашка“ много боље одговара историјском наслеђу овог подручја, будући да је оно имало посебне политичке, па и државничке контуре, само током средњег века. Што се тиче назива „Санџак“, будући да се он налазио у употреби међу локалним становништвом обе вероисповести (али и шире), поготово током међуратног периода и Другог светског рата, те тако „ушао“ у документацију, он се такође може користити. Пошто је доста млађи од првог назива и проистекао из имена османске административне јединице, сматрано да термину „Санџак“ не би требало давати предност. Између осталог и због тога што је његова употреба била део аустроугарске стратегије уперене ка одвајању Србије од Црне Горе, коју ће, како ћемо показати, 1941. године преузети и НДХ.

Становништво Старог Раса је вековима уназад било подељено јасном верском дијагоналом. У зависности од времена већину су чинили хришћани/православци, односно муслимани. Велика већина потоњих је словенског етничког порекла. Пошто је ислам током Другог светског рата дубоко прожимао старорашке муслимане и њихове прваке, те потпуно потиснуо било какву етничку одредницу, у тексту смо ову верску скупину означавали термином „муслима-

ни“, ређе „мухамеданци“. Називе „Муслимани“, „Бошњаци“ или „Хрвати“ или „Хрвати-муслимани“ смо одбацили. Прва два због тога што их готово нема у документацији, а друга два јер су били део пропаганде Владе НДХ и проусташких муслимана. Како су Срби имали изграђени национални идентитет и под тим називом се често помињу у изворној грађи, најрадије смо користили управо овај термин. Нисмо међутим одустали ни од назива „хришћани“ и „православци“ јер их има у документацији (поготово италијанској), а и боље осликавају доминантну константу Старог Раса под окупацијом – верски грађански рат.

На крају, желимо да одвојимо мало простора и за захвалност колегама који су помогли рад на овој монографији. То су учинили вредним саветима, као и уступањем драгоцене документације која се односи на истраживану тему. Овом приликом речи захвалности упућујемо на адресу: историчара Сање Гладанац из Сарајева, Слободана Радовића из Пљеваља, Марка Милетића из Београда и Ксавијера Бугарела из Француске. Посебну захвалност дугујемо господину Миленку Вујићу, предузетнику из Београда, великом пријатељу науке и уметности, чија је значајна материјална помоћ омогућила штампање књиге у формату који се налази пред читаоцима.

У Београду, 16. новембра 2017.

УВОД

Војни слом Југославије у Априлском рату

Током Априлског рата војска Краљевине Југославије је поражена од стране модернијих и бројнијих оружаних снага Немачке и њених савезника Италије и Мађарске. То су биле чињенице које су исход рата унапред одредиле. На територији Старог Раса није било већих сукоба, а тактика југословенске одбране условила је тиме да су се њене јединице углавном, повлачиле према овим крајевима. Захваљујући супериорној војној техници, али и активном раду обавештајних служби, Немци су сами извршили окупацију свих вароши у Старом Расу. На тај начин су покушали да остваре што бољу позицију пред почетак преговора о разграничењу са Италијом. Убедљив војни тријумф потврђен је запленом огромне количине ратног материјала и заробљавањем великог броја официра и војника Југословенске војске (ЈВ). Услед сплета вишедеценијских, па и вишевековних, историјско-политичких догађаја, муслимански део становништва је окупатора дочекао на начин који доликује ослободиоцу. Њихова лојалност новим владарима награђена је преузимањем цивилне администрације у већем делу Старог Раса.

Врховна команда немачке копнене војске (OKH/Oberkommando des Heeres) израдила је план напада на Краљевину Југославију још 1939. године. Тада је договорена и њена подела између Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. У јулу 1940. године између Италије и Немачке је, на највишем нивоу, одлучено да јужнословенска монархија у тадашњим границама не може да опстане. Дефинитивну одлуку о њеном разбијању донео је немачки канцелар и вођа Трећег рајха Адолф Хитлер (Adolf Hitler), истовремено када је наредио напад на Југославију и уништење њене војске.[1] То се догодило непосредно после војног пуча у Београду 27. марта 1941. године.[2]

---

[1] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Beograd, 1982, 548–549.

[2] Видети више у: *Novo viđenje 27. marta 1941*, zbornik dokumenata, priredili Branko Petranović i Nikola Žutić, Beograd, 1990; Живан Кнежевић, *27. март 1941*, Њујорк, 1879; *Двадесет седми март 1941: Кнез Павле у вихорима Европске*

Четири дана касније, 31. марта, у Бечу је разрађен план војне акције против Југославије под шифрованим именом „Одмазда“. У Априлском рату[3] узеле су учешће 52 немачке, италијанске и мађарске дивизије са укупно 870.000 војника. Насупрот њима налазило се 600.000 припадника ЈВ-оа. Немачке оклопне трупе које су предводиле напад биле су квалитетније и боље наоружане, имале су више искуства и модернију војну доктрину. Агресори су имали и превласт у ваздуху.[4] Због свега наведеног Југославија је у априлу 1941. године поражена за једанаест дана.

Према југословенском војно-стратегијском плану оружане снаге са простора Старог Раса потпадале су под команду Треће групе армија, чији је командант био генерал Милан Недић. Њу су чиниле јединице Треће армијске области и југословенске III армије. Задатак им је био да услед рата у заједници са грчком војском предузму офанзиву против италијанских снага у Албанији, те да бране границу према Бугарској.[5] Локално становништво се углавном одазвало мобилизацији, како хришћанско тако и муслиманско. Грађани Пљеваљског, Бјелопољског, Прибојског, Милешевског, Нововарошког и Сјеничког среза били су мобилисани у 48. пешадијски пук са седиштем у Пљевљима. Он је био под командом пуковника Павловића, носиоца Карађорђеве звезде из Првог светског рата. Пук је

политике, Београд, 2003; *27. март 1941: седамдесет година касније*, Београд, 2012; Милан А. Фотић, *Изгубљени пут: правно-политичка и идеолошка расправа*, Београд, 2001; Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Београд, 1981; Драгослав Ђорђевић, *На раскрсници: прилози за историју Другог светског рата*, Торонто, 1988.

[3] Видети више у: *Aprilski rat 1941*, zbornik dokumenata, priredio Fabijan Trgo, knj. 1, Beograd, 1969; *Aprilski rat 1941*, zbornik dokumenata, priredio Antun Miletić, knj. 2, Beograd, 1987; Pavle Jakšić, *Borbe za opstanak i slobodu: Koreni jugoslovenstva – Jugoslavija u Drugom svetskom ratu: Jugoslovensko-nemački aprilski rat 1941. godine*, Beograd, 2000; Александар Ж. Животић, Априлски рат, *Српска енциклопедија*, том. 1, књ. 1, 287–292; Слободан Д. Милошевић, Заробљавање војника Краљевине Југославије у Априлском рату 1941, *Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату*, Београд, 1998, 125–140; Живан Стојковић, Априлски рат 1941. године, *Лесковачки зборник*, 24, 1984, 215–243; Далибор Велојић, Косовска дивизија у Априлском рату 1941. године, *Баштина*, 36, 2014, 223–242; Dragan Tešić, Vojska Kraljevine Jugoslavije pred Aprilski rat 1941. godine, *Istorija XX veka*, 21, 2003, 61–82; Predrag Pejčić, Nove pojedinosti o vazdušnom napadu na Jugoslaviju aprila 1941, *Glasnik ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane*, 47, 1991, 46–52.

[4] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 109.

[5] Далибор Велојић, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић, 2014, 347.

бројао око 2000 људи, а задатак му је био да да продре у Албанију преко Гусиња и Плава.[6]

Обвезници из Дежевског и Штавичког среза били су окупљени у 24. пешадијски пук са седиштем у Косовској Митровици. Јединица је припадала Ибарској дивизији, под заповедништвом генерала Александра Димитријевића. Само из Новог Пазара мобилисано је између 800 и 900 људи. У Косовској Митровици се налазила и Команда војног округа која је била надлежна за Косовскомитровачки, Пећки, Источки, Дренички, Дежевски, Штавички и Рожајски срез. Војници који су били на редовном служењу војног рока, борили су се тамо где их је затекао напад.[7]

Већ у почетној фази Априлског рата, 7. априла, јединице немачке 12. армије које су из Бугарске упале у Македонију успевају да направе дубок продор. Заузевши Скопље (7. априла) један део немачких снага је продужио ка Грчкој, један на запад, а један на север ка Косову и Метохији. Већ 9. априла пао је Ниш. Иако се налазила у резерви Треће групе армија, Ибарска дивизија је у ноћи 7/8. априла после губитка Куманова, већим делом заробљена. Њени остаци су употребљени за затварање Качаничке клисуре, где су коначно уништени 9. априла.[8]

Због лоше ситуације на фронту, Команда Треће групе армија, на челу са генералом Недићем, повукла се у Рашку. Вести о продору Немаца у Македонију и заробљавању великог броја војника стигле су наредног дана у Нови Пазар и Сјеницу. Оне су утицале деморалишуће на становништво, док су истовремено биле окидач за почетак субверзивних деловања тзв. „Пете колоне“. Слику о неповољном

[6] Историјски архив Краљево (у даљем тексту ИАК), фонд 420, Збирка докумената Народно-ослободилачке борбе (у даљем тексту НОБ) кут(ија) 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 178–179; *Историја Пљеваља*, Пљевља, 2009, 399; *Бијело Поље*, Београд, 1987, 344; Милета Војиновић, *Путеви и раскршћа. Сећања и казивања 1941–1992*, Пљевља, 1998, 9; Видоје Деспотовић, *Врућа и Врућани*, Београд, 1997, 65.

[7] Историјски архив „Рас“ Нови Пазар (у даљем тексту ИАРНП), фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 91; V. Terzić, *nav. delo*, 256, 709; *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 306; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979, 247; Nebojša Stambolija, Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2012, 225; Миодраг Радовић, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, бр. 16, 1992, 131.

[8] М. Радовић, *нав. дело*, 132; *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 248; Д. Велојић, *нав. дело*, 348–349.

развоју ситуације на фронтовима употпуниле су избеглице из Београда које су напустиле престоницу услед немачког бомбардовања и разместиле се по Прибоју и Сјеници.[9] Затим је један немачки авион напао нагомилану војску и цивиле у потоњој вароши (15. априла). Митраљески рафали усмртили су неколико војника и цивила, на општи ужас преживелих, који нису имали противавионског оружја за одбрану. Мртви војници су покопани у заједничку раку.[10]

Истовремено са продором немачких снага почела је отворена побуна Албанаца широм Косова и Метохије. Она је додатно отежала одбрану земље. Делови немачке 9. оклопне дивизије су стога, 11. априла, заузели Приштину и покушали да се пробију ка Косовској Митровици и Пећи, али без успеха. Ради што ефикасније одбране, Милан Недић је истог дана организовао Суворечки, Пећки, Новопазарски, Рашки и Косовскомитровачки оружани одред. Они су стављени под команду новоформиране Команде Санџачке војске са седиштем у Новом Пазару.[11]

Већ првог дана постојања ова јединица је „бачена у ватру“. Наиме, Врховна команда (ВК) јој је 12. априла наредила да поврати Приштину и настави продор према Качанику. Иако су Немци одбили овај контранапад, Новопазарски и Косовскомитровачки одред су још неколико дана успешно блокирали њихов продор са Косова у долину Ибра. Врховна команда је такође послала све јединице Јуришне (четничке) команде у Косовску Митровицу. Један део је био распоређен и у Новом Пазару. Требало је да ове снаге делују према Качанику, али су углавном наступале против побуњених Албанаца.[12]

Повлачећи се из централне Србије делови 5. и 6. армије ЈВ-оа су се 13. априла распоредили на простору Увац–Пљевља–Чајниче–

[9] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 178; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 91; Мирко Ћуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964, 42; Светислав Свето Пурић, *Прибојски крај – историја, култура, људи, обичаји*, Београд, 2011, 96.

[10] Милун Х. Павловић, *Вријеме заборављених гробова*, I, Београд, 2007, 67–68; Салих Селимовић, Сјенички крај 1941. године, *Ужички зборник*, 35, 2011, 266.

[11] Два дана касније, 13. априла, ВК ЈВ-оа наредила је да поменуте трупе делују линијом Нови Пазар – Тутин – Беране – Матешево и Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Колашин. База је требало да буде у Прибоју и околини. V. Terzić, *nav. delo*, 387, 426.

[12] *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 248.

Фоча–Рогатица.[13] Југословенска оружана сила била је ипак на издаху, што је државу довело пред ратни пораз. Краљ и Влада су напустили земљу и започети су преговори о обустави ратних дејстава, који ће резултирати капитулацијом Југославије. У међувремену, 15. априла, делови немачке 60. моторизоване пешадијске дивизије су после шест сати борбе освојили Краљево, а затим и Рашку, иако је град био прокопан рововима, односно припреман за дужу одбрану. Истог дана цела немачка 8. оклопна дивизија је ушла у Ужице.[14]

Иако је Врховна команда Југословенске војске 15. и 16. априла обавестила делове Санџачке војске о мировним преговорима и наредила обуставу акција против непријатеља, они су изгледа наставили да пружају отпор.[15] Наступајући из правца Рашке, 60. моторизована пешадијска дивизија је 16. априла сломила последње џепове отпора и окупирала Нови Пазар, Косовску Митровицу и Сјеницу.[16] Истовремено је 8. оклопна дивизија освојила Прибој и Рогатицу и тако пресекла одступницу 5. и 6. југословенској армији, које су се кретале према Босни. У околину Сјенице сместиле су се и трупе немачке 11. оклопне дивизије, чији је циљ био освајање Подгорице.[17] Затим су пали Прибој и Пљевља (16. априла).[18]

Последњег дана Априлског рата, 17. априла, док је параф потписане југословенске капитулације још увек био свеж, јединице 8.

---

[13] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 93–94; V. Terzić, *nav. delo*, 328, 416, 426, 433.

[14] Isto, 449; Тихомир Д. Ђорђевић, *Рашка и околина*, Рашка, 1987, 349.

[15] Војни архив Србије (у даљем тексту ВА), Недићева архива (у даљем тексту НДа), кут. 20А, фас(цикла) 1, док(умент) 1, 14–15.

[16] V. Terzić, *nav. delo*, 456; Бранислав Божовић, *Партизански одреди – Копаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981, 31; Ејуп Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985, 85; *Kosovska Mitrovica i okolina...*, 248.; Danilo Jauković, *Sandžak u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1942*, magistarska teza, Filozofski fakultet Beograd, Istorijsko odeljenje, 26. У реферату Миодрага Радовића „Хроника Новог Пазара и околине“, који се чува у Историјском архиву „Рас“ у Новом Пазару, као датум уласка немачких трупа у Нови Пазар наводи се 17. април. Исти датум окупације наведен је и у монографији *Нови Пазар и околина*, односно књизи *Санџаку НОБ-у* аутора Мирка Ћуковића, где још стоји да су немачке јединице истог дана ушле и у Сјеницу. Ми смо се одлучили ипак, за први термин. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 97; *Нови Пазар и околина...*, 308; М. Ћуковић, *Санџак...*, 47.

[17] V. Terzić, *nav. delo*, 448–449, 456, 459; *Историја Пљеваља...*, 358; Богдан Гледовић, *Прилог у крви: Пљевља 1941–1945*, Пљевља, 1969, 61; D. Jauković, *nav. delo*, 26; Е. Мушовић, *нав. дело*, 85.

[18] Видоје Деспотовић, *нав. дело*, 66; С. Пурић, *нав. дело*, 99.

оклопне дивизије окупирале су Пријепоље и Бјело Поље, док су се делови немачке 60. дивизије из Новог Пазара спустили у Тутин.[19] Тако се цела територија Старог Раса нашла под чизмом немачког окупатора. Команда 60. дивизије је ипак тек 17. маја констатовала да коначно по местима која она контролише „влада мир“.[20] Срећом по становништво Старог Раса, завојевач овога пута није, као у Великом рату, вршио неконтролисану одмазду над цивилима.[21]

За то време, 48. пешадијски пук ЈВ-оа је напредовао на Албанском фронту и избио на Дрим. Тамо је имао неколико сукоба са италијанском војском које је решио у своју корист. Продор је био толико дубок да су војници са положаја видели Тирану. Када је до војске стигла вест о капитулацији Југославије, јединице су почеле да се осипају у расулу. Пешадија се лако повлачила, али су артиљерци, везани за апарате, лако допадали ропства. Колико-толико организовано повлачење је било до Гусиња, а одатле је свако кренуо за себе. Становништву које је пратило њихов пролазак, све то је додатно замрачило суморне априлске дане. Редове из Сјеничког и Нововарошког среза окупио је ваздухопловни поручник Андро Петронијевић, родом из Пљеваља, те их у већој групи повео назад.[22]

Поред војне надмоћи брзој победи Немачке и њених савезника допринело је и деловање пете колоне, која је саботирала нормално функционисање југословенске војске и државе током ратног стања. Петоколонаши су били активни и у Старом Расу. Најорганизованија антидржавна група налазила се у Новом Пазару. Као њени протагонисти наводе се: инжењер у градској хидроцентрали Стефан Фишер и његова супруга Марија Фишер (у чијој кући се ова група састајала), лекар Михајло Јермаков, апотекар Здравко Салингер, аутомеха-

[19] V. Terzić, *nav. delo*, 460; Богдан Гледовић, Ејуб Хасанагић, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 2011, 24.

[20] Станојка Миливојевић, Терор и злочин окупатора у Ужичком крају 1941, *Ужички зборник*, 35, 2011, 145.

[21] Аустроугарски војници су децембра 1915. године, када су загосподарили Полимљем, стрељали 15 Срба мештана села Камене Горе и Јабуке код Пријепоља. Затим су у Бјелом Пољу погубили још 12 Срба, међу којима и два свештеника, те двојицу муслимана. Библиотека „Вук Караџић“ Пријепоље (у даљем тексту БВКП), Завичајно одељење (у даљем тексту ЗО), Легат Бранка Зејака, BZ726.8 (082), Spomenik grobnica u Jabuci, 1; Бранко К. Зејак, *Поп Милосав Поповић – духовник и страдалник*, Пријепоље, 2004, 57.

[22] Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 56–57; Десимир Д. Бојовић, *Мишевићи код Нове Вароши*, Нова Варош, 2005, 83; *Ивањица...*, 329; БВКП, ЗО, BZ 9/86, Сећање Зака Зејаковића из Мраморка, 2.

ничар Бела Ладањи и његова супруга Марија Ладањи, активни народни посланик Аћиф Хаџиахметовић Бљута, његов зет поштански службеник и трговац Ахмет Даца, индустријалац Бахрија Абдулрахмановић и трговац Ејуп Љајић.[23] Они су одржавали везе са албанским прваком из Косовске Митровице Џафером Девом (Xhafer Deva), сарадником немачке војно-обавештајне службе (Abwehr/ АБВЕР), од кога су добијали инструкције и обавештења о кретању немачке војске.[24]

Њихово деловање било је усмерено на ширење дезинформација и панике међу варошанима, те припрему свечаног дочека немачких јединица ради што лакшег преузимања цивилне администрације. У граду није било већих инцидената, осим што су пред крај рата непознати починиоци убили једног војника јеврејског порекла, чији је леш бачен у реку Рашку.[25] Генерал Недић је због све чешћих субверзивних деловања против ЈВ-оа, пре свега, оних на Косову и Метохији, где је почела побуна Албанаца,[26] 8. априла у Рашки наре-

[23] ВА, Војни судови, Војни суд дивизијске војне области за Санџак, Пресуда бр. 6 од 19. јануара 1945. године, 1–2; Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем тексту ДКРЗ), кут. 83, 403–405, 411–412, 422–423; Исто, кут. 550, инв. бр. 1540, 96–104; ИАРНП, фонд 283, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године (у даљем тексту НОР), Сећање Шеваљевић Стевана Стева: „Деловање Комунистичке партије Југославије у Новом Пазару и околини у периоду септембар 1940. – мај 1941. године", 5; ИАК, фонд 412, Лични архивски фонд Тихомира Д. Ђорђевића (у даљем тексту Тихомир Ђорђевић), кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 24–26; *Нови Пазар и околина*..., 304.

[24] ИАК, фонд 420, Збирка о радничком покрету у НОБ-и (у даљем тексту НОБ), кут. 15, Реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 13–14; *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 249.

[25] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 94.

[26] Албанска побуна почела је са првим поразима ЈВ-оа на фронту и ширила се са напредовањем немачких јединица ка Косову и Метохији. У организовању побуне учествовали су и Немци. Она је захватила Дренички, Вучитрнски, Косовскомитровачки, Пећки, Гњилански, Грачанички и Подгорски срез. Према проценама Среског начелства у Косовоској Митровици број одметника је износио неколико хиљада, а међу њима су били и дезертери из ЈВ-оа. Албанци су у Призрену 10. априла опљачкали складишта војске и куће српских колониста у околини вароши. И у Приштини су страдали војни магацини. Захваљујући прибављеном оружју Албанци почињу са серијом напада на јединице ЈВ-оа, касарне (као што је то био случај у Пећи), жандармеријске станице и сл. Такође, пресретали су, пљачкали и убијали мање групе војника и грађана који су бежали према северу. Притом је погинуло много војника и жандарма, укључујућ и

дио бившем народном посланику и тадашњем сенатору Тихомиру Шарковићу да искористи своје добре односе са муслиманским и албанским првацима из међуратног периода ради смиривања ситуације. Пошто је био нераспоређен, Шарковић је као резервни потпуковник прикључен оперативном делу Штаба Треће групе армија са задатком да се креће територијом Ђаковица – Косовска Митровица – Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Пљевља и утиче на муслимански живаљ да не омета кретање јединица, не убија и не пљачка војнике, као што је то био случај за време повлачења српске војске кроз ове крајеве 1915. године. Због тога је Шарковић за неколико дана аутомобилом обишао све ове срезове. Према његовим речима, успео је да обезбеди бесу од водећих муслимана да југословенске војнике нико неће дирати.[27] Обећање је у већем делу Старог Раса испоштовано.

Генерал Недић се са штабом повукао даље на запад и завршио у Пријепољу. Тамо га је непосредно пред капитулацију контактирао генерал Данило Калафатовић, који се налазио у Сарајеву, и обавестио га да је спреман да потпише документ о безусловној предаји. После потврде ових вести, генерал Недић је напустио варош на Милешевци 17. априла и отишао на Пале. Већ 19. априла је био у Београду, где је убрзо стављен у кућни притвор.[28]

После првих пораза југословенских војних снага обвезници са простора Дежевског и Штавичког среза се враћају кућама.[29] Једном приликом је жандармерија у Нови Пазар спровела око 60 редова, већином муслимана, који су били оптужени за дезертерство. Требало је да буду изведени пред Преки војни суд, али он у Новом Пазару није формиран до капитулације. Локалне војне власти покушале су да се застрашивањем мухамеданаца супротставе раду петоколонаша

официре. Дана 14. априла дошло је до масовних антијугословенских демонстрација албанског становништва у Призрену, Пећи и Ђаковици, где је улазак немачких јединица пропраћен свечаним дочеком. Напади Албанаца наставили су се и после капитулације Југославије у виду сукоба са жандармеријом, коју су Немци већим делом разоружали. Немачке окупаторске власти окончале су ове походе 22. априла, пошто је анархија однела животе неколико немачких војника. ВА, НДа, кут. 20А, фас. 1, док. 1, 13, 17; Branko Petranović, *nav. delo*, 245.

[27] ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовскомитровачком и Дежевском срезу 1941. године, 1.

[28] ВА, НДа, кут. 1, фас. 7, док. 16, 6; ВА, Четничка архива (у даљем тексту ЧА), кут. 269, фас. 1, док. 38, 2; V. Terzić, *nav. delo*, 458.

[29] За време Априлског рата око 380 војника из Дежевског среза се пријавило Сухопутној станици у Новом Пазару. М. Радовић, *нав. дело*, 133.

и спрече даља дезертирања. У град који је добро памтио насиља четника Косте Пећанца у међуратном периоду, доведени су припадници Јуришне команде. У питању је била 3. чета 7. четничког батаљона, која је операсала при Ибарској дивизији. По граду је такође кружила вест да је у жандармеријској станици направљен списак на којем су се налазила имена 40 виђенијих муслимана које би требало ликвидирати. Председник Четничког удружења за Дежевски срез адвокат Душан Давидовић и сенатор Шарковић, издејствовали су ипак да се четници изместе према Метохији, тако да није било никаквог насиља над становништвом исламске вероисповести у Новом Пазару и уопште, Дежевском срезу.[30]

Субверзије петоколонаша забележене су и у другим крајевима Старог Раса. Интендантски официр при 48. пешадијском пуку, по националности Хрват повезан са Усташким покретом, на пример, преусмерио је комору јединице у правцу Сарајева уместо ка Гусињу, где се пук налазио. Стога је ова јединица током операција које је вршила у Албанији стално имала проблема са снабдевањем. Одмах по проглашењу НДХ 10. априла 1941. године,[31] усташки побуњеници, међу којима је било и муслимана, почињу са нападима на српско сеоско становништво на границама Пљеваљског среза, те прве српске избеглице стижу у Пљевља.[32]

Последњих дана рата, приликом проласка једне мање моторизоване јединице ЈВ-оа кроз Нову Варош, возач последњег камиона у колони је на једној кривини искочио из кабине, а возило је слетело са пута. Шест војника је погинуло, а више њих је било тешко повређено. Виновник несреће је успео да побегне.[33] Затим је командант једне артиљеријске јединице на Кокином Броду напустио људство и отишао према Ужицу. Војници су сакрили топове у шуми и отишли кућама.[34] Командант гарнизона у Прибоју је затим, био приморан да ухапси студента права Мурата Бајровића, због његове субверзивне

[30] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 93–94; *Нови Пазар и околина*..., 307. Поменути четници су касније сви завршили на Голији и прешли у илегалу Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 132.

[31] Ante Pavelić, *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015, 107.

[32] *Историја Пљеваља...,* 399, 401; М. Војиновић, *нав. дело*, 9.

[33] Мирко Ћуковић, *Путовање у слободу – ратне белешке*, Нова Варош, 1979, 18.

[34] М. Ћуковић, *Санџак*..., 44.

делатности у граду. Радило се иначе о бившем секретару омладине ЈРЗ-а и каснијем високом усташком функционеру.[35]

Истовремено, почињу и напади муслиманских разбојника на мање групе војника који су покушавали да се врате кућама. На Пештеру и у Штавичком срезу разоружано је, убијено и опљачкано око 30 војника и официра.[36] Одметничке банде су се појавиле и у Сјеничком срезу. Њени припадници, већином муслимани из Кладничке општине (Сефер Тарић, Суљо Тарић, Захир Кукац Зорнић, Ферхат Вишњић и др.), пресретали су и убијали војнике који су ишли преко Пештера или Јавора. Са њих је скидано све, униформе, обућа, веш итд. Локални Срби су помагали колико су могли, што као водичи, што дајући храну или нападајући Кладничане.[37]

Најдрастичнији случај догодио се у селу Лепојевићима 17. маја 1941. године, када су муслимани из Кладнице у заједници са немачким војницима, заробили групу од четири војника и једног официра ЈВ-оа, као и једну жену. Сви су убрзо пострељани и покопани недалеко од Кладнице.[38] Прве српске избеглице због оваквих догађаја још у априлу 1941. године беже на простор Моравичког среза (административни центар Ивањица), у стопу пратећи разбијену југословенску војску.[39] Да је поново време „турског вакта“, осетили су и муслимани из бродаревског краја. Они су 19. априла упали у бивши Доњи Колашин, тада Бјелопољски срез, те тамо убили Душана Грбића, колонисту из околине Никшића.[40]

Напади на југословенске војнике забележени су и у Пљеваљском срезу. Поготово су пљачкани војници који нису били родом из ових крајева. Ове изгреде вршили су углавном Срби. Најдрастичнији пример отимачине забележен је у селу Врући. Срби мештани су, наиме, зауставили и опљачкали принца Ђорђа Карађорђевића и

---

[35] Politisches Archiv Auswärtiges (Архив Министарства спољних послова Берлин – у даљем тексту PA AA), R100998-2574, dok. 5, 1.

[36] Као вође разбојника помињу се Омер Кута, Ариф Шкријељ и Фаик Бахтијаревић ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, 127–128; *Политика*, за 1. септембар 1990.

[37] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 183; Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 71–73, 75–76, 78; 148.

[38] Председник општине Омер Ибровић је касније ископао тела побијених и пренео их до Јавора и тајно их предао Србима. С. Селимовић, *Кладница...*, 149; Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, 273; Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 85–86.

[39] Група аутора, *Ивањица – хроника Моравичког краја*, Београд, 1972, 287.

[40] БВКП, ЗО, BZ 94 (082), 12.

његову пратњу, док је покушавао да се пробије на југ.[41] Велики број сељака овог места се вратио под пуном опремом из војске, тако да је Врујља била одлично наоружана (већ у јуну је имала чету од 60 људи).[42]

Окупацијом већих делова Зетске бановине између 15. и 17. априла немачка војска је приграбила доста ратног плена (оружје, муниција, војна спрема, гориво, храна, коњи, запреге, новац итд). Заплењена су и сва моторна возила и аутомобилски материјал на који се наишло.[43] Заробљен је већи број југословенских војника, подофицира и официра разних чинова. Приликом уласка Немаца у Рашку заузето је складиште артиљеријске муниције, заплењени су топови и други материјал. Истовремено су се немачки војници упустили у пљачку дућана по вароши.[44] У Новом Пазару су исте окупаторске снаге, поред доста лаког наоружања и војне опреме, заробиле већи број припадника ЈВ-оа, међу којима је било око 300 официра из разних јединица.[45]

Са подручја Дежевског среза је стога,у заробљеништво одведено 914 војних обвезника: 646 православаца, 264 муслимана и 4 Јевреја. Они су заробљавани широм Југославије, али највише у Македонији, око Куманова, Скопља и Петровог Села.[46] Поред тога у сукобима са непријатељским јединицама погинуло је 35 војника (15 православаца, 17 муслимана и 3 Јевреја). Из Штавичког среза Немци су у логоре послали најмање 86 лица и то 80 муслимана и 6 Срба.[47]

[41] М. Војиновић, *нав. дело*, 9–10.

[42] Видоје Деспотовић, *Врујља и Врујљани*, 66–67.

[43] ВА, архива Независне државе Хрватске (у даљем тексту НДХ), кут. 143, фас. 1, док. 7, 3.

[44] ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 27, 32; V. Terzić, *nav. delo*, 460.

[45] У Сухопутној станици у Новом Пазару, коју је водио судија и адвокат Десимир Ивковић, током Априлског рата регистровано је 15.000 војника из разних јединица. Известан број је остао у вароши све до доласка Немаца. М. Радовић, *нав. дело*, 133.

[46] У овај број нису урачунати заробљени регрути из Никољачке, Врачевске и Рајетићке општине Дежевског среза, што значи да је њихов број био и већи. *Исто*, 131–132, 135–136.

[47] Архив Србије (у даљем тексту АС), збирка Безбедносно информативне агенције (у даљем тексту БИА), збирка бр. 175, Муслиманске банде, фасцикла Тутин, Списак лица која су прошла кроз непријатељске војне заробљеничке логоре и лица која су у току окупације била хапшена и затворена од стране окупатора па су се повратила у земљу, 1–9; Миодраг Радовић, *Људске и материјалне жртве*

У Сјеници је разоружавање неколико стотина југословенских војника и официра трајало три дана. Спровођено је јавно, по дану, испред војних објеката. Том приликом један део заробљеника је успео да умакне из вароши. Немцима је у руке пао и део оружја из магацина који су премештени из Краљева.[48]

Додајмо и да је из суседног Милешевског среза заробљеништва допало најмање 76 лица – 64 православца и 12 муслимана.[49] Немамо прецизне информације о броју заробљених југословенских војника са подручја Нововарошког среза, мада је он сигурно био позамашан. Томе у прилог говори цифра од чак 23 обвезника из само једног села – Трудова, који су завршили у непријатељском заточеништву.[50] Према подацима послератне Службе државне безбедности (СДБ), из Прибојског среза, у заробљеништво је одведен најмање 31 војник: 29 хришћана и 2 муслимана.[51] Генерално гледано, у заробљеништво је пало 344.000 војника и официра поражене Југословенске војске.[52]

Окупатор је поменули смо, дошао у посед многих магацина са храном и другим потрепштинама по градовима. Команда Треће групе армија предала се Немцима у Пријепољу на дан капитулације. Поред бројног малокалибарског ватреног оружја и муниције, Немци су се домогли и веће количине бензина и нафте. био је По налогу команде места, мештани и војска су прикупили сав ратни материјал и сложили га у дворишту старе гимназије у Пријепољу, тако да је немачким снагама остало само да га покупе.[53]

Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату, Нови Пазар, 1994, 55.

[48] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 178, 182; Станко Равић, Партизански напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша прошлост*, 1971/1972, Краљево, 50.

[49] Јован М. Брашанац, Ратни војни заробљеници, интернирци Бањичког логора и затвореници Колашинског затвора из пријепољског краја у току Другог светског рата, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XV, 1993, 215; Љутомир Д. Рвовић, *Аљиновићи*, Београд, 2004, 68–69.

[50] Владета М. Топаловић, *Трудово – живот и обичаји народни*, Београд, 1997, 33.

[51] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, 134–143.

[52] Венцеслав Глишић, Ужичка Република, Београд 1986, 17; Јован М. Брашанац, нав. дело, 208.

[53] У својим сећањима Мирко Ћуковић, савременик ових догађаја, наводи да је поменуте наредбе потписао генерал Милан Недић. М. Ћуковић, *Путовање...*, 15–16.

У Прибоју су делови немачке 8. оклопне дивизије запленили велики магацин Дирекције робних резерви за исхрану становништва са пуно намирница, као и садржај војног магацина смештеног у близини железничке станице. Доста хране су, међутим, разнели и грађани. Касније се одатле снабдевала немачка команда места и њој потчињене посадне трупе. Непосредно пред капитулацију у Прибој су стигла три пломбирана вагона са кованим (сребрним) новцем и клишеима Народне банке, који је требало пребацити за Никшић. На крају је и овај товар завршио у рукама окупатора.[54] У суседној Новој Вароши заплењено је и неколико моторних возила и артиљеријских оруђа ЈВ-оа, али због каснијег уласка Немаца у град, овде није било заробљавања војника.[55]

Тамо где нису могли да покупе оружје, окупаторски војници су га уништавали. Тако су у Бјелом Пољу, мноштво пушака и осталог малокалибарског оружја бацали под гусенице тенкова.[56] Код моста на Ђурђевића Тари је такође била огромна хрпа поломљеног малокалибарског наоружања. Чим су се Немци повукли, настала је јагма за свиме што је било иоле употребљиво.[57] Касније се покупљеним оружјем наоружала антифашистичка герила. Улазећи у Пљевља немачке оперативне јединице су ухватиле и принца Ђорђа Карађорђевића, који није успео да стигне у Никшић и повуче се са Владом на Блиски исток. Немци су затим из локалне поште однели суму од тридесет и пет милиона динара, испразнили општинске магацине, а оно што је преостало узели су касније Хрвати и Италијани.[58]

Будући да је Југословенска војска била у расулу и локално становништво је почело да отима оружје, ратну спрему и животне намирнице, како због личних потреба тако и из патриотских побуда. Сеоско становништво из новопазарског краја разграбило је пуно оружја које је затекло без надзора. У вароши су комунисти из једне касарне успели да извуку нешто наоружања непосредно пре уласка

---

[54] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, 56, 65; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дело*, 24; С. Пурић, *нав. дело*, 97.

[55] АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 97.

[56] *Бијело Поље...*, 345.

[57] Пушка се могла лако поправити и онда продати за товар јечма, овцу са јагњетом или новац. М. Војиновић, *нав. дело*, 12.

[58] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 17, 1–2; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 7; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 7, 3; ВА, Ча, кут. 137, фас. 1, док. 4, 1; *Историја Пљеваља...*, 400.

Немаца.[59] Сведочанство о општој отимачини војне својине оставио је Тихомир Ђорђевић, учитељ из Рашке. У својим дневницима он наводи да се дуж пута Рашка – Нови Пазар могао видети велики број олупина моторних возила ЈВ-оа и групе сељака како покушавају да размонтирају још увек употребљиве делове. Отуђени су и сви коњи командних јединица, које је касније окупатор узео сељацима. Ђорђевић бележи и да су чиновници ратне благајне у Рашки пред капитулацију сами себи исплатили 20 плата унапред (тако да су појединци добили и по 50.000 динара) и на тај начин бесправно разделили новац намењен војсци.[60]

Традиционално добро наоружани становници сјеничког краја током Априлског рата имали су прилике да обнове своје залихе. Као што је наведено, у рејон Сјенице су премештена складишта муниције из Краљева. Према неким сведочанствима, количина пешадијског наоружања и муниције коју је народ узео, подмиривала је потребе пешадијског пука. Наоружавање сељака утицаће умногоме на развој догађаја у Сјеничком срезу током окупације. Варошани су откупљивали малокалибарско оружје и ратну опрему од војника, дајући за њих храну, новац или војницима преко потребна цивилна одела. Из војних магацина су исто тако, однели веће количине брашна, коњске и воловске запреге.[61]

У Пријепољу су грађани, међу којима је било и комуниста и њихових симпатизера, чувши гласине о доласку непријатеља, почели самоиницијативно да закопавају бурад са нафтом и да бацају оружје у Лим. Војне власти су издале наређења преко плаката да се са оваквом праксом хитно престане, запретивши смртном казном, те тражиле да се грађани организују и сакупе сав отуђени ратни материјал и оружје.[62] Председник општине у Пријепољу разделио је затим својим чиновницима суму од 250.000 динара у сребру, добијену од генерала Недића. Просечно су сви службеници добили од

[59] ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, Сјеничка партизанска чета 1941. године, 9; ИАРНП, фонд 283, НОР, Сећање Шеваљевић Стевана Стева: „Деловање Комунистичке партије Југославије у Новом Пазару и околини у периоду септембар 1940. – мај 1941. године“, 8.

[60] ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 21, 23, 28.

[61] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 182–183; С. Равић, *нав. дело*, 50.

[62] М. Ћуковић, *Путовање...*, 15–16.

5000 до 10.000 динара.[63] Српски сељаци из Мокронога, у околини Прибоја, однели су испред Немаца наоружање са железничке станице у Увцу и сакрили га код својих кућа. Захваљујући њему у селу је касније формирана најјача четничка јединица у срезу. Исто су урадили и муслимани мештани суседног села Миоче. У Прибоју су мештани масовно узимали намирнице из војних магацина јер нису наилазили на отпор.[64] Пошто нису успели да убеде војне власти у Пљевљима да им поделе оружје и муницију,[65] комунисти су пред окупацију покушали да сами отворе војна складишта и изнесу оружје. Овај покушај је ипак спречен.

Упркос томе што је била завојевачка, немачка војска је у неким варошима Старог Раса наишла на топлу добродошлицу. Окупација је најсвечаније примљена 16. априла у Новом Пазару. Дочек је унапред припремила поменута група петоколонаша, који су преко Косовске Митровице, где је такође организована свечаност,[66] добијала вести о кретању Немаца. Нови Пазар је стога био искићен немачким заставама, а на улазу у насеље је био постављен славолук. Пред јединице немачке 60. моторизоване пешадијске дивизије је у предграђу изашла група муслимана коју су предводили Аћиф Хаџиахметовић Бљута и Стефан Фишер. Са собом су имали неколико немачких застава. Улазак немачке моторизације, укључујући и тенкове, у Нови Пазар, трајао је више од једног сата. На улицама их је дочекало између 2000 и 3000 муслимана. Окупаторски војници су народу делили чоколаде, бомбоне, дуван и сл., да би што чвршће

[63] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 464–465.

[64] Архив Србије у Железнику (у даљем тексту АС), Ж-28, Збрика НОР-а, кут. 13, фас. Санџачки четници, документ 7, 1–2; М. Ђуковић, *Санџак...*, 43; *Osvit* за 31. мај 1942. године, 5.

[65] Током целог Априлског рата чланови Комунистичке партије Југославије (КПЈ) из Старог Раса и њихови симпатизери активно су деловали покушавајући да на било који начин ступе у борбу или да се наоружају. Око 250 добровољаца и војних обвезника јавило се Команди места у Пљевљима, а њих 150 команди у Бјелом Пољу. Став југословенске владе био је међутим да се комунистима не даје оружје и он се није променио до краја рата. М. Ђуковић, *Санџак...*, 41–42; *Бијело Поље...*, 344.

[66] Велики број Албанаца свих старосних доба је изашао на улице града. Сви су носили ћулафе на главама и немачке, италијанске и албанске заставе. Клицали су Хитлеру и Немачкој, те узвикивали пароле против Срба и Југославије. ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо насловљено на „Драги Тошо" Н. Н. лица које се односи на опис приређених манифестација у част доласка окупаторске власти на подручју Косовске Митровице и успостављање албанске власти, 1.

урамили исконструисану слику о себи као ослободиоцима. Затим се немачка поворка сместила у касарне Југословенске војске.[67]

После уласка у Нови Пазар један део окупационих јединица наставио је према Сјеници. Чувши за долазак Немаца, становништво се повукло у куће, а радње и дућани су затворени. Није било никаквог дочека окупатора, за разлику од новембра 1915. године, када су муслимани свечано дочекали аустроугарску војску.[68] Сутрадан је једна мања немачка јединица отишла у правцу Тутина. Тамо је разоружала жандармеријску станицу и убрзо се вратила у Нови Пазар.[69]

Пре уласка немачких јединица у Пријепоље 17. априла, у општини је одржан састанак виђенијих представника хришћана и муслимана, који је сазвао сенатор Сретен Вукосављевић. На њему је наглашено да се морају очувати добри односи између две верске скупине у срезу. Немачке трупе је потом испред општине сачекао председник Милан Крповић. Истовремено су се у граду на неколико муслиманских радњи појавиле заставе Трећег рајха.[70] Немачке трупе се нису дуго задржале у граду већ су продужиле за Пљевља. Према сведочењу Милана Крповића, по одласку окупаторске војске кроз варош пронео се глас да ће „четници“ (овде се мисли на остатке ЈВ-оа, М. Ж.)[71] из Прибојског среза доћи у варош и напасти мухамеданце. Група муслимана мештана упала је због тога у општину да би се наоружала. Тамо се налазила велика количина војничког и трофејног оружја и муниције, као и извесна количина динамита, коју су Немци овде сместили после разоружавања војске и становништва. Услед непажње дошло је до експлозије, толико разорне да је страдао

[67] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 97–99; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, Реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 14.

[68] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 180; Салих Селимовић, Сјеничка резолуција 1917. године, *Ужички зборник*, 39, 2015, 90.

[69] Е. Мушовић, *нав.дело*, 85.

[70] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 254; М. Ћуковић, *Санџак...*, 48; Бранко Зејак, Милешевски крај у устаничкој 1941. години, *Ужички зборник*, 35, 2011, 246; Др Момчило Исић, *С народом, за народ, о народу – Сретен Вукосављевић (1881–1860)*, Београд, 2012, 131.

[71] После капитулације Југославије у оближњем селу Горњим Страњанима се код школе задржала једна јединица бивших војника. За њих се пронео глас да су четници Косте Пећанца. После неколико дана су се повукли у непознатом правцу. БВКП, ЗО, BZ9/86, Сећање Марка Пушице, 4.

кров зграде, док су широм Пријепоља попуцала стакла на објектима. Од детонације су погинула четворица муслимана, а неколико њих је рањено.

Окупатор је одмах послао војнике на лице места да изврше истрагу. Проусташки муслимани покушали су да за овај инцидент окриве српски живаљ, па је било и хапшења. Под оптужбом да је извршио саботажу заједно са „српским комунистима“ бива затворен учитељ и свештеник Сретен Грујичић. Направљен је и цео списак „одговорних“ које је требало стрељати, почев од сенатора Сретена Вукосављевића. Једна група Срба је одмах ухапшена и спроведена у зграду општине. Пошто су Немци приводили као таоце насумице све оне који нису носили фесове, међу сужњима се нашао и Нијазија Мусабеговић, који није имао традиционалну муслиманску капу. На крају ипак, нико није одговарао јер су немачке власти истрагом утврдиле да се радило о несрећном случају, а и угледни муслиман, судија и председник општине у међуратном периоду, Муса Мусабеговић (1882–1964), се успротивио тортури над својим сином и комшијама хришћанима.[72]

У Пријепоље су онда као посадне јединице доведени делови 60. моторизоване пешадијске дивизије, чија се команда сместила у Ужице.[73] Посада у граду је имала око 200 људи. Немци су организовали војну власт преко ортскомандатуре, која се налазила у хотелу председника општине Крповића. У прво време су задржали стару цивилну управу. Заповедник Пријепоља био је капетан Тотс. Поред њега у команди је било још десетак војника који су послуживали као особље. Локална жандармерија није разоружана, али су из ње отпуштени готово сви Срби.[74]

Немачке власти су после тога сазвале збор истакнутих грађана којем је присуствовало око 60 људи. Једну половину присутних чинили су представници муслимана, а другу представници хришћана. Немци су тражили од становништва ред, мир и поштовање закона. На састанку је дошло до свађе између представника две верске

[72] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 446, 466–467, 474; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 31/1942, 3; БВКП, ЗО, BZ 9/86, Велибор Љујић о Сретену Вукосављевићу, 1; *Биографски лексикон Златиборског округа*, Београд, 2006, 472; Љубомир В. Матовић, Злочини италијанске дивизије „Пустерија“ у пријепољском и пљеваљском крају 1941–1943. године, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XIX, 1997, 149.

[73] Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, 32.

[74] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 173.

скупине, Сретена Вукосављевића и адвоката Јакше Богдановића, односно народног посланика Мухамеда Хашимбеговића, па се скуп завршио у напетој атмосфери.[75] Ова затегнутост између православаца и муслимана у Пријепољу, прошириће се убрзо на цео Милешевски срез, а атмосфера неизвесности ће се задржати све до ослобођења.

Немце су нешто свечаније дочекали муслимани у Бродареву. Очевици казују да је становништво исламске вероисповести (90% грађана) са „необичном радошћу поздрављало пропаст Југославије". Затим је одмах по њеној капитулацији смењена цивилна администрација из међуратног периода. Тај посао су обавили локални муслимани предвођени земљорадником из Бродарева Абазом Кријештορцом и бившим жандармом Ћеримом Курпејовићем, о којем ће више речи бити касније. Пошто је варош једно време остала без окупационе посаде, ова двојица су са неколико сарадника преузели административну управу. Једна од првих мера било је затварање и злостављање Срба мештана, укључујући и жене (тих дана је одведена и тучена Драгица Милић). Са оваквом праском се престало доласком Италијана у Бродарево почетком маја 1941. године.[76]

Прву немачку јединицу која је ушла у Прибој чинила су три тенка. Према наређењу команданта места у Прибоју, потпуковника Голубовића, дугогодишњи председник општине Добросав Стевовић, богати трговац и бивши припадник 1300 каплара,[77] изашао им је у сусрет испред вароши и обавестио их да у граду владају ред и мир. Друштво му је правила повећа група муслимана предвођених Хусе-

[75] Исто, 465–466. Вукосављевић је пре састанка предао писмо немачком команданту у којем га је молио да „верује у лојалност православних исто толико као и муслимана", те да не дозволи „да се осиле муслимани". То је био разлог жестоке свађе. М. Исић, *С народом...*, 132.

[76] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 33/1943, 1.

[77] Пореклом је из Црне Горе, а у Прибој је његова породица дошла из Нове Вароши. Бавио се трговином на велико. У међуратном периоду поседовао је монопол на дуван дуж северне Црне Горе и Метохије. Имао је представништва своје фирме у Пријепољу, Пљевљима, Сјеници, Бјелом Пољу, Тутину и Пећи. Стога је нормално снабдевао и све трговце на мало у Прибоју и околини. Имао је складиште текстила у вароши. Хотел „Прибој" је био у његовом власништву. У приземљу своје вишеспратне куће имао је најбогатији локал у граду. Укратко, радило се о најмоћнијем човеку у Прибоју пред окупацију. Школовао је браћу, Милоша Стевовића економисту (једини доктор наука у Прибоју), односно Риста Стевовића, који је завршио права и радио у Прибоју као адвокат. На месту председника општине Стевовић се налазио од 1933. до 1941. године. Историјски архив Ужице (у даљем тексту ИАУ), Мемоарска грађа (у даљем тексту МГ), фас. 1494, 3–4; *Биографски лексикон Златиборског округа*, 711.

ином Хасанагићем, Муратом Бајровићем и Касимом Хаџићем, који су Немце поздравили као ослободиоце.[78]

Немци су потом разоружали жандармерију, растерали становништво које се искупило због пијачног дана, па се повукли. Припадници ЈВ-оа нису пружали отпор, нити су их окупаторски војници дирали. До 20. априла у град се као посада сместила једна моторизована немачка чета. На неким местима се и у Прибоју појављују немачке заставе. Уздижу их опет муслимани. Окупатор је потом оформио ортскоманду, коју је водио поручник Осиг пореклом из Берлина, са још 5-6 војника. Она се уселила у зграду Парохијског дома. У раду се ослањала превасходно на муслимане. Стога је поставила нову цивилну власт сменивши дотадашњег председника општине Стевовића, који је на тој позицији био седам година.[79] На његово место дошао је Абдрахман Мусабеговић. Среско начелство се, с друге стране, само распало јер су се службеници, на челу са дотадашњим начелником Милованом Илићем, после капитулације разбежали широм Србије. Функцију среског начелника стога преузима Азис Хасанагић, који ће током вишегодишње окупације Прибоја у више наврата бити на неколико важних положаја.[80]

Немачка војска је била распоређена по јавним и приватним зградама у Прибоју, док је моторизација била смештена код железничке станице. Тамо је постављена стража поред вагона са новцем Народне банке. Њих је после неколико дана посебан одред немачких војника пребацио за Ужице. Постављена је и стража на излазима из града а уколико би неко желео да изађе из вароши, морао је да има пропусницу оверену у ортскомандатури. Ова пракса је важила за све вароши Старог Раса у које је ушла немачка војска.[81]

Окупација Пљеваља почела је тако што испред града неколицина виђенијих грађана обе вероисповести, предвођена председником општине Богданом Ненадићем и среским начелником Павлом Ђуровићем, дочекала Немце. Затим је окупатору предата

[78] С. Пурић, *нав. дело*, 99.
[79] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 213; Исто, фас. Немачке окупационе институције, 1–2, 9; Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905*, Нова Варош, 1972, 192, 196–197.
[80] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, 22; С. Пурић, *нав. дело*, 100, 106.
[81] Исто, фас. Изјаве и саслушања, 77–78, 118–119.

власт над градом и срезом.[82] Притом, Немци нису дозволили промену цивилних власти.

У Бјелом Пољу становништво није ни знало за долазак Немаца. Они су се убрзо и повукли, препуштајући град Италијанима, који су хитали ка северу. Формирањем Команде 17. армијског корпуса италијанске 9. армије 21. априла на Цетињу, Виша команда оружаних снага Албаније (SUPERALBA/СУПЕРАЛБА) почиње да ствара италијански окупациони систем. Неколико дана пре тога, 17. априла, на Цетињу је основан Привремени управни одбор, који убрзо мења назив у Привремени административни Црногорски комитет. Његов задатак био је да преузме цивилну власт у окупираној Црној Гори.[83]

Дана 26. априла делови 93. пука дивизије „Месина“ (Mesina),[84] из правца Берана улазе у Рожаје.[85] После два дана ова јединица се

[82] *Историја Пљеваља...*, 401; М. Ђуковић, *Санџак...*, 48.

[83] У њега је ушло неколико чланова предвођених др Секулом Дрљевићем. Заједно су радили на стварању независне Црне Горе под италијанском протекцијом. Убрзо по сазивању одбора почело је формирање месних комитета по градовима Црне Горе. Италијани су, међутим, 28. априла образовали Цивилни комесаријат за Црну Гору на челу са опуномоћеним министром Серафином Мацолинијем (Serafino Macolini). Ово тело је Мусолини 22. маја уздигао у ранг Високог цивилног комесаријата за Црну Гору. Мацолини је већ 5. маја укинуо Црногорски комитет и свео га на ниво саветодавног тела (Црногорско саветодавно веће). Истовремено је престала функција Месног комитета. V. Terzić, *nav. delo*, 586–587.

[84] Седиште 18. фантеријске (пешадијске) дивизије „Месина“ било је у Анкони. Чинили су је: 93. пешадијски пук, 94. пешадијски пук, 2. артиљеријски пук и 18. минобацачки батаљон, а под њеном командом је била и 108. легија црнокошуљаша. Од јуна 1940. до априла 1941. године била је распоређена у централној Италији, после чега је пребачена у Албанију, на простор Скадра. Током Априлског рата деловала је на правцу Котор–Цетиње. После тога употребљена је за окупацију Црне Горе и борбу против устаника у лето 1941. године. Потпадала је под команду 17. и касније 14. армијског корпуса. Од јануара 1942. године прелази под команду 6. армијског корпуса при 2. италијанској армији. У Црној Гори остала је до краја јула исте године, после чега је пребачена у Херцеговину. Распоређена је на линији Метковић–Дубровник. После капитулације Италије јединицу су расформирали Немаци. Команданти дивизије били су: генерал Франческо Зани/Francesco Zani (јун 1940 – 26. 4. 1941), генерал Карло Тучи/Carlo Tucci (26. 4 – 10. 10. 1941, 3. 11. 1941 – 8. 2. 1942. и 4. 3 – 17. 9. 1942), генерал Алдо Габути/Aldo Gabutti (10. 10 – 2. 11. 1941), генерал Ђовани Бертели/Giovani Bertelli, генерал Атилио Амато/Attilio Amato (18. 9 – 15. 10. 1942) и генерал Спићаћи/Spicaci (16. 10. 1942 – септембар 1943). *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma, 2002, 241–243.

[85] V. Terzić, *nav. delo*, 585; Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999, 52; Alija Matović, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. prilozi historiji Bošnjaka*, Rožaje, 2009, 103.

нашла и у Бјелом Пољу. Група федералиста и неколико виђенијих мештана муслимана приредила им је испред вароши свечани дочек. Италијанска посада је бројала 180 људи. Истог дана када су окупаторске трупе ушле у Бјело Поље, основан је Месни комитет (МК) за Бјелопољски срез на челу са мајором у пензији Михајлом Булатовићем. Затим су Италијани основали Команду гарнизона, која се сместила у зграду Среског начелства. Нису вршили никакве корекције у управи цивилних власти, нити су распустили југословенску жандармерију. У постаје/станице широм среза су ипак распоредили карабињере.[86] До 8. маја јединице из састава дивизије „Марке" (Marche) успостављају власт и у Пљевљима. Италијанске снаге су коначно, заокружиле окупацију Старог Раса половином јуна, када су запоселе Штавички срез и ушле у Тутин.[87]

У међувремену, Немци су ушли и у Нову Варош. Делови 60. дивизије стигли су из правца Бистрице 30. априла 1941. године. Пролазећи кроз град, борна кола су срушила два моста, пре него што су паркирана у дворишту црквене порте. Немце је дочекао председник општине Рајко Рајановић (1900–1977) са преводиоцем.[88] Радило се о дугогодишњем председнику (1933–1941) и врло угледном занатлији. Окупаторски војници су се сместили у зграду гимназије, а официри по приватним кућама. Сутрадан, 1. маја, немачке власти су сазвале све виђеније грађане на састанак. На њему је дошло до свађе између православаца и муслимана око питања преузимања цивилних власти у граду. Муслиманска страна је између осталог, оптужила поменутог Рајановића да је пуцао на немачки авион током Априлског рата, што је овај отворено порицао.

Било како било, затим је формирана команда места коју је водио капетан Пилц. Смештена је зграду општине, стару „кајмаканију". Немци ипак, нису сменили старе општинске власти и поред инсистирања муслимана. Завели су полицијски час у граду. Једну јединицу немачка команда је избацила на Кокин Брод да чува прела-

[86] *Бијело Поље...*, 349–350.
[87] Bogdan Gledović, Narodnooslobodilački pokret u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2, 1972, 20. Историчар Ејуп Мушовић наводи да су Италијани још 26. априла запоселе Тутин, мада је то мање вероватно. Е. Мушовић, *нав. дело*, 86.
[88] Још неколико дана пре тога (вероватно 24. априла) једна немачка патрола је из Пријепоља дошла у град, обавестила цивилне власти да ће немачке посадне трупе убрзо доћи, и наредила прикупљање наоружања које је остало иза ЈВ-оа. АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 59; М. Ћуковић, *Путовање...*, 27.

зе на Увцу. Наређена је предаја оружја у одређеном временском року, а сељаци су плашени причом да ће им окупатор залазити по кућама са справом која детектује метал. Његове рације по селима су ипак биле неучинковите и током њих нико није малтретиран.[89]

Може се закључити да су немачке снаге без веће борбе окупирале цео простор Старог Раса у кратком временском периоду. Њихово напредовање подупирано је и деловањем пете колоне, као на пример, у Дежевском срезу. Приликом освајања градова Немци су лако разоружавали деморалисану војску Краљевине Југославије, одводећи велики број војника и официра у заробљеништво. Стекли су и велики ратни плен у виду малокалибарског и великокалибарског оружја, моторних возила, муниције, горива, новца, разне ратне спреме, животних намирница итд.

Почетак окупације је дочекан, видели смо, на различите начине. У Новом Пазару немачка војска је примљена као ослободилачка, исто тако само мање помпезно и у Бродареву, у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу јој је уредно предата власт од стране бивше југословенске цивилне управе, док је Сјеницу, Нову Варош и Бијело Поље окупатор затекао пусте. У окупираним градовима формиране су ортскомандатуре, које су првобитно поред војне вршиле и део цивилних послова. На неким местима задржана је бивша цивилна управа, а на другим замењена про-хрватским или про-албанским муслиманским првацима.

Влада у Загребу према немачко-италијанском разграничењу

Квислиншка творевина позната под именом Независна Држава Хрватска настала је на рушевинама Краљевине Југославије. Још док се она убрзано распадала под ударом снага сила Осовине, 10. априла 1941. године проглашена је нова хрватска држава.[90] Тај задатак извршио је Славко Кватерник у Загребу, са чијих улица је из десетина хиљада грла одјекивала подршка немачком завојевачу. Наред-

[89] АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 26, 97; ИАУ, МГ, фас. 1280, Сведочанство Крајимира Грбовића, 1; М. Ђуковић, *Путовање...*, 28–29; *Биографски лексикон Златиборског округа*, 633.

[90] Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987, 10; Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, 382–385.

ног дана, 11. априла, оснива се „Хрватски Усташки Надзорни Стожер“, а следећег и тело које је представљало неку врсту привремене владе – Хрватско државно водство. Ова два органа дају легитимитет новој власти и постају основ на којем ће се градити будућа држава.[91] На чело НДХ долазе припадници усташког покрета предвођени поглавником Антом Павелићем, који у Загреб стиже већ ујутру 15. априла.[92]

Њега је фашистичка Италија, политички ментор НДХ, дуго година припремала за овај тренутак. Поред Италије и Немачке, Павелић је добио отворену подршку и десног крила Хрватске сељачке странке (чак је и Влатко Мачек позвао грађане да подрже нову власт), те дела муслимана из Босне и Херцеговине. У питању су били Џафер Куленовић, предратни лидер Југословенске муслиманске организације (ЈМО), његов брат Осман Куленовић, трговац и земљопоседник Адем-ага Мешић, Хакија Хаџић, Алија Шуљак и др.[93] Римокатоличка црква у Хрватској, предвођена надбискупом Алојзијем Степинцем, такође је чврсто стала иза овог пројекта. Степинац је већ 16. априла 1941. године имао пријем код поглавника Павелића, а три дана касније и код маршала Кватерника.[94]

Независна Држава Хрватска је тако током априла 1941. године почела да добија своје контуре. Нова држава је обухватала простор од 102.000 км^2, на којем је живело око шест милиона становника. Од тог броја половину су чинили Хрвати, два милиона Срби (2.404.000 према подацима Српске православне цркве/СПЦ) а остало су били муслимани.[95] Поред изградње институција цивилне управе, војске и полиције, у први план је већ у априлу 1941. године избило питање граница. Од настанка НДХ усташки функционери су најављивали да би она требало да покрије све „историјске“ земље Хрвата.[96] Ове идеје су се ослањале на франковачко-правашке програме из 19. века, који су Хрватску видели како се простире од Алпа до Скадра. Почетна неконкретност по питању жељених територија убрзо је замење-

[91] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945*, Zagreb, 1977, 74–76.

[92] Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016, 36, 53, 57.

[93] E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo...*, 12–13.

[94] Александар Раковић, *Историја, вера, политика*, Београд, 2016, 112; *Katolički list*, за 21. април 1941. године, 195.

[95] Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. 3, 77.

[96] F. Jelić-Butić, *nav. delo*, 74.

на мегаломанским плановима који нису одговарали реалним војним, политичким и економским потенцијалима младе усташке творевине.

Дана 22. априла у Сарајево је стигао „Босанско-херцеговачки одјел“ са задатком да преузме војну и цивилну власт. Предводили су га изасланик Владе НДХ Петар Петковић и домобрански пуковник Петар Блашковић. Неколико дана касније у варош на Миљацки стижу и Павелићеви усташки повереници Јуре Францетић и Драгутин Јилек са задатком да формирају органе усташког покрета у Сарајеву и околини. За њима долазе још двојица поглавникових опуномоћеника – Хакија Хаџић и Божидар Брало. Они су имали наређење да организују државни и чиновнички апарат.[97] Сарајево 23. априла посећује и маршал Кватерник у друштву немачког генерала Глеза фон Хорстенауа (Gleise fon Horstenau).[98] Потом су створена заповедништва Босанског дивизијског подручја, 4. оружничке пуковније и Источног пограничног подручја (будућа Војна крајина).[99] Дуго припремани пројекат присаједињења Босне хрватској држави на основу наводног историјског права, чиме је НДХ добила преко потребну стратегијску дубину, био је остварен.[100]

Амбициозни сан усташа о великој држави изазвао је подозрење Италије, која није имала намере да своје идеолошко чедо испусти из „загрљаја“. Препознавши предстојећи сукоб, Немачка је, на другој страни, голицала територијалне амбиције НДХ, не би ли је увукла у ред сопствених сателита. Због свега тога, Влада у Загребу је била врло заинтересована за немачко-италијанско разграничење на простору бивше Југославије, које је требало да се спроведе до краја априла 1941. године.

Назнаке плана о распарчавању југословенске територије Адолф Хитлер је изнео 27. марта у „Директиви 25“. Он је, још за време сукоба 12. априла, донео и „Привремене смернице за поделу Југославије“. Два дана касније, 14. априла, одређена је на основу овог документа, привремена демаркациона линија између немачких и италијанских оперативних снага која је ишла правцем Горажде –

[97] B. Dimitrijević, *nav. delo*, 42; Davor Kovačić, *Redarstveno-obaveštajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945*, Zagreb, 2009, 52.

[98] Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića. Memoari kontraverznog generala*, Beograd, 2007, 51.

[99] D. Kovačić, *nav. delo*, 49.

[100] О тим намерама Хрвата, Илија Гарашанин је писао још далеке 1862. године. Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1918*, Београд, 1991, 107.

Бјело Поље.[101] После капитулације Југославије, односно 21. и 22. априла 1941. године, у Хотелу *Империјал* у Бечу вођени су немачко-италијански преговори о разграничењу. Обе стране представљали су министри спољних послова – Јоахим фон Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) и гроф Галеацо Ћано (Galeazzo Ciano). Бечким уговорима, између осталог, донете су и одлуке које су се односиле на простор Босне и Херцеговине и Старог Раса. Оне су предвиделе да се Босна препусти НДХ,[102] Црна Гора Италији, а да се граница између два нова суседа одреди кроз директну дипломатску билатералу. Званични став немачке дипломатије био је да она нема посебних интереса на простору новостворене хрватске државе, потпуно супротно Италијанима.[103]

Хитлер је 24. априла одредио границу између немачке и италијанске окупационе зоне на простору бивше Југославије. Она је пратила линију: Самобор–Петриња – путем: Петриња – Глина – Босански Нови – Приједор – Бања Лука – Јајце – Доњи Вакуф – Травник – Високо – Сарајево – железничком пругом: Сарајево–Прача–Устипрача–Рудо – путем: Рудо – Прибој – линија Прибој – Нова Варош – путем: Нова Варош – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – железничком пругом: Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – линија Урошевац – Призрен. Сва наведена места, путеви и железничке пруге припале су Немцима. Дефинитивну линију требало је да одреде мешовите комисије на лицу места.[104] Услед оваквог договора немачке посадне трупе су се и даље задржале у Прибоју, Новој Вароши, Сјеници, Пљевљима, Новом Пазару и Пријепољу.

Пошто је међутим подручје Старог Раса било од мање важности за немачког окупатора, он је тежио да се што мање војно ангажује око њега. Због тога, као и због брушења престижа италијанског

---

[101] V. Terzić, *nav. delo*, 433.

[102] На овом месту би требало скренути пажњу на начин на који су Италијани наступили у НДХ. Од маја 1941. године италијански поседи на њеној територији били су подељени на три зоне: прву – анектирану, другу – од прве до линије Делнице–Гацко и треће – од поменуте линије до границе са немачком окупационом зоном на северу. Друга зона је била „демилитаризована“, што је значило да Хрвати у њој нису имали права да држе војне јединице или граде утврђења. Све ово снажно је уздрмало темеље новостворене државе. B. Dimitrijević, *nav. delo*, 76.

[103] Bogdan Krizman, Razgraničenje ustaške države, *JIČ*, 1–2, 1971, 111.

[104] Zbornik NOR-a, tom. XIII, knj. 1, 43; Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 63, 66; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svetskom ratu*, Sarajevo, 1998, 206.

савезника, она је подржала иницијативу усташког режима да преузме власт у неким деловима овог подручја. Домобранске и оружничке јединице су се тако крајем априла и почетком маја 1941. године стационирале у Прибоју, Пљевљима, Пријепољу, Сјеници и Новом Пазару.[105] Павелић је 5. маја издао наређење војним заповедништвима оружаних снага на подручју НДХ да се према свим муслиманима родом из „Новопазарског Санџака“, рачунајући ту на границе од пре 1912. године, морају опходити као према хрватским држављанима. Стога је, на пример, забранио да се они за разлику од Срба, отпуштају из војске, жандармерије и цивилне управе.[106]

Истовремено је почела са радом немачко-италијанска војна комисија за разграничење у Старом Расу. Она је заседала од 3. до 6. маја у Хотелу *Југославија* у Пријепољу, те излазила на терен све до Сјенице, одакле је демаркациону линију утврђивала друга комисија. Немачку страну су представљали потпуковник Мајдорн (Meidorn) и потпоручник Ечке (Eschke), а италијанску пуковник Марио Баренго (Mario Barengo), потпуковник Миљорати (Migliorati), капетан Уго Вилани (Ugo Villani) и капетан Зенки. Преговорима је присуствовао и представник НДХ, оружнички потпуковник Фрањо Видас,[107] командант Оружничког заповедништва за Босну и Херцеговину. Он је у Пријепоље дошао 3. маја како би био увраштен у немачку делегацију. Да не би провоцирали Италијане, он је имао статус преводиоца. Без обзира на то, Видас је покушао да преко немачких делегата за усташку власт обезбеди што веће територијално проширење у Старом Расу.

Италијани су се, међутим, држали инструкција своје владе и пристајали на дискусију само о линији која је ишла правцем: Дрина – ушће Лима – низводно реком до Пријепоља – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица. Да би помогли хрватску иницијативу, немачки представници су тражили да се ова линија помери више на запад и југ, објашњавајући ову корекцију стратешким разлозима.

---

[105] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 14, 4–5; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, 1–3; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, 1–2.

[106] D. Kovačić, *nav. delo*, 53; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom. I, Zločini NDH, knj. 1, 36.

[107] Неколико дана раније, 25. априла, маршал Славко Кватерник је Видаса унапредио у чин оружничког потпуковника због заслуга које је имао на организацији оружништва у Босни. Hrvatski državni arhiv (у даљем тексту HDA), fond 487, mikrofilm, Ministarstvo oružničkih snaga NDH (у даљем тексту MINORS), Z-2869, 94.

Пошто италијанска страна није пристала на ово, одлучено је да се предлози пошаљу вишим војним властима обе стране, на разматрање. Потпуковник Мајдорм је после преговора био оптимистичан у погледу хрватских жеља. Он је саопштио Видасу да ће немачки захтеви бити испуњени и да са „сигурношћу“ може организовати оружништво/жандармерију на територији Старог Раса.[108]

Супротно овим оптимистичким тврдњама, Италијани су у наредних неколико дана потисли хрватску цивилну власт и оружништво из Пљеваљског среза. Поменути капетан Вилани тражио је од Немаца да се и Пријепоље евакуише и припоји Црној Гори, будући да у Милешевском срезу није било хрватског живља.[109] Његове захтеве јавно је подржавало локално православно становништво. Подгоричка *Зета* је писала да „народни представници из свих мјеста из Санџака“ шаљу молбе и резолуције у којима траже да цела област уђе у границе Црне Горе под италијанском управом.[110] Немачке војне власти су, на другој страни, наредиле тих дана Хрватима да напусте Нови Пазар и Сјеницу. И поред ових неуспеха Влада НДХ је успела да на простору Милешевског, Прибојског и Нововарошког среза, до краја маја, организује котарске/среске и општинске власти, оружништво и прве ћелије усташког покрета. Све то урађено је уз благослов немачког завојевача, који је у поменутим срезовима задржао војну власт.

У међувремену, 18. маја су у престоници фашистичке Италије – Риму, потписани римски уговори између Мусолинија и Павелића. Њима је одређена граница између Италије и Хрватске.[111] Био је то ипак тежак пораз дипломатије НДХ, будући да је територија јужно од немачко-италијанске демаркационе линије подељена у три зоне, над којима је Загреб имао ограничени суверенитет.[112] На италијански притисак да се граница са немачком окупационом зоном што пре одреди на терену, те да се Италији призна првенство интереса у

[108] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 3.

[109] Džejms H. Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007, 51.

[110] *Зета* за 12. мај 1941. године, насловна страна.

[111] B. Krizman, Razgraničenje ustaške države..., 110.

[112] *Dnevnik grofa* Ćana, Zagreb, 1948, 246; D. Kovačić, *nav. delo*, 67. Влада у Загребу се такође обавезала на међународну, војну, економску, политичку и техничку зависност од Италије, док је ова пристала на 25-годишњи протекторат над младом хрватском државом. Трупе НДХ су затим пуштене у део Хрватске под окупацијом Италијана. Свечаној предаји власти у Дубровнику присуствовао је и пуковник Фрањо Видас. B. Dimitrijević, *nav. delo*, 75–76.

Старом Расу, Министарство спољних послова Трећег рајха је 25. маја одлучило да се разграничење на овом подручју поново спроведе директним договором између Рима и Загреба. При томе су се морале поштовати одлуке донете у Бечу крајем априла.[113] Тако је Немачка Павелићу јасно ставила до знања, да зарад усташког режима неће улазити ни у какву већу конфронтацију са својим најважнијим европским савезником.

Аргументација Владе у Загребу по питању њеног историјског и државног права на територију „Санџака“,[114] ослањала се на неколико аспеката: наводно „хрватско“ порекло муслиманског становништва; жељу већине муслимана са овог простора да се припоје НДХ; присуство њених трупа на терену у борби против устаника и одржавање коридора који одваја Србију од Црне Горе сигурним.

Власти НДХ су тврдиле да старорашки мухамеданци говоре хрватским језиком и да су стога неодвојив део хрватског народа.[115] Усташка штампа је следећи ту пропагандну матрицу у више наврата наводила да у Србији и Црној Гори (без Бачке, Барање и Баната) живи око 280.000 „Хрвата“.[116] Са територије Старог Раса су, на другој страни, непрестано долазили позиви муслиманских првака да се ова област укључи у НДХ. Они су били упућени утицајним муслиманима укљученим у усташки режим, као и самом Павелићу. Крајњи циљ било је повезивање са Босном и Херцеговином у границама некадашњег Босанског вилајета.

Већ 21. априла муслимани су послали писмо потпредседнику Владе НДХ др Осману Куленовићу[117] које је потписало 38 виђенијих људи, а у којем се тражи припајање Старог Раса Босни. Писмо је штампано у загребачком *Новом листу* 2. маја.[118] Слична молба је

[113] Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 67.
[114] Тражен је простор који је обухватао: Берански, Бјелопољски, Штавички, Пљеваљски, Милешевски, Прибојски, Нововарошки, Сјенички и Дежевски срез. В. Gledović, Narodnooslobodilački pokret..., 21.
[115] ВА, НДХ, кут. 284, фас. 2, док. 4, 1–4.
[116] *Novi list* за 19. мај 1941. године, 6.
[117] Према речима самог Антеа Павелића Куленовић се са њим знао још од студентских дана, тј. времена Аустроугарске. Усташки поглавник га је описао као верну присталицу идеологије „оца домовине Анте Старчевића“ и особу „непоколебљиве вере у хрватске националне идеале“. A. Pavelić, *nav. delo*, 112. Већ 16. априла 1941. године Осман Куленовић је стога постављен за потпредседника Владе НДХ. *Katolički list*, за 21. април 1941. године, 186.
[118] *Novi list* за 2. мај 1941. године, 8; *Hrvatski narod* за 19. мај 1941. године, 3.

поднета телеграмом и поглавнику Павелићу 30. априла.[119] Десет дана касније муслимани из Нове Вароши су се обратили поглавниковом повdivенику Хакији Хаџићу, дугогодишњем следбенику правашке идеологије и особи умногоме одговорној за масовни прогон Срба у Босни и Херцеговини, са истим захтевом.[120] Половином маја петочлана делегација муслиманских првака из Пљеваљског, Бјелопољског и Пријепољског среза боравила је у Загребу. Обратила се молбом Павелићу тражећи да се Стари Рас укључи у границе његове државе. Могуће је да су били и на пријему код поглавника.[121] О томе, додуше посредно, пише у својим мемоарима и Анте Павелић. Он у једном делу каже да је од самог почетка успостављања НДХ, долазило мноштво људи да га види, наводно зато што је он са њима годинама радио најтеже послове кроз „шумовита и кршевита брда Витеза и Рањен Карауле, у Горажду и Рогатици, дуж ријеке Дрине, Лима (!) и Праче“.[122]

Истовремено је командант оружништва у Старом Расу, потпуковник Стјепан Јаковљевић, јављао из Пријепоља да му „непрестано“ долазе, јавно и тајно, муслиманске депутације које траже да извести надређене како се они „осећају Хрватима као и муслимани у Босни“, па да се стога и код њих уведе „потпуна хрватска власт“.[123] Из Сарајева је, на другој страни, у Полимље допирао ехо исте политичке садржине. Наиме, у Резолуцији донетој на главној скупштини Ел-Хидаје 1941. године једна тачка је била посвећена Старом Расу. Под утицајем Мехмед еф. Ханџића, у њој је стајало да је овај простор „саставни дио Босне и Херцеговине“. Ханџић је, иначе, на овом становишту био још у међуратном периоду.[124]

Политички апели које су муслимански прваци слали према Сарајеву и Загребу, наишли су на врло лош пријем и осуду стараших Срба. Као пример, навешћемо речи Сретена Вукосављевића, можда најутицајнијег интелектуалца у Полимљу. Он је важио за особу спремну на сваки вид сарадње и компромиса са поклоницима

[119] *Hrvatski narod* за 3. мај 1941. године, 11; *Novi list* за 3. мај 1941. године, 2.
[120] ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 43, 1–2; Nada Kisić-Kalanović, Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja, *ČSP*, 3, 2008, 1120; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina ...*, 305.
[121] ВА, НДХ, кут. 236, фас. 4, док. 9, 1–3; *Бијело Поље...*, 346; Десимир Д. Бојовић, *нав. дело*, 70.
[122] A. Pavelić, *nav. delo*, 117.
[123] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 10.
[124] *Osvit* за 6. август 1944. године, 2.

исламске конфесије. У листу *Глас Санџака* Вукосављевић је 1944. године потписао чланак „Једини пут за Србе и Муслимане Санџака“, у којем је поручио муслиманима да треба „једном за свагда да се одрекну гледања преко плота наше државе, јер је сва њихова будућност само у овој нашој заједничкој држави“.[125] Наведимо да је аутор ове речи упутио са места председника Извршног одбора ЗАВНОС-а. И сећања савременика нам јасно говоре да је још 1941. године међу Србима завладало мишљење да су „сви мостови између Срба и муслимана порушени“, услед муслиманске подршке усташком режиму.[126]

Будући да се бројност снага НДХ на терену Старог Раса током маја 1941. године стално повећавала, у најмању руку проблематични аргументи Хрвата добијали су на снази. То је охрабрило званични Загреб пред наставак дијалога о границама са италијанским патроном. Павелић је, рецимо, 23. маја током разговора са загребачким муфтијом Исметом Муфтићем, чланом краткотрајног „Хрватског државног вођства“ и присташом усташког режима, обећао да ће дати све од себе да „да ниједан муслиман из хрватских земаља не остане под туђинском непријатељском власти“. Овај политички завет се односио пре свега на старорашке муслимане.[127]

Када је такође према одобрењу немачке владе Павелић 7. јуна одредио границу према окупираној Србији, један њен део ишао је линијом: долина Увца – Дуга Пољана (код Новог Пазара). Истовремено је кроз штампу најављено и да ће граница „у Новом Санџаку и према Црној Гори“ бити ускоро одређена.[128] Неколико дана касније *Сарајевски нови лист* је донео афирмативни текст чија се суштина бавила наводном историјском, етничком, геополитичком, управном и територијалном повезаношћу Старог Раса са Босном и Херцеговином у прошлости, почев од античког периода.[129] Обавивши све припреме, Павелић се 15. јуна обратио директно Мусолнију молећи га

[125] Зоран Лакић, Сретен Вукосављвић и питање идентитета муслимана, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављвића*, XXII, 2005, 8–9.
[126] Надир еф. Дацић, Мурад еф. Шећерагић, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 213, 33.
[127] Zlatko Hasanbegović, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929.–1941 (U ratu i revoluciji 1941.–1945.)*, Zagreb, 2012, 728–729.
[128] ВА, НДХ, кут. 236, фас. 2, док. 13, 6; *Novi list* за 8. јун 1941. године, насловница; *Sarajevski novi list* за 13. јун 1941. године, насловница; В. Gledović, nav. delo, 23.
[129] *Sarajevski novi list* за 13. јун 1941. године, 8.

да због етничког састава територије и расположење становништва, Стари Рас уђе у оквире државе којом је владао.[130]

Италијани су међутим одбацили све његове претензије, иако је било неких мишљења да им се може изаћи у сусрет.[131] Шеф италијанске дипломатије Галеацо Ћано био је категоричан. Крајем јуна он је захтеве НДХ оценио као „бесмислене“ и „неоправдане“.[132] Гроф Лука Пјетромарки (Luca Pietromarchi), шеф Кабинета за примирје и мир при Министарству спољних послова, тела које се бавило економским и политичким аспектима територија под италијанском окупацијом, делио је мишљење свог надређеног. Павелићеву иницијативу према Старом Расу, он је одбацио због чињеница да се о тој теми није разговарало никада у ранијим преговорима, да овај простор историјски не припада Хрватској и да у њему нема хрватског живља. Негирао је и позивање Хрвата на петиције и представке локалних мухамеданаца, сматрајући их заоставштином демократских режима, без значаја у ери фашизма.[133]

Ћано је стога, после разговора са Мусолинијем, припремио одговор Влади НДХ којим се одбацују сва њена потраживања по овом питању. Онда је у највишим политичким круговима у Риму одлучено да се границе са НДХ и Бугарском одреде што пре, да би се сличне ситуације избегле у будућности. Постојала је могућност доношења и једностраног декрета, уколико супротне, сателитске стране, не би сарађивале.[134]

У све бурније расправе око поделе остатака плена међу сателитима, укључили су се и црногорски сепаратисти предвођени др Секулом Дрљевићем. Он је тврдио да простор Старог Раса мора припасти Црној Гори, јер у њему живи 68% „Црногораца“.[135] Ови захтеви су

[130] АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1197.

[131] Италијански посланик у Загребу Казертано (Casertano) сматрао је да би се Стари Рас евентуално могао дати Павелићу, уколико би он у замену прихватио царинску унију НДХ са Италијом. Džejms H. Bergvin, *nav. delo*, 44, 51.

[132] *Dnevnik grofa Ćana...*, 257.

[133] Džejms H. Bergvin, *nav. delo*, 44, 51.

[134] АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1197; *Dnevnik grofa Ćana...*, 257.

[135] Б. Петрановић, *нав. дело*, стр. 296. Крајем 1943. године Дрљевић је свој став донекле променио. Он се и даље залагао да већи делови територије Санџака припадну Црној Гори, али је сада тврдио да су муслимани већинско становништво. Rastislav V. Petrović, *nav. delo*, str. 188.

подржавани и кроз штампу. Новине су писале да је ова територија уз Метохију и Косовску област, „прапостојбина Црногораца". Због тога будућа независна црногорска држава има историјско и етничко право на ове земље, а о „Санџаку хрватском не може бити ријечи".[136]

У таквој атмосфери су првих дана јула 1941. године отворени последњи разговори између Италије и НДХ поводом дефинитивног разграничења. Павелић је наишао на чврст став Мусолинија, који је желео цео Стари Рас за Црну Гору. Штавише, Италијани су још 14. маја тражили од команде немачке 2. армије да им се препусти подручје Фоча–Пријепоље–Сјеница, на шта су Немци пристали 30. јуна. Иако се поглавник у почетку успротивио захтеву Рима, убрзо је морао да попусти. Већ 4. јула Павелић је пристао да се границе Црне Горе врате на оне из 1914. године. Тиме се одрекао простора Пљеваљског и Бјелопољског среза. Видевши да по питању припадности Старог Раса губи дипломатску утакмицу, усташки вођа је код Мусолинија покушао да издејствује „размену" муслимана са ових простора Србима из Босне и Херцеговине. Како је ово масовно пресељавање становништва требало да изгледа, будући да је прекодринских Срба било знатно више од страрорашких муслимана, остаје нам непознато.[137]

Не знајући за одлуке високе политике, муслимани су наставили са додворавањем усташкој власти. Тих дана је у Пријепољу врло свечано дочекан Павелићев повереник за Босну и Херцеговину, велечасни жупник Цркве Св. Јосипа у Сарајеву, Божидар Брало.[138] Интересантно је да се радило о ватреном протагонисти прозелитизма у Босни и Херцеговини, који је сносио и одговорност за зверско уморство митрополита дабробосанског СПЦ, Петра Зимоњића. Управо су под његовом јурисдикцијом били срезови у Полимљу, које је НДХ желела да припоји.[139]

---

[136] *Зета* за 27. мај 1941. године, насловна страна.

[137] PA AA, R29665-679, dok. 1, 1; Zbornik NOR-a, tom. XII, knj. 1, 236; F. Jelić-Butić, *nav. delo*, 92.

[138] Брало је у свом обраћању позвао локалне муслимане да одржавају добре односе са римокатолицима, јер у њима лежи „сигурна и чврста будућност државе Хрватске". На крају посете Пријепољу он је обећао да ће се кроз 15 дана вратити у друштву Хакије Хаџиће. До жељене посете никада није дошло. *Sarajevski novi list* за 15. јул 1941. године, 3.

[139] Митрополит Зимоњић се до 21. априла налазио у Манастиру Св. Тројице код Пљеваља, после чега се вратио у Сарајево. Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997, 136–137.

Италијани су ипак остали неумољиви. Они су убрзо интервенисали преко својих представника код немачке врховне команде да јединице НДХ и њена цивилна управа одмах напусте територију Прибојског, Милешевског, Сјеничког и Нововарошког среза. Немајући куд, Павелић је 15. јула 1941. године издао наредбу да се његове трупе и власти повуку из Старог Раса.[140] На иницијативу Владе у Риму је затим, 18. јула, дошло до састанка у Београду ради коначног утврђивања демаркационе линије између окупационих зона Италије и Немачке на овом сектору. Тада је договорено да и Рудо, Прибој, Нова Варош и Дуга Пољана припадну Италијанима. Министарство спољних послова Трећег рајха прихватило је ове одлуке и одредило да демаркациона линија иде правцем: ушће Увца у Лим – долина Увца до Ново Вароши, линија Нова Варош – Дуга Пољана – Дољане – Црквине (Штавички срез). Иако је било одређено да сва места, сем села Дољана и Црквина, припадну Италији, Немци су задржали и Дугу Пољану. Спровођење овог споразума у дело, такође се отегло. У неким деловима граничног појаса оно ће бити пролонгирано све до почетка 1943. године.[141]

Ни повлачење снага и администрације НДХ није ишло очекиваним темпом. На захтев Немаца оно је обустављено половином јула, пре свега због немогућности италијанске војске да угуши антифашистички устанак у Црној Гори. Иако је било предлога да се новонастала ситуација искористи за подупирање дотадашњих хрватских претензија,[142] те нових покушаја локалних муслимана да се интегришу у НДХ,[143] усташки режим се по овом питању није додатно ангажовао.

[140] ВА, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 59, 2; B. Gledović, nav. delo, 24; D. Kovačić, *nav. delo*, 53.

[141] Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 68, 70.

[142] Извештавајући 20. јула поглавников војни уред у Загребу о антифашистичком устанку у Црној Гори, заповедник Војне крајине са седиштем у Сарајеву, оружнички пуковник Мате Рупчић предлагао је да се котареви северно од Лима чврсто држе, да би се у једном тренутку, када Италијани напусте Пљевља, Чајниче и Бијело Поље, што је по његовим проценама било неминовно, технички добро опремљеним јединицама одмах запоседну котареви Пљевља и Чајниче. Тада би, по Рупчићу, граница са Италијом била померена на реку Тару, која би се лако могла надгледати и бранити, јер преко ње иде само један мост. Следеће на реду за запоседање било би Бијело Поље. ВА, НДХ, кут. 85, фас. 9, док. 17, 1.

[143] Крајем јула реис-ул-Улеми Фехиму Спаху, поглавниковом повеченику Хакији Хаџићу и заповедништву Војне крајине, упућен је меморандум градоначелника са територије „Санџака". У њему се моли Фехим Спахо да утиче на Мусолинија (Mussolini) да овај простор припоји НДХ, Хаџић позива да их што пре посети, док се од Војне крајине тражило оружје. АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14,

У периоду 5–7. септембра 1941. године хрватске трупе и органи цивилне власти су заувек напустили територију Старог Раса.

Последњи „трзај“ хрватске дипломатије на овом пољу представља поменута иницијатива поглавника Павелића да се муслимани из Старог Раса преселе у Босну, а да на њихово место буду премештени тамошњи Срби. Подсетимо да је усташки режим већ до јула 1941. године, према подацима немачких власти у Србији, протерао око 140.000 Срба са територије НДХ. О томе је Павелић говорио и јавно, кроз штампу. Међутим, италијанске власти су одбациле овај етнички инжењеринг, иако је, како закључује историчар Енвер Реџић, Хитлер имао симпатија према њему.[144] То потврђује слична иницијатива из новембра 1944. године. Херман Нојбахер (Hermann Neubacher) опуномоћени посланик Трећег рајха за југоисточну Европу, тада је са Павелићем ковао планове о могућем пресељењу 500.000 Срба из НДХ у Србију, односно око 80.000 „муслимана из Санџака у Хрватску“. Циљ је био да се растерете српско-хрватски односи ради ефикасније борбе против комуниста.[145]

Било како било, НДХ се формално-правно одрекла Старог Раса 27. октобра 1941. године, када је закључен споразум о успостављању граница између ње и Гувернатората Црне Горе. Граница се уз мање измене поклапала са оном која је 1914. године раздвајала Србију, Црну Гору и Аустроугарску.[146]

фас. Усташко поверениште за Санџак, документ 14898, Меморандум градоначелника Санџака, 1–2.

[144] Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004, 188; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina...*, 34, 391; *Osvit* за 15. март 1942. године, 3.

[145] PA AA, R27796, dok. 2, 1.

[146] F. Jelić-Butić, *nav. delo*, 92; B. Gledović, nav. delo, 24; *Историја Пљеваља...*, 359.

1. ИДЕОЛОШКА ПОДЛОГА ШИРЕЊА НДХ

Усташки режим се задржао на територији Старог Раса током периода април–септембар 1941. године. За то време власти НДХ су формирале нову цивилну управу, организовале оружништво и усташки покрет на простору Милешевског, Нововарошког, Прибојског, Сјеничког и Пљеваљског среза. Територијално ширење Хрватске на простор Старог Раса део је процеса који је деценијама сазревао у геополитичким кухињама Загреба и Беча. Ову експанзију је, с друге стране, тражило и поздравило локално муслиманско становништво. После окупације Југославије муслимански прваци са простора Старог Раса су прамац свог политичког деловања прво окренули ка НДХ. Код већине муслимана је приближавање усташкој држави било одраз, са историјске тачке гледишта, континуиране жеље за припајањем Босни и Херцеговини, односно за обновом Босанског вилајета и бенефицијама из времена Османског царства. Мањи део муслимана је сарађивао са усташким режимом из идеолошких убеђења. Практично гледано, НДХ је за муслимане била залог њиховог доминантног положаја у односу на Србе са ових простора, па су се агилно уз пуно симпатија према Влади из Загреба, ангажовали како на политичком тако и на војном плану.

1.1. *Стари Рас у плановима великохрватских идеолога*

Видели смо да је НДХ уложила велики дипломатски напор, али и материјалне и људске ресурсе, не би ли укључила Стари Рас у своје територијалне оквире. Њене амбиције по овом питању ослањале су се на политичке, историјске, војне и економске разлоге. На првом месту, ту је била жеља елите старорашких муслимана, али и оних из Босне и Херцеговине, да се НДХ прошири на рачун некадашњих територија Србије и Црне Горе. Одређени муслимански кругови у Сарајеву, окупљени око поглавниковог повереника за Тузлу, а онда и целу бившу Дринску област, Хакије Хаџића, сматрали су да Стари Рас са Босном и Херцеговином чини неодвојиву целину.[147]

[147] *Hrvatski biografski leksikon,* knj. 5, Zagreb, 2002, 382.

Слични став заступао је и Џафер Куленовић, лидер ЈМО-а и будући потпредседник владе НДХ. Он се за концепт Босне и Херцеговине са Стари Расом залагао још током 1940. године. Тада је као министар шума и рудника у Влади Краљевине Југославије предложио кнезу Павлу Карађорђевићу да се формира посебна бановина Босна и Херцеговина, којој би, у једној од варијанти, био придодат и простор бившег Новопазарског санџака.[148] Како закључује историчар Атиф Пуриватра, овакви и слични ставови унутар ЈМО-а, између осталог, учинили су немогућим стварање јачих политичких упоришта странке на овом подручју (за разлику од, на пример, провладиног Гајрета), будући да су наишли на јак отпор Владе у Београду и старорашких Срба.[149]

Челници усташке власти делили су мишљење својих муслиманских поданика да Стари Рас са Босном чини „засебну целину", а тако и неодвојиви део НДХ.[150] У једном тајном реферату Министарства вањских послова, који је прослеђен у више амбасада и конзулата Хрватске у Европи, наводи се да Стари Рас чини „абсолутну геополитичку и географску целину" са Босном. Ова тврдња се образлаже тиме да не постоји ниједна трансверзална долина која повезује Стари Рас са Србијом, а да исто подручје од Црне Горе дели дубоки кањон Таре и планински венци Дурмитора, Сињајевине и Бјеласице. Стога се закључује да ово подручје гравитира према хрватској територији, а мање према Албанији и Бугарској.[151] Из тога је произлазило да са Србијом, односно Црном Гором, старорашка област нема много заједничког. Исто гледиште на њен геополитички положај заступали су и неки представници италијанског окупационог система у Црној Гори.[152]

---

[148] Z. Hasanbegović, *nav. delo*, 678.

[149] Atif Purivatra, *nav. delo*, 344, 353, 424.

[150] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 2, 1.

[151] ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањских послова НДХ, Загреб (обрађивач, прочелник Политичког одјела др Ригер), под ознаком „Врло тајно", достављен посланствима у Берлину, Будимпешти и Братислави, генералним конзулатима у Бечу и Минхену, конзулатима у Љубљани и Прагу, сталном трговинском представништву у Цириху, 15. рујан 1944. године, 4–5.

[152] Stato archivo esercito ufficio storico (у даљем тексту AUSSME), Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense" per Il Comandante le Truppe del Montenegro, 22. agosto 1942, 2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Pusteria, Bollettino informazioni Nr. 23, 16. agosto 1941, 2.

Овде се, међутим, није радило о неким тренутно скованим плановима или једноставној реакцији на постојећу војно-политичку ситуацију на Балкану, већ о наслеђеним, дуго негованим и дорађиваним, политичким пројектима из 19. века за које је тада куцнуо час. Гледано кроз њихову призму, подручје Старог Раса је, пре свега, виђено као историјски део велике хрватске државе, али и територијални појас који трајно одваја Србију од Црне Горе. Његовом контролом би се тако спречило поновно српско уједињење, пресекао пут Србији ка Јадранском мору и онемогућило затварање Хрватске на њеним источним и јужним границама.[153] Пресецање православног коридора који је делио Балканско полуострво по средини, почело је маја 1941. године, када су хрватске трупе покушале да се одрже на линији Прибој – Нови Пазар. Циљ је био недвосмислен – прекинути „сваку везу међу Црногорцима и Србијанцима“.[154]

Континуитет територијалних амбиција Владе НДХ, са великохрватским плановима чији су утемељивачи били оснивачи Странке права Еуген Кватерник и Анте Старчевић, више је него очигледан. Позивајући се на наводно хрватско историјско право, Кватерник је још 1869. године писао да од „салцбургтирол(ских) алпах до Косова и Албаније вијати ће се доскора застава чисте, неоскврњене Херватске“. На основу овог сведочанства, може се претпоставити у ком правцу би кренула политика усташког режима, да се њена власт одржала на простору Старог Раса. Неколико година касније, 1877, будући „отац домовине“ Анте Старчевић је писао да су „сва Арбанашка, и сва Рашија, и сва горња Мизија или данашња Србија, хрватске земље“.[155] Ове тврдње су се накалемиле на већ познате Старчевићеве „закључке“ о непостојању српског националног идентитета, њиховом гнусном вређању и обезвређивању, односно свођењу на ранг „православних Хрвата“.[156]

Да су, међутим, идеје о припадности „Рашије“ хрватским земљама биле чак и старије, говори карта Јосипа Парташа и Фрање Кружића из далеке 1862. године. На мапи која је штампана у Загребу, приказане су тренутне и историјске земље које представљају неотуђиве делове велике хрватске државе. Међу њима су се између осталих, нашле области

[153] ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањских послова НДХ..., 5

[154] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 4.

[155] Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске,* Београд, 2015, 75–76, 127.

[156] Василије Ђ. Крестић, *Историчар у времену преломних и судбоносних одлука*, Нови Сад, 2011, 233; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 93.

Скадра, Цетиња, Котора, али и Бјелог Поља, Пљеваља, Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља и Прибоја. Укратко, целог Полимља и његовог залеђа.[157]

Идејну спону између територијалних амбиција усташких власти из 1941. године са онима проистеклим из пера њихових духовних отаца Кватерника и Старчевића, чини дело хрватског идеолога Иве Пилара. Он је у књизи *Јужнословенско питање: приказ цјелокупног питања* (*Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt – Problems*), издатој под псеудонимом на немачком језику 1918. године у Бечу, источне делове Парташове и Кружићеве мапе велике Хрватске, уградио у тзв. „Црвену Хрватску",[158] односно у средњовековну „чисто хрватску Дукљу". То је била подлога за конструкцију „хрватског идентитета" Црне Горе, а самим тим и права на потраживање њених територија.[159] Оне су у време италијанске окупације током Другог светског рата обухватале и Старчевићеву „Рашију". Раме уз раме са Пиларом био је историчар и албанолог Милан Шуфлај. Он је „Црвеној Хрватској" додао и улогу копче између Хрвата и Албанаца, наравно, у заједничком блоку против Срба.[160]

Рецимо и то да је Пиларове и Шуфлајеве ставове упио један од водећих црногорских сепаратиста Савић-Марковић Штедимлија, врло близак усташким властима у Загребу. Он је 1941. године отишао чак дотле да је писао како „Црногорце" и Хрвате везују „заједничка прошлост и крв".[161] Делујући у том политичком контексту, Штедимлија је играо истакнуту улогу у стварању и организацији „Хрватске православне цркве", чији је покровитељ био Павелићев режим. Уређивао је и лист *Глас православља* и израдио *Православни календар за 1943. годину*.[162]

[157] Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске...*, 139.

[158] Овај термин је везан за врло контроверзну теорију о аријевском пореклу Хрвата, и то са поднебља данашње Иранске висоравни, тј. античке Персије. Пошто су Персијанци стране света одређивали бојама, црвеном је био означен исток и по томе се простор Црне Горе помиње под овим називом. *Osvit* за 14. јул 1942. године, 3.

[159] Александар Раковић, *Срби и религијски интервенционизам 1991–1995. Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије*, Београд, 2015, 63.

[160] Исто, 65.

[161] Rastislav V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, Beograd, 2005, 56.

[162] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 99.

Уколико закорачимо у сферу клерикализма, и ту проналазимо дубоко уклесане идеолошке смернице старе неколико деценија. Ђаковачки бискуп Јурај Штросмајер, дуго времена водећа личност Римокатоличке цркве у Хрвата и кључна фигура на хрватској политичкој сцени, писао је 1883. године да Хрвати треба да буду „квасац у руци Бога и Свете Апостолске Столице који ће тијеком времена, прожети тијесто Јужних Словена, те их привести јединству Свете католичке Цркве“. База овог прозелитистичког похода требало је, по Штросмајеру, да буде Кнежевина Црна Гора, са којом је склопљен конкордат 1886. године. Следећи корак је ишао ка православној Бугарској.[163]

Да су све ове идеје биле утемељене у политичком програму Владе НДХ, јасно говоре акције њених највиших представника. Још пре краха Краљевине Југославије, будући први дипломатски представник НДХ у Берлину – Бранко Бензон предао је у име Антеа Павелића и др Мила Будака 31. марта 1941. године, меморандум министру спољних послова Трећег рајха Фон Рибентропу. У њему су изнете жеље будућег усташког руководства да нова хрватска држава обухвата све своје „старе покрајине“, односно: Хрватску, Далмацију, Славонију, Бачку, Босну, Херцеговину и Стари Рас.[164] НДХ је убрзо положила право и на Боку Которску, позивајући се на чињеницу да је она припадала покрајини Далмацији унутар Хабзбуршке монархије.[165]

Што се тиче пројекта „Црвене Хрватске“, и он је пустио своје пипке у Полимље. Његово наступање можемо пратити кроз писање загребачке штампе. Лист *Хрватски народ* објавио је 18. маја 1941. године гледано са становишта историјске науке, врло интересантан текст. Његов циљ био је да са научне стране подупре „закључци“ о раширености римокатоличке цркве и вере на овим просторима у далекој прошлости. Аутор текста, потписан нажалост, само као „Инг. Д. П.“, повлачи врло дискутабилне историјске паралеле са средњим веком, не би ли доказао да је на територији Старог Раса хрватски народ староседелачки(!). Стога пише да су споменици културне баштине у Полимљу, пре свега сакрални објекти, сведочанство да је ово подручје у прошлости било насељено „Хрватима“.[166]

[163] Василије Ђ. Крестић, *Историчар у времену...*, 451; А. Раковић, *нав. дело*, 53–54.
[164] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina...*, 205.
[165] Nikica Barić, Nezavisna država Hrvatska i Boka kotorska nakon kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine, *ČSP*, 3, 2008, 895.
[166] *Hrvatski narod* за 18. мај 1941. године, 11.

По овој теорији, иначе истоветној оним које су (почев од 19. века) истицали оснивачи „Хрватске православне цркве“, ове Хрвате су касније Срби протерали или превели у православље.[167] По тој теорији су не само староврашки муслимани, већ и Срби, у ствари, етнички Хрвати.

Као доказ за ове наводе помињу се остаци православних богомоља: Св. Богородице Бистричке у Вољавцу – задужбине Стефана Првовенчаног, Св. Јована Крститеља у Сутивану, Манастира Никољац (све у Бјелопољском срезу), цркве у Сељашници и Дренови код Пријепоља, односно Манастира Давидовица код Бродарева – задужбине жупана Димитрија, унука Стефана Немање. Даље се у новинском тексту каже да је начин на који су изграђене ове цркве типичан за „цијелу Далматинску Хрватску“, док су рушевине Цркве Св. Јована у Затону из 9. или 10. века, имале „типично хрватске карактеристике“. Аутор је у наставку овог пропагандно-ревизионистичког манифеста отишао корак више, па је у грађевине који су „никле из стабла самог хрватског народа“ сврстао и Цркву Св. Петра и Павла у Бјелом Пољу, манастире Милешева и Бању код Прибоја. У закључку је наведено да је „Новопазарски Санџак“ чинио у „црквеном градитељству једну заједничку цјелину с осталим приморским хрватским крајевима“.[168]

Други рукавац хрватског ширења према Старом Расу извире из аустроугарских планова за продор на југоисток и разбијање српског етничког корпуса на Балкану, скованих у бечким стратешким лабораторијама током 19. века. Стога не чуди што су Павелићеве потраживање за територијалним уступцима на овом сектору добиле подршку немачких власти, поготово њених представника раније блиских режиму Црно-жуте монархије. Тако је немачки војни изасланик у Загребу генерал Глајзе фон Хорстенау (директор Аустријског ратног архива у Бечу током међуратног периода), у договору са немачким послаником у НДХ обергрупенфирером Зигфридом Кашеом (Sieg-

[167] „Хрватску православну цркву“ осмислио је Еуген Кватерник, хрватски политичар који се залагао за масовно уништавање Срба, називајући их „накотом вере“ православне. Као веран следбеник правашке идеологије Анте Павелић је у НДХ основао „Хрватску православну цркву“ на челу са патријархом Гермогеном. Она је имала изразити антисрпски карактер. Служила је, пре свега, хрватизацији и асимилацији Срба у НДХ, те онемогућавању рада СПЦ. Василије Ђ. Крестић, *Историчар у времену...*, 478.

[168] *Hrvatski narod* за 18. мај 1941. године, 11.

fried Kasche),[169] 18. маја 1941. године предложио немачкој врховној команди да се властима НДХ дозволи контрола једног дела Старог Раса. Нацистичке дипломате су предлог образложиле намером да ово подручје опет, као и у периоду пре балканских ратова (1878–1912), постане у војно-политичком погледу „клин“ између Србије и Црне Горе.[170]

Наредног дана, 19. маја, преко Кашеа је сличан предлог упућен и цивилној администрацији, тј. Министарству спољних послова Трећег рајха. Хорстенау и Каше су том приликом отишли и корак даље. Они су властима у Берлину поручили да је припајање Сјеничког, Дежевског и Штавичког среза, поред делова Полимља – за шта су се већ били заложили, оквирима НДХ „неопходно“. Тражили су затим и да се исто уради са Беранским, Бјелопољским и Пљеваљским срезом, уколико Италијани не би правили проблеме по том питању. Стога су молили да се њихове сугестије пренесу војном заповеднику Србије, како би постале једна од тема приликом разграничења Немачке и Италије на овом сектору.[171] Хорстенау и Каше су се на тај начин дали ветар у леђа максималним хрватским територијалним амбицијама усмереним према југоистоку, чији је ехо досегао до највиших кругова власти у Берлину. Први је касније и писао како је био охрабрен Хитлеровом подршком територијалном ширењу НДХ, пре свега према Дрини, али и на Јадрану.[172]

Иначе, план територијалног раздвајања Србије и Црне Горе Аустроугарска је презентовала још на Берлинском конгресу 1878. године. Идеју је подржала Британија, а одговарала је, наравно, и Османском царству. Оно је на тај начин и даље држало какву-такву везу са окупираном Босном, те било заштићено од нових напада српских држава које су већ исказале своје претензије према новоформираном Новопазарском санџаку.[173] Како су то велике силе виделе, улазак аустроугарских гарнизона у делове Старог Раса (Пљевља, Прибој и Пријепоље) требало је да буде превентива некој новој „балканској кризи“, односно (не)прилици да се моћна заштит-

[169] Каше је на позицију шефа немачког посланства у Загребу дошао на лични предлог министра Рибентропа, који је одобрио и сам Хитлер. Bogdan Krizman, Razgraničenje ustaške države..., 107.

[170] АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1223.

[171] PA AA, R29665-677, dok. 2, 1.

[172] G. Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića...*, 32–33.

[173] Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999, 16, 21.

ница балканских православаца – Русија, поново са истока спусти на обале топлих мора. Беч се ту није задржао, већ се преко свог утицаја на политичку сцену у Србији, трудио да створи што већи политички јаз између Београда и Цетиња, који је захваљујући томе, некада изгледао једнако дубок као и онај територијални.[174]

Контрола старорашког коридора отварала је Аустроугарској и врата Истока. Како је то виђено у Бечу, изградњом железнице која би овим путем стигла до вардарске долине Црно-жута монархија би осигурала излазак у Егејски басен. Одатле је улазак у Малу Азију био само питање времена. Стога не чуди што је режим Бенјамина Калаја (Béni Kállay), инсталиран у Босни 1882. године, упорно инсистирао на њеној неодвојивости од Новопазарског санџака. Опсежном пропагандом се од ове административне јединице Османског царства правио калуп за извесну политичку посебност у ближој или даљој будућности. Када је то постало мало вероватно после ослобођења Старог Раса 1912. године, Аустроугарска је почела да гради мит о српском империјализму, који је наводно покорио ове просторе. Поменимо овде и планове Беча из 1915. године, када је управо аустроугарска војска заузела Стари Рас и Србију, да линија Нова Варош – Нови Пазар – Митровица – Качаник постане „црвена", а због одавно планиране изградње железнице.[175]

Неколико деценија касније, епигони бечке дипломатије су и даље били врло активни у кројењу изгледа некадашњег Новопазарског санџака. Генерал Хорстенау је 12. јуна 1941. године из Загреба опет предложио надлежним инстанцама у Берлину да дозволе припајање Старог Раса усташкој држави. Поновио је да би такав расплет околности гарантовао трајно раздвајање Србије и Црне Горе.[176] Развијајући даље теорију заокруживања и сузбијања Србије, Павелићев лични уред се на Хорстенауове захтеве надовезао намером да по сваку цену спречи стварање некаквог „српског царства између

[174] Михајло Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000, 15; Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке*, књ. 2, Ужице, 2014, 189; Сафет Банџовић, Пљеваљски муфтија Шемсекадић у отпору аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине и запоседању Новопазарског санџака, *Новопазарски зборник*, 15, 1991, 106.

[175] Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке*, књ. 2, Ужице, 2014, 189–190, 194; *Историја српског народа*, VI, књ. 2, 140.

[176] АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1215.

Дунава и Јадранског мора“.[177] Ради тога је молио помоћ Немаца и Италијана.

Ово становиште је у каснијим годинама рата идејно продубио још један Аустријанац – Херман Нојбахер, бивши градоначелник Беча и специјални изасланик Трећег рајха за Балкан, обогативши га империјалним узусима за управљање колонијама. Наиме, он је априла 1944. године писао да је неопходно створити територијални блок Србија – Стари Рас – Црна Гора, управо да би имао „функцију раздвајања и то против београдског централизма са печатом Велике Србије“. Нојбахер је, даље, старорашке и босанско-херцеговачке муслимане видео као оруђе које би немачка дипломатија могла искористити за интересе „Рајха као у време Отоманског царства и Хабсбуршке монархије“, односно да их „супротстави компактној националистичкој акумулацији Хрвата или Срба“.[178]

Поред потребе за брушењем интеграционог потенцијала Србије, Влада у Загребу није одолела ни економској и геостратешкој привлачности Истока. Стога је почела да снева о избијању њених граница на обале Егејског басена, достизањем пруге Скопље–Солун.[179] Том приликом се ослонила на Еренталов план о изградњи железнице кроз Новопазарски санџак из прве деценије 20. века.[180] Услед свепрожимајућег страха од јачања тада на колена бачене Србије, усташки режим је желео да осигура бокове свог евентуалног ширења према Вардарској долини. У овој стратегији Стари Рас је виђен као коридор до савезника Бугарске и Велике Албаније. Тако би, сматрали су планери Владе у Загребу, било потврђено њено присуство на „западном Балкану“ и успоставила се уносна „прометна веза“ са Бугарском.[181] Овакви пројекти приближили су додатно вла-

[177] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 14, док. 20, 1.

[178] PA AA, R101101-2842, dok. 1, 1.

[179] ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањски послова НДХ..., 6.

[180] Занимљиво је истаћи да су овај пројекат одбацили како хришћани, тако и муслимани из ових делова Старе Србије. Потоњи су чак, побили групу инжењера која је у ту сврху вршила мерења између Новог Пазара и Дуге Пољане. Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне прилике...*, 243; М. Војодић, *Путеви...*, 152.

[181] ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањски послова НДХ..., 5–6. Анте Павелић је већ 19. априла 1941. године замолио Владу царске Бугарске да призна НДХ, што је она у духу прокламованих добросуседских односа, убрзо и учинила. ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 27, 1.

де две државе, па је посланик НДХ у Софији у октобру 1941. године могао да закључи како су „Бугари и Хрвати најближи пријатељи“.[182]

Да Србији, на другој страни, у то време није недостајало непријатеља, говори податак да су одређени војни кругови њеног источног суседа озбиљно разматрали пројекат по којем би Бугарска преко старорашког пролаза и Косова добила заједничку границу са НДХ. Вести о томе су стизале из Софије током друге половине 1941. године, уз опаску, да су Бугари ипак били свесни да не могу рачунати на значајнију подршку Немачке за овај пројекат.[183]

Запоседање Старог Раса је такође требало да онемогући заокруживање Албаније од стране Србије и Црне Горе. Жеља муслимана из НДХ за повезивањем са њиховом браћом по вери из Македоније, Албаније и са Косова, била је још једна чињеница о којој је усташки режим морао да води рачуна.[184] Стари Рас је стога требало да попут „копче“ што чвршће веже НДХ, с једне, односно Албанију и „Дрљевићеву“ Црну Гору, с друге стране. Да би међутим, ово подручје „правилно функционисало“ као транзитни простор између три државе, требало је према Министарству вањских послова НДХ, да буде у власништву најјаче међу њима, тј. Хрватске.[185] Влада у Тирани није делила овакав став по питању уређења старорашког простора. Стога су се интереси две квислиншке државе често сукобљавали око овог питања.

---

[182] ВА, НДХ, кут. 302, ф. 2, док. 37, 1. Овај став провејавао је већ дуже време и кроз штампу. *Novi list* за 24. јул 1941. године, 9.

[183] HDA, fond 227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (u daljem delu teksta MVP), Vrlo tajni spisi 1941. godina, 229/41, Izveštaj vojnog izaslanika NDH iz Sofije, 10. oktobar 1941. godine, 4.

[184] О важности „Санџака“ за НДХ и муслимане на Балкану био је информисан лично рајхсфирер Хајнрих Химлер, а од стране муфтије јерусалимског Ел Хусеинија. У једном документу стоји да „Санџак има неку врсту кључне позиције као коридор између муслиманских територија у Босни, Херцеговини и Албанији са једне стране и католичких одн. православних територија у Србији и Црној Гори са друге стране. Санџак је већ и у време Турака представљао везу муслиманског света између Босне и Турске преко Бугарске“. *Bundesarchiv-Lichterfelde* (у даљем делу текста BAL), NS 19/1986, 2.

[185] ИАРНП, ф. 283, НОР, Унутарњо-политички преглед бр. 12 Политичког одјела – Опћи одсек, Министарства вањских послова НДХ..., 6. Занимљиво је поменути да и данас постоје сличне идеје. Књижевник Јеврем Брковић, утицајни интелектуалац у данашњој Црној Гори, залагао се 1992. године за „јадранску унију“, коју би чиниле Хрватска, Албанија и Црна Гора. А. Раковић, *нав. дело*, 74.

Касније се тај став донекле изменио. Наиме, крајем 1943. и током 1944. године, представници муслимана из Новог Пазара су сматрали да би уз подршку Немаца требало поделити Стари Рас између Албаније и НДХ. Свакодневница прожета ослободилачком офанзивом партизанских снага са више страна тражила је болна прилагођавања ради одлагања све извеснијег пораза. Тако је 1944. године на албанској страни разматрана и опција да цео Стари Рас уђе у оквире усташке државе, али да граница са Великом Албанијом остане отворена. Овај план је изнесен и пред Владу у Тирани и немачке војне власти, али никада није угледао светлост дана, будући да је урушавање Хитлеровог царства било на помолу.[186] На другој страни, остали су усамљени, како је то Нојбахер говорио, „фантастични планови" једног од вођа Друге призренске лиге Бедри-бег Пејанија, о томе да Албанија припоји „Санџак, Босну и Херцеговину".[187]

Колико су се све ове идеје, планови и стратегије, међутим, показали отпорним на доминантне историјске процесе који су ступали на светску сцену крајем Другог светског рата, показује случај једног од кључних људи усташког режима НДХ, Вјекослава Макса Лубурића. Он је после ослобођења избегао у иностранство, где је формирао терористичку организацију под именом „Хрватски народни одпор",[188] која је чак, почела да делује и мимо наређења остарелог Павелића. Лубурић се и тада, када је његов поглавник рецимо и то, већ успоставио контакте са Миланом Стојадиновићем ради рушења комунистичке Југославије, залагао за обнову Хрватске у њеним „историјским" границама које су и даље обухватале „Босну и Херцеговину, па чак и Санџак".[189]

Додајмо на овом месту и деловање др Џафера Кулēновића, једног од главних протагониста усташког режима међу босанско-

---

[186] ИАРНП, ф. 283, НОР, Извештај Махмута Хаџагића, усташког логорника логора у Пријепољу и водника у „Црној легији" о приликама у СС дивизији муслимана у Санџаку (достављено Министарству вањских послова НДХ), 6. 6. 1944. године, 4.

[187] PA AA, R101101-2842, dok. 1, 1.

[188] Поред „Хрватског ослободилачког покрета" и „Хрватског револуционарног братства", најпознатија терористичка група у емиграцији. Између осталих акција, њени припадници су одговорни за експлозију бомби на железничкој станици и у биоскопу „20. октобар" у Београду 1968. године. Притом је живот изгубила једна, док је лакше или теже рањено 98 особа. Srđan Cvetković, Terorizam i jugoslovenska politička organizacija, *Istorija 20. veka*, 2, 2014, 173, 182.

[189] Edin Šaković, Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti), *Gračanički glasnik*, 34/17, 101.

херцеговачким муслиманима. Он је после Другог светског рата емигрирао у Сирију. Да је остао чврсто на проусташким позицијама, говори податак да је при формирању „Хрватског ослободилачког покрета", 1953. године, био један од оснивача-потписника. Стога је он права особа кроз чије деловање можемо пратити генезу идеје о припадности старорашког коридора Хрватској. Куленовић је, наиме, 1954. године јавно изрекао како сматра да је „Санџак" неодвојиви део „Државе Хрватске".[190]

Последњи, али не и најмање битан, разлог експанзије НДХ према Старом Расу, представља економски моменат. Надлежни органи Владе у Загребу израдили су један елаборат о економском потенцијалу ове територије, у којем се наводи да хрватска држава из ње може извући огромну добит. Указивано је пре свега, на њен пољопривредни потенцијал, али и на велике површине покривене шумом и неискоришћеним рудним богатствима.[191] Потпуковник Фрањо Видас, један од главних агитатора за припајање Старог Раса, јављао је са терена да су ти крајеви „богати и много напреднији од појединих делова Босне", а камоли Херцеговине. Писао је и о богатом сточном фонду, квалитетним млечним производима, пространим пашњацима и шумама, рудним богатствима итд. Његов закључак гласио је да Стари Рас и његово становништво „ни у чему не оскудева". Према Видасовим проценама ово подручје би у планској привредни могло да прими до милион расељеника.[192] То је сигирно утицало на Павелићев предлог о размени становништва, о чему смо писали.

Посебно место у Видасовој стратегији заузимао је Сјенички срез. Усташке власти су планирале да се у њему, као и у време Османског царства, држи снажан артиљеријски или коњички гарнизон, а да се организују и јаче јединице састављене од локалног становништва, искључиво исламске вероисповести. Снабдевање јединица би се вршило

---

[190] *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, biografski leksikon, Beograd, 2016, 173; http://sandzakpress.net/hrvatsko-sandzacko-kratko-saveznistvo-i-prijateljstvo.

[191] ВА, НДХ, кут. 283, фас. 2, док. 4, 1–4.

[192] Видас је навео да је становништво мирно и добро расположено према властима НДХ, те да је потребно да се што пре обезбеди успостављање власти и у Котару Нови Пазар, па да се цео простор укључи у границе хрватске државе. Извештај је послат поглавниковим повереницима Хакији Хаџићу и Божидару Бралу, Заповедништву босанског дивизијског подручја и Заповедништву хрватског оружништва. Видасово мишљење делио је и потпуковник Фрањо Кмоч, заменик Заповедника босанског дивизијског подручја. ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, 2; ВА, НДХ, кут. 234, фас. 1, док. 37, 3.

на терену среза. Тако би се на важној стратешкој тачки држале веће копнене трупе, а опет, са циљем спречавања продора оружаних снага из Србије у Црну Гору и обратно.[193]

Све до сада наведено у овом потпоглављу јасно нам указује да су се мегаломанске потражње Владе у Загребу током 1941. године усмерене у правцу Старог Раса ослањале на старе, добро припремљене политичко-верске пројекте, али и реалне економске интересе. Оне су ишле трагом планова великохрватских и аустроугарских планера из XIX века, који су сада били обогаћени јаком дозом србофобије, изазване пре свега, недостатком потребних ресурса за остварење намера режима НДХ.

Због бољег разумевања војно-политичких дешавања у Старом Расу током 1941. године, изнећемо укратко и који су то интереси великих сила Италије и Немачке били везани за овај простор. Фашистичка империја је потпуно другачије перцепирала Стари Рас од спољнополитичких планера НДХ. Са Апенинског полуострва ова територија је виђена као предворје унутрашњости Балкана и, још битније, Дунавског басена – жиле куцавице Централне Европе.[194] Стари Рас је био и територијална карика која је повезивала италијанску окупациону зону у Херцеговини са Великом Албанијом, попуњавајући важне празнине у империјалном ланцу који се простирао од словеначких Алпа до Егејског архипелага. Он је био и неизоставни део италијанског концепта гувернатората Црне Горе. Својим ресурсима требало је да пружи „значајан допринос у производима неопходним за црногорску економију".[195]

Иако су били свесни да Стари Рас економски гравитира више према Босни и Херцеговини,[196] Италијани су, видели смо, одбили да

[193] ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 20, 2; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 4, док. 51, 2.

[194] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, 247, 295; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000, 155; Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 81.

[195] AUSSME, 1 Divisione Alpina „Taurinense", bus. N-6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense", Direttive di carattere generale alle quali ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942, 8.

[196] У једном реферату генерала дивизије „Тауриненсе", Лоренца Вивалде (Lorenzo Vivalda), упућеном Команди трупа у Црној Гори, наводи се да простор Старог Раса у прошлости није гравитирао Црној Гори, пре свега, јер није постојало добрих путних комуникација. Такође, у Црној Гори није било индустрије, па се одатле није могло снабдевати локално тржиште. У правцу Босне, по генералу Вивалди, пролазили су добри путеви и пруга Прибој–Вишеград–Сарајево.

га препусте Хрватима. Ништа га мање нису бранили ни од иницијатива да се врати матици. Окупаторске власти су током целог рата тежиле да „стрпљивом и сигурном“ пропагандом прекину везе локалног становништва са Србијом, према којој је оно „одувек“ било оријентисано, и да га окрену независној Црној Гори.[197] О неопходности уласка овог подручја у њене границе писао је и генерал Пирцио Бироли (Pirzio Biroli). Своје мишљење је у августу 1941. године упутио и Врховној команди италијанске војске.[198] Никако не би требало потценити ни улогу Старог Раса у сталном трвењу сила Осовине око политичког, војног, економског и дипломатског престижа. Италија се и на овом простору упињала да дипломатијом учврсти пољуљани војни углед, који је опадао захваљујући поразима у Африци. Стога не чуди што су се њени интереси сударили са плановима Владе из Загреба, услед чије силине је потоња брзо устукнула.

За разлику од италијанског савезника или хрватског сателита, Немачка је за овај простор показивала мање интересовања. Она је за себе осигурала Дежевски срез са центром у Новом Пазару, као залеђе коридора којим је пролазила пруга ка Македонији и Грчкој, односно где се налазио велики рудник „Трепча“, као и неколико мањих, богатих азбестом, манганом, хромом, магнезитом, каменим угљем и лигнитом.[199] Остатак простора није привлачио веће интересовање Владе Трећег рајха. Тек после капитулације Италије септембра 1943. године, ова територија као транзитни простор ка Босни и Херцеговини, односно Србији на другој страни, добија за Немце на значају.[200] То што су њихове снаге од априла 1941. године држале под

Стога се становништво углавном одатле снабдевало или из Србије, са којом такође, није било добрих путева. ASSUME, Comando truppe Montenegro, bus. N-5/820, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“ per Il Comandante le Truppe del Montenegro, 22. agosto 1942, p. 2.

[197] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Accordi con il capitano Pavle Giurisic, nr. 4046, 11. luglio 1942, p. 1.

[198] Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, 256–257, 260.

[199] У питању су рудници: Бело Брдо, Жабаре, Корлаће, Доброшевци, Голице, Трнава, Павлица, Јаран До и Ушће. ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскомандатуре Косовска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, 13. Немачка привреда је само током 1940. године откупила 687 т мангана и хрома (око 80% од укупне количине руде која је извађена те године) из Ибарских рудника. Она је била и једини купац сировина. Цена трансфера је износила више од милион динара. ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Статистички подаци о привреди у Студеничком срезу за 1940. годину, 1–9.

[200] АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 38, 1.

окупацијом већину срезова Старог Раса, било је једино због борбе за престиж са фашистичким савезником. Томе у прилог говоре и покушаји немачке владе да се делови Старог Раса уступе Италији, али уз територијалне уступке на Косову и Метохији, чиме би се осигурала боља економска позиција и показала политичка и војна супериорност.[201]

1.2. *Поглед преко Дрине. Муслимани и усташки режим*

Идеје руководилаца НДХ о ширењу на југоисток имале су снажну подршку старорашких муслимана. Она је најпре долазила од мештана Пљеваља, Прибоја, Пријепоља и Нова Вароши, док су их у стопу пратила браћа по вери из Сјенице, па чак и из Новог Пазара. Влада у Загребу је обилато користила њихово опредељење, поготово у дипломатској игри са Римом и Берлином. Поред несумњивог удруживања усташких власти и муслимана у борби против Срба, који су били носећи елемент Краљевине Југославије, муслимани су у приближавању Загребу видели, пре свега, прилику да се стопе са Сарајевом и истоверницима преко Дрине. Заводљива идеја о уједињењу са Босном унутар НДХ и обнови Босанског вилајета из времена османске владавине, кружила је међу муслиманским првацима у Старом Расу од првог дана окупације. Велики број мухаџира из Босне, њихових потомака који су живели на овом простору, те оних муслимана који су се под притисцима југословенских власти у међуратном периоду иселили (или се вратили) из Старог Раса преко Дрине, давали су посебан жар плановима да се Стари Рас поново нађе у истој држави са „шехер Сарајевом".[202]

Ако се у обзир узме свепрожимајућа улога ислама у политичком и јавном животу верника, те дубока религиозност старорашких муслимана током међуратног и ратног периода, од немалог значаја за њихову окренутост Сарајеву и усташким властима је и чињеница да је тамо било седиште Исламске заједнице Краљевине Југославије. Она је овде пребачена уз, рецимо и то, протест дела муслимана из

[201] Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 69.

[202] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, Zločini NDH, knj. 1, 36–38; Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 1977, 343.

Старе Србије и Македоније, одлуком Милана Стојадиновића 1936. године. Њен поглавар, реис-ул-улема Фехим Спахо (брат Мехмеда Спахе) је такође 1941. године подржао усташки режим и стао на чело новооснoване Исламске заједнице НДХ.[203]

Због свега наведеног, на прве контакте муслимана са Владом младе хрватске државе није се дуго чекало. Како је говорио трговац Ињаз Добарџић из Бјелог Поља, они су „слом Краљевине Југославије дочекали приправни за новостворене догађаје и нове задатке". Заиста је тако и било. Топовске цеви се нису биле ни охладиле када је прва муслиманска делегација са овог подручја отпутовала за Сарајево да „одмах при ускрснућу Хрватске државе тражи, да и они (муслимани, М. Ж.) као чистокрвни Хрвати из повјесних босанско-хрватских крајева буду укључени у своју Независну Државу Хрватску".[204]

У питању је била група угледних мухамеданаца из Пљеваља, Пријепоља, Прибоја, Нове Вароши и Сјенице. Њени чланови су 21. априла 1941. године из Сарајева, у име „муслимана санџаклија", послали писмо потпредседнику Владе НДХ др Осману Куленовићу, које је стигло у Загреб 1. маја и затим објављено у штампи. После уводних формалности, аутори писма су замолили Куленовића да „територију Санџака припоји Босни и Херцеговини". Притом су позвали у помоћ војсковођу Славка Кватерника, који је једно време живео у Пљевљима, и Бекира Омерсофтића, заменика државног тужиоца у Сарајеву.[205] Понудили су се и да, уколико је потребно, организују већу делегацију и са петицијом лично оду код Анте Павелића. Писмо је потписало 38 муслимана са територије Старог Раса.[206]

---

[203] Александар Раковић, *Историја, вера, политика*, Београд, 2016, 191.

[204] PA AA, Deutsche Gesandschaft Zagreb (у даљем тексту DGZ), kut. 68 B, dok. 9, 1–2.

[205] *Hrvatski narod* за 2. мај 1941. године, 3.

[206] У питању су: Шефкија Селмановић, Фаик Селмановић, Ибрахим Селмановић, Мухамед Бајровић, поседник, Хајрудин Х. Атлагић, Алија Чаушевић, Аидбег Аидбеговић, Алија Трхуљ, Бећир Муловић и Ибрахим Мекић као представници Пљеваљског среза, Мухамед Хашимбеговић, бивши народни посланик и председник општине Пријепоље, Абдулах Скадрак, Ариф Скадрак, трговац, Мустафа Хоџић, Мехмед Јусуфагић, Ћамил Чичић, Ињаз Чичић, Салих Хаџагић, Ибрахим Кратовић и Ахмед Салихбеговић као представници Милешевског среза, Абдурахман Мусабеговић, Ћамил Х. Хамзић, Шукрија Х. Хамзић, Хамшо Хасанагић и Касим Хаџић, новинар, као представници Прибојског среза, Осман Музуровић, Реџо Бучан, Изет Кајабеговић, Ињаз Добарџић, трговац, и Јусуф Лемежић као представници Бјелопољског среза, Осман Хаџић и Мус-

Затим је и на адресу поглавниковог уреда стигла молба сличне садржине. Њу је 30. априла упутила група старорашких муслиманских првака која је боравила у Сарајеву. Телеграм је Павелићу стигао 2. маја и наредног дана је обнародован кроз писане медије. У њему је између осталог писало: „Потписани представници муслиманског пучанства из Санџака изражују Вам непоколебљиву оданост и привјерженост, као поглавнику Независне Државе Хрватске и жељу да се Санџак као привредни и повјесни дио Босне и Херцеговине прикључи Независној Држави Хрватској да би наша спонтана жеља прикључења била оживотворена“. У наставку се тражио долазак хрватских трупа, пре свега „бројно присуство усташких одреда у свим котаревима Санџака“. Апел се завршава покличем „Живио поглавник др. Анте Павелић, живјела Независна Држава Хрватска“, а потписало га је дванаест особа, међу којима су били и неки потписници писма раније упућеног Куленовићу.[207]

Муслиманска иницијатива за сједињење Старог Раса и Босне, имала је и одређена историјска упоришта. Поменимо пре свега поход пљеваљског муфтије Мехмеда Шемсекадића (1827–1887) током 1878. године и јуначку борбу муслимана из Новопазарског санџака под његовом командом против аустроугарске војске послате да окупира Босну и Херцеговину. Шемсекадић и његови саборци су уз оружје преко Дрине понели и јасну поруку да никакво одвајање Босне од остатка Османске империје неће прихватити. Напуштени од великих сила, али и султана, они су ипак претрпели тежак пораз.[208]

тафа Билагић као представници Нововарошког среза, те Хасан Звиздић, трговац, Азис Врца, Бахтијар Гузоњић, Мехмед Ћесовић, председник општине Сјеница, Мурат Дерговић и Омер Чингић, начелник среза, као представници Сјеничког среза. *Novi list* за петак 2. мај 1941. године, 8; ВА, Народноослободилачка војска Југославије (у даљем тексту НОВЈ), кут. 1671, ф. 9, док. 1, 1. Овде је врло важно указати на чињеницу да су представници Сјеничког среза од 19. до 21. априла 1941. године, а међу њима и потписани Чингић, учествовали на састанку у Косовској Митровици, на којем су ударани темељи великој националној држави Албанаца. Овај догађај сјајно осликава дуализам, па чак и триализам, политике сјеничких муслимана током бурних година окупације Србије у Другом светском рату. С. Селимовић, Сјенички крај..., 266.

[207] Међу њима су били: Иљаз Добарџић, поседник, Сабит Баизовић, студент филозофије, Ниаз Шећерагић, правник, Мехмед Абдагић, имам матичар, Ћамил Сијерчић, правник, Јусуф Хаџић, поседник, Изет Јусуфагић, трговац, Омер Иглица, трговац, Мехмед Ресуловић, чиновник, Мухарем Бећирагић, правник, Мустафа Кадрибашић, трговац, и Рамзија Селимовић, поседник. *Hrvatski narod* за 3. мај 1941. године, 11; *Novi list* за 3. мај 1941. године, 14–15.

[208] С. Банџовић, *нав. дело*,100, 102, 103, 108.

Други покушај интеграције Старог Раса и Босне и Херцеговине датира из 1917. године. Сплетом разних околности, како то само муза Клио може удесити, муслимани бившег Новопазарског санџака су се тада ослонили на ранијег непријатеља, тј. Аустроугарску. Наиме, у августу те године (13–15. август) сазвана је конференција у Сјеници којој су присуствовали градоначелници свих вароши из области Старог Раса и бројни други угледни муслимани – укупно 25 делегата. Скуп је одржан у џамији Султан Валиде, што му даје и изразито верско обележје. У Сјеници, некадашњем центру истоименог санџака (1902–1912), тог дана су између осталих боравили: Мехмед-паша И. Бајровић, градоначелник Пљеваља, Бидо Абдичевић, трговац из Пљеваља, Осман-ага Диздан, трговац из Пљеваља, Теуфик-бег Тахирбеговић, поседник, Мурат-бег Хашимбеговић, градоначелник Пријепоља, Хусни Јусуфагић, Хусеин-бег Хасанагић, градоначелник Прибоја, Сулејман Шећерагић, градоначелник Нове Вароши, Рушид Спаховић, градоначелник Сјенице, Хилми-бег Кајабеговић, градоначелник Бјелог Поља, Дуљко Рамхусовић, градоначелник Берана, Ахмед Шахман, лекар, Риза-бег Муратбеговић, градоначелник Новог Пазара, Сулејман Ћатовић, вероучитељ из Рожаја и др.

Укратко, закључци конференције били су да треба интервенисати код царске владе у Бечу, да би „Санџак припао уз Босну, пошто хисторијски и језиком припадамо истој, а не (Гувернману, М. Ж.) Црној Гори“. Уколико би аустроугарске власти одбиле молбу, алтернативно решење је било давање „самоуправе за Санџак“ или „самостални гуверман за Санџак“. Последња опција је била хазардерска – исељавање свих муслимана из Старог Раса уколико се ни један од прва два захтева не испуни. Ова претња, наравно, није имала никаквог утицаја на окупациони режим. Влада у Бечу, међутим, није изашла у сусрет жељама муслимана, иако их је подржала Окружна команда у Новом Пазару.[209]

Нешто више од две деценија касније, почетком маја 1941. године, чинило се као да су прокламовани циљеви Сјеничке конференције надохват руке. Тада су се одреди оружништва и домобранства НДХ распоредили у Прибоју, Пријепољу, Пљевљима и Новој Вароши. Како наводи историчарка Фикрета Јелић Бутић, ради дода-

[209] С. Селимовић, Сјеничка резолуција..., 95–100; *Нововарошки крај кроз историју...*, 218–220; Zoran Lakić, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945: (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, Beograd, 1992, 42; *Sarajevski novi list* за 1. октобар 1943. године, 3; С. Селимовић, *Прилог историји...*, 199–202.

тне подршке прикључењу Старог Раса НДХ, основан је и „Политички одбор Санџаклија“ са седиштем у Сарајеву.[210] Ова дешавања пратили су нови јавни апели муслимана упућени на разне адресе у Загребу и Сарајеву. Поглавниковом поверенику за Босну и Херцеговину, Хакији Хаџићу, тако је 10. маја стигла „претставка“ мухамеданаца из Нове Вароши. Предлог да усташки режим прошири своју власт на Нововарошки срез потписници овог документа образложили су тиме да их у граду има 70%,[211] што није одговарало истини. Закључили су, затим, „да су животни интереси Санџака потпуно подударни са животним интересима Босне и Херцеговине“, па су стога њихове жеље усмерене, како се наводи: „у шехер Сарајево, које је пијемонт наше старе славе и нашег будућег заједничког и нераздјељивог живота у слободној и независној Држави Хрватској“.[212]

---

[210] F. Jelić-Butić, *nav. delo*, 92.

[211] Према попису из 1931. Године, Нововарошки срез је имао 12.248 становника. Међу њима је било 10.731 православац и 1488 муслимана. Према свеобухватном италијанском попису из 1942. године, Срез је имао 15.633 становника – 14.151 православца и 1482 муслимана. Од тога је у граду живело 2600 становника, међу којима 1100 хришћана и око 1500 мухамеданаца. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, busta N–5/821, Diaro Storico, giugno – luglio 1942, Allegato numero 90/3, 5–8; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 119; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 119.

[212] Молбу су послали: Алија Алибеговић, трговац, Хасо Јахибеговић, поседник, Мошо Далмагић, трговац, Алија Далмагић, поседник, Бећир Туркмановић, трговац, Мујо Ноговић, зидар, Ибро Грцовић, радник, Садик Хоџић, студент филозофије, Назиф Заимовић, радник, Хамид Туркменовић, трговац, Џемаил Заимовић, поседник, Мурат Заимовић, поседник, Осман Бећирагић, поседник, Мехмед Бећирагић, тишлер, Шабан Далмагић, чиновник, Адем Туркмановић, трговац, Алија Ноговић, радник, Хајро Хоџић, чиновник, Јусуф Хоџић, кафеџија, Сулејман Бегић, поседник, Ћамил Салибеговић, брица, Мустафа Ибишбеговић, џематски имам, Хасо Хаџимуртезић, поседник, Шаким Шећерагић, поседник, Ћамил Бегић, поседник, Авдо Хаџимуртезић, кафеџија, Касум Хаџић, пекар, Сулејман Хаџић, брица, Реџеп Хаџимуртезић, кројач, Амир Мусић, ковач, Ибро Мусић, ковач, Јусуф Козичић, радник, Бећир Мујагић, радник, Халил Кратовац, радник, Шабанија Хаџибеговић, кафеџија, Ханефија Туркмановић, радник, Хајдар Салихбеговић, мујезин, Сеид Мусић, ковач, Дедо Бећирагић, поседник, Тахир Хаџиибрахимовић, поседник, Авдо Хаџић, шофер, Мухарем Бећирагић, правник, Наил Твртковић, трговац, Ниаз Шећерагић, правник, Салих Хаџимуртезић, вероучитељ, и Ибро Бајровић, трговац. *Zločini na jugoslovenskim prostorima...*, 36–38.

Пет дана касније, 15. маја, поглавник Павелић је примио нови апел исте садржине. Настављајући праксу с краја априла, творци овог документа потписали су се као „легитимни представници жеља целокупног муслиманског пучанства Санџака“, што је било готово немогуће проверити. Затим су се жалили на неподношљиве услове живота у време Краљевине Југославије и тражили да „девет котарева Санџака“, тј. Беране, Бјело Поље, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Нова Варош, Пријепоље, Пљевља и Прибој буду укључени у усташку државу. Право на легитимну анексију требало је да пружи податак да је наводно „97% пучанство Санџака словенског поријекла и хрватски оријентирано“, тј. да велику већину становништва чине „муслимани Хрвати“.[213]

Ово становиште се намерно подударало са Павелићевом концепцијом босанскохерцеговачких и старорашких муслимана, које је он видео као „крв наше крви“, односно „цвијет наше хрватске народности“.[214] Флуидност националног идентитета муслимана словенског порекла, са обе стране Дрине, била је честа појава. Он се дуго кретао између Срба и Хрвата, омеђен пре свега, верском компонентом, пре него што је заокружен у „бошњачком“ идентитету почетком 90-их година 20. века.[215]

Ове фабриковане чињенице имале су пре свега задатак да сузбију великоалбанску пропаганду која је деловала у правцу припајању десне обале Лима држави заштитници муслимана на Балкану. Стога се наводи великоалбанских протагониста међу муслиманима да у „Санџаку има Арнаута више хиљада“ одбацују као нетачни, уз опаску да је њихов стварни број мањи од 3% укупног живља. У овом случају су аутори документа говорили истину. Апел је потпи-

213 ВА, НДХ, кут. 236, ф. 4, док. 9, 1–3. Немачки извори су тврдили да их је 1943. године на територији Старог Раса било око 51%, тј. нешто више од 100.000. PA AA, R 100998-2574, dok. 2, 1.

214 *Osvit* за 14. јул 1942. године, 3.

215 Већ на попису становништва 1948. године 87.637 муслимана који су живели на простору НР Србије, што је било 83,15% од њиховог укупног броја (значи већина је живела на подручју Старог Раса уколико узмемо у обзир да је Нојбахер говорио да 1944. године са овог простора може да се расели 80.000 муслимана), изјаснили су се као Срби. Број неопредељених муслимана у Србији износио је само 17.315 (16,43%). Био је то већи број од оног у Босни и Херцеговини, који је износио 71.991 лице или 8,13%. Александар Раковић, Српски идентитет муслимана словенског порекла на југословенском простору у 21. веку (са освртом на повесни идентитет Срба муслимана), *Култура полиса*, год. XIII (2016), бр. 31, 174; PA AA, R 27796, dok. 2, 1.

сало неколико муслиманских првака из Пљеваља, Бјелог Поља и Пријепоља, а завршен је као и многи други, поздравом „За дом спремни“.[216]

Половином маја (14. маја) из Пљеваља је у Загреб отишла једна муслиманска „дипломатска“ делегација, која је, могуће, и предала горе цитирани апел. Она се у престоници НДХ сусрела са Антом Павелићем и Славком Кватерником. Предводио ју је поседник Теуфик Тахирбеговић (учесник Сјеничке конференције), што још једном указује на спону догађаја из 1917. са онима из 1941. године. Делегати су пред водећим људима усташког режима изнели жељу да територија Старог Раса, наводно „саставни део Босне и Херцеговине“, уђе у границе НДХ.[217] Муслимански прваци су време проведено у престоници НДХ искористили да оду на виђење и са немачким послаником у Загребу, Зигрфридом Кашеом. Захтеви су и пред њим били исти.[218]

Одлазак пљеваљских муслимана Павелићу и Кашеу имао је контраефекат, барем када је у питању фашистички део Осовине. Осетивши угроженост своје, по Бечким уговорима утврђене, окупационе територије, Италија је убрзала избацивање хрватских власти са територије Пљеваљског среза. До 10. маја НДХ се заувек опростила од древне Таслиџе. То међутим није обесхрабрило старорашке муслимане.

Трговац (негде се наводи и „књижевник“)[219] Иљаз Добарџић је, као што смо видели, суделовао у свим поменутим молбама поднетим хрватским властима. Стога ћемо указати и на неке његове личне политичке подухвате. Он је 17. маја написао писмо адресирано на вођу Трећег рајха Адолфа Хитлера. По садржају и контексту оно је било слично апелима упућеним Павелићу. После дела о „историјској нераздвојивости“ Старог Раса и Босне и Херцеговине, која је наводно потицала из средњег века, долази молба да се поменутих девет срезова припоје НДХ. Поред историјске компоненте, у прилогу сто-

[216] Свој параф на овај документ су ставили: Теуфик Тахирбеговић, поседник из Пљеваља, Иљаз Добарџић, поседник и трговац из Бјелог Поља, Ариф Скадрак, трговац из Пријепоља, Сабит Бајровић, студент филозофије из Пљеваља, и Хајрија Барјактаревић, студент из Пљеваља. ВА, НДХ, кут. 236, ф. 4, док. 9, 1–3.

[217] Завичајни музеј Пљевља (у даљем тексту ЗМП), Историјско одељење (у даљем тексту ИО), фонд 4, Народноослободилачка борба (у даљем тексту НОБ), Непријатељска грађа, инв(ентарни) бр(ој) 76, 1.

[218] PA AA, R 29665-677, dok. 2, 1.

[219] *Osvit* за 26. децембар 1943. године, 5.

ји да су „од 220.000 становника Санџака“ више од „130.000 муслимани-Хрвати“, који припадају „хрватском народу по крвном сродству, по језику и по моралу“. Добарџић у закључку подсећа Хитлера на муслимане из ових крајева који су погинули у току Првог светског рата, а који су као добровољци ратовали на страни Турске, па самим тим и Немачког царства.[220] Писмо Хитлеру је прослеђено преко немачког конзула у Сарајеву Гурдеса (Gordes).[221]

И Мусолини се нашао на мети амбициозних планова дела муслиманске елите из Старог Раса. Њему су 24. маја 1941. године из Загреба упућени идентични захтеви као и Хитлеру. Апел је такође имао историјску компоненту уз сугестију да на простору „Новопазарског Санџака“ живи тачно „125.000 муслимана-Хрвата“. Пратио га је допис у коме се тврди да су срезови: Беране, Бјело Поље, Сјеница, Нови Пазар, Тутин, Нова Варош, Пријепоље, Пљевља и Прибој, насељени муслиманима хрватске народности, којима је у време Краљевине Југославије било забрањено „звати се Хрватима“, па су они употребљавали термин „Бошњаци“. О научној утемељености ових тврдњи не вреди трошити речи. На крају се тражило чак и припајање Барског среза НДХ, вероватно због извесног броја муслимана који су се из Полимља преселили у овај приморски град. То јасно показује неупућеност аутора у стратешке циљеве италијанског окупатора на територији Југославије.[222]

Дипломатске активности муслимана из Старог Раса биле су усмерене и на ниже дипломатске службенике Италије и Немачке, поготово оне распоређене у Загребу. Како је сведочио марта 1943. године, можда и главни агитатор интеграције Старог Раса у усташку државу, Иљаз Добарџић, муслимански делегати су се током бројних боравака у Загребу виђали и са Зигфридом Кашеом и италијанским послаником у Загребу, Касертаном. И пред њих су излазили са истом молбом – проширити границу НДХ на простор некадашњег Новопазарског санџака.[223]

Преовлађујуће прохрватско расположење код муслимана наставило се и у наредном периоду. Као и до тада, добијало је израз у представкама и петицијама бројних виђенијих муслимана из Старог Раса, односно њиховим незваничним посетама. Заповедништво

[220] ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 45, 7–12.
[221] PA AA, DGZ, kut. 68 B, dok. 9, 2.
[222] ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 45, 2–6.
[223] PA AA, DGZ, kutija 68 B, dok. 9, 2.

Босанског дивизијског подручја НДХ известило је надлежне институције 31. маја 1941. године, да „припојење Нове Вароши Независној Држави Хрватској, тражи муслиманско становништво, које је у томе циљу послало у Загреб и своју делегацију“. Нажалост, у документу се не наводе имена њених чланова. У наставку се помиње да је и већина муслиманског живља у Сјеничком срезу прамац свог политичког деловања усмерила на исти курс.[224]

Конкретни захтеви сјеничких муслимана упућени су усташкој влади у Загребу половином јуна. Славко Кватерник примио је 14. јуна телеграм следеће садржине: „У вароши Сјеница у Санџаку као и у цијелом котару Сјеничком само грађани муслимани Хрвати којих има преко 80 посто успоставили су хрватску власт и извјесили су сви хрватске заставе и слике Поглавника. Оружништво је такођер у рукама грађана. Молим у име цијелог грађанства да се одмах пошаље хрватска војска и један хрватски оружнички официр да преузме симболичну власт“.[225] Телеграми сличне садржине су послати и Хакији Хаџићу и Божидару Бралу, те изасланику Владе НДХ у Сарајеву, Петру Петковићу. Истовремено је једна делегација Сјеничана кренула у Пријепоље на виђење са потпуковником Јаковљевићем, командантом снага НДХ у Старом Расу.[226]

После ове политичке акције, која је била пропраћена афирмативним текстовима у усташкој штампи,[227] хрватске трупе су 16. јуна ушле у Сјеницу. Тамо им се представила делегација муслимана из Новог Пазара која је од њих тражила да продуже пут до ове вароши, те тако и њу укључе у оквире НДХ.[228] Затим је почетком јула група од 20 новопазарских муслимана кренула са истим захтевима код Павелића у Загреб. На почетку путовања они су се 5. и 6. јула виделе са високим представницима оружништва НДХ који су боравили у посети гарнизону у Сјеници и пренели им жеље које су намеравали

[224] ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 38, 1.

[225] Депешу су послали: „Асим Ахмед, Авдагић, Златић, Прашо Ахмед, Хамић Хаџи Врца, Звиздић, Врца и Машовић Хамза“. ВА, НДХ, кут. 237, ф. 1, док. 8, 2.

[226] *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 8.

[227] *Sarajevski novi list* је у издању за 13. јун објавио чланак у којем се тврдило да „Новопазарски Санџак као мала земљописна област, није ништа посебно, није покрајина за себе, него саставни дио Босне и Херцеговине“, односно да прикључење НДХ тражи „120.000 санџачких Хрвата“... *Sarajevski novi list* за 13. јун 1941. године, 8.

[228] *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 8.

да изнесу и врху усташког режима. Уз њихов благослов, наставили су према Загорју, где су убрзо и стигли.[229]

Упркос многобројним иницијативама до половине јула 1941. године, Италија је, видели смо, одбацила све предлоге које је изнела дипломатија НДХ. Пошто су се њене снаге задржале на терену још нешто мало мање од два месеца, борећи се уз велику помоћ муслиманског живља против устаника из Црне Горе и Србије, Влади у Загребу су наставили да пристижу апели локалних мухамеданаца за коначно решавање питања територијалне припадности Полимља. Заповедништво 4. оружничке пуковније пренело је 13. јула став муслимана из Сјеничког среза, који су поручили да „желе што прије ући у састав Независне Државе Хрватске", те да никако неће дозволити „да Сјеница буде српска или црногорска".[230]

Затим је 30. јула реис-ул-улеми Фехиму Спаху, Хакији Хаџићу и заповеднику Војне крајине Мату Рупчићу послат „меморандум градоначелника Санџака", по много чему идентичан одлукама Сјеничке конференције из 1917. године. И овај документ садржи иста општа места као и они који су му претходили. У њему се тврди да је подручје Старог Раса више од хиљаду година неодвојиви део „Херцег-Босне", те да су се разбијањем Југославије створили услови да се оно врати у „свој хисторијски склоп". Уз то стоји и краће објашњење које преносимо у целости: „Само име Новопазарски Санџак као географски појам постоји истом од Берлинског конгреса па на овамо, иначе прије тога то је име чинило само административни назив док у географском смислу област данашњег Новопазарског Санџака позната је била само под именом Босна и Херцеговина". Аутори меморандума су такође директно показали да им је јасно да ће муслиманско становништво због политичке и војне подршке усташком режиму у борби против устаника – Срба трпети одмазду уколико у једном тренутку НДХ повуче трупе са овог терена.[231]

Као кључни аргумент и за меморандум је искоришћена наводна апсолутна бројчана надмоћ муслимана на територији Старог Раса

[229] ВА, НДХ, кут. 234, фас. 1, док. 37, 3; ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 20, 2; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, 2.

[230] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 11, 1.

[231] Historijski muzej Bosne i Hercegovine (у даљем тексту HMBH), fond Nezavisna država Hrvatska (у даљем тексту NDH), kut. 1, dok. 19a, 103–105; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Меморандум градоначелника из Санџака, 1–2.

у односу на хришћане. Пошто је ова тврдња била опште место у већини муслиманских апела, потребно јој је прићи са становишта историјске науке, односно сагледати је кроз архивску грађу. Уколико то учинимо, видећемо да овакве и сличне констатације никако нису одговарале реалној ситуацији на терену. Резултати научне анализе су исти и ако по страни оставимо попис становништва Зетске бановине из 1931. године, који су муслимани одбацивали као нетачног. Ослонићемо се стога само на попис становништва Старог Раса који су средином 1942. године урадиле италијанске власти на свом окупационом подручју. Ради опширније слике додаћемо и пописе за Тутинску и Рожајску потпрефектуру и Дежевски срез, које су сачинили органи дивизије Пуље (Puglie) и немачка крајскоманда из Косовске Митровице.

Ови подаци показују да су на простору срезова: Нови Пазар, Тутин, Рожаје, Пљевља, Прибој, Нова Варош, Сјеница и Пријепоље 1941–1942. године живела укупно 220.804 лица, од тога 120.406 хришћана и 100.438 муслимана. Нажалост, нисмо успели да прикупимо податке за Бјелопољски срез, али и поред тога видимо грубе пропусте у документацији коју су муслимани користили пред Владом НДХ, Хитлером и(ли) Мусолинијем. Ако ипак консултујемо и попис из 1931. године, видимо да је Бјелопољски срез имао око 33.000 становника, односно 20.102 православца и 12.765 муслимана.[232]

Све и да су наводи „градоначелника Санџака“ били истинити, то вероватно не би променило чврст став италијанског окупатора. Он је био такав да се НДХ, као продужена рука немачког утицаја, пошто-пото мора избацити из њему гарантоване окупационе зоне. Током августа 1941. године ова италијанска намера је и обнародована на опште разочарање мухамеданца. Сходно томе уследила је и осека у односима између њих и Владе у Загребу, чије их трупе убрзо, почетком септембра, заувек напуштају. Осећај издаје који се муњевито ширио међу муслиманима и њиховом елитом, условио је

[232] AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, p. 1; Marenglen Verli, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007, 422–423; ИАРНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838. округа Косовско-митровачког од 10. 01. 1942, прилог 9; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, 15–16; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 116.

тиме да од овог периода престају на дужи временски рок одласци делегација и писање апела високим функционерима НДХ.

1.3. *„Експанзија пером“ – Писање сарајевске и загребачке штампе о Старом Расу*

Иако тек у настајању, пропагандна машина НДХ је реаговала на политичка дешавања у долини Лима средином 1941. године, те се трудила да их усмери у правцу који је највише одговарао Влади у Загребу. Када је у питању судбина Старог Раса и тамошњих муслимана, усташка пропаганда је имала три смера. Један се бавио далеком прошлошћу и, добацујући све до античког доба, покушавао да докаже нераскидиву историјску нит од неколико миленијума између Босне и Херцеговине и Старог Раса. Други се усредсредио на догађаје из међуратног периода и зидао темеље теорији о злостављању муслимана од стране власти Краљевине Југославије, а што је требало да оправда њихов сепаратизам и подршку анексији коју је покушавала да изврши НДХ. Трећи пропагандни канал је био онај практични. Он је наглашено писао, барем током 1941. године, о политичким активностима староpашких муслимана и њиховој борби против антифашиста, те се отворено залагао за њихове интересе код високих структура усташког режима. То је све међутим, трајало до септембра 1941. године, када штампана гласила, уз неколико изузетака, престају током дугогодишњег периода да пишу о дешавањима на простору бившег Новопазарског санџака. Како би све ово ближе показали, у овом поглављу ћемо анализирати писање: *Сарајевског новог листа*, *Новог листа*, *Хрватског народа* и *Освита*.

Већ 2. маја 1941. године загребачки *Нови лист* и *Хрватски народ* објављују писмо муслимана више пута послато Осману Куленовићу, а на једном месту стоји да је „Санџак још у римско доба био саставни дио Босне и Херцеговине и да су све три ове области припадале римској покрајини Далмацији“. У наставку се још додаје да је Стари Рас и у време османске окупације „пуних 5 вјекова све до 1878. године“ такође био део Босне. О једностраности чланка најбоље сведочи податак да се српски народ и његова изузетно богата културна баштина на овом простору не помињу ни у једном пасусу.[233]

---

[233] *Novi list* за 2. мај 1941. године, 8; *Hrvatski narod* за 2. мај 1941. године, 3.

Задатак да „избрише“ српски вишевековни историјски континуитет у Полимљу, добио је аутор текста објављеног 18. маја у *Хрватском народу*, а под насловом „Средовјечно црквено градитељство у Новопазарском санџаку“. У њему пише да је прапостојбина хрватског народа између осталих области, уз Далмацију, Босну и Херцеговину, и она коју покрива Стари Рас. То, по аутору, проистиче из сличне архитектуре неких богомоља у долини Лима са онима на Јадранском приморју. На основу ове крајње проблематичне паралеле, изведен је закључак да је Полимље у средњем веку било део хрватских земаља.[234] Зато су, између осталог, гласила НДХ почетком јула 1941. године поклонила велики простор вестима о обнови једине доказано римокатоличке цркве у Полимљу, Цркве Св. Ћирила и Мотода, коју је у 19. веку подигла аустроугарска окупациона власт за своје војнике.[235]

На истом таласу идеолошког прекопавања прошлости, неколико дана раније, 2. маја, загребачки *Нови лист* објавио је чланак чија је суштина била да покаже како је и Бока Которска „део свете Хрватске земље“. Кроз исту призму архитектуре сакралних објеката уздигнуто је све што је везано за Римокатоличку цркву на овом простору, док је са истом острашћеношћу све везано за православље окарактерисано као продукт наводне „српске тираније“ у периоду између два рата.[236]

Вратимо се ипак прошлости Старог Раса, онаквој каквом ју је видела усташка штампа. Омиљена, неизоставна флоскула новинара који су писали чланке на ову тему, била је да поменуто подручје чини „природни и повјесни“ део Босне и Херцеговине, без икаквог уважавања утицаја српског народа на његову историју. Усташа Касим Хаџић, послератни професор на Гази Хусрев-беговој медреси у Сарајеву, писао је маја 1941. године за *Сарајевски нови лист* из Прибоја да су споменици римске културе у Полимљу истоветни онима у Далмацији. Затим је навео већ употребљени закључак, да су Босна и Стари Рас од времена старог Рима једна целина. То што администрација древне империје није познавала нити ове термине, а камоли, њихове границе, није утицало на Хаџићеве закључке.[237] Његов колега који се сакрио иза ознака „Т. Т.“, писао је како су се

[234] *Hrvatski narod* за 18. мај 1941. године, 11.
[235] *Sarajevski novi list* за 15. јул 1941. године; *Novi list* за 12. јул 1941. године, 14.
[236] *Novi list* за 2. мај 1941. године, 7.
[237] *Sarajevski novi list* за 14. мај 1941. године, 7.

старорашки муслимани доселили на ово подручје „прије хиљаду и више година с осталом својом хрватском браћом“. То да су они тада били Срби, наравно, није поменуто.[238]

Прекрајање историје настављено је излетом у средњи век. Касим Хаџић је на основу чињенице да су долином Лима ишли путеви према Приморју, а самим тим и Дубровнику, опет заокружио целину Босне, Херцеговине и „Санџака“, преко фамозне Далмације. Османско царство је, по њему, увек Стари Рас сматрало делом Босне, све до 1878. године и Берлинског конгреса. Његова неодвојивост од Црне Горе је такође прећутана из јасних разлога. На крају овог пропагандног памфлета јавља се још један општеприсутни фалсификат: о српској окупацији овог подручја после 1912. године. Цео текст је написан без иједне озбиљне анализе положаја Срба који су живели на овом простору (осим да су наводно пореклом сви из Црне Горе) и насиља које су вековима трпели од локалних муслимана и османских власти.[239]

Наводна неотуђивост Старог Раса од „Херцег-Босне“ миленијумима уназад, коју је форсирала пропаганда НДХ, наишла је на озбиљног такмаца у фашистичкој Италији. Она је упорно указивала на постојање друге, српске стране, чији су корени у Полимљу били дубљи и старији. Стога је хрватска штампа предано радила на одузимању државног суверенитета и легитимитета старорашким Србима. Узор је, по ко зна који пут, пронађен у ранијој пракси Црно-жуте монархије. Тај процес је вршен тако што се од муслиманског живља континуираним писањем правила апсолутна жртва, одакле је такође, црпљен легитимитет за припајање Старог Раса НДХ. Притом је повучена оштра линија на 1918. години, док је све оно што се вековима уназад дешавало у Османском царству покривено велом заборава. Оваква схема прошлости имала је за циљ да Србе прикаже као једине кривце за страдање муслимана у међуратном периоду. Таквих случајева је наравно било, али они нису објашњавани ваљаном историјском анализом, већ језивом тврдњом да су Срби вековима желели уништење муслимана. У таквој ситуацији присуство НДХ у Полимљу било је више него нужно ради њихове заштите.

Дана 13. маја *Сарајевски нови лист* објављује непотписани чланак „Страшно стање Санџачких муслимана“. У њему анонимни аутор из Полимља, наводи страдања муслиманског живља у Краље-

[238] *Sarajevski novi list* за 26. јун 1941. године, 6.
[239] *Sarajevski novi list* за 14. мај 1941. године, 7.

вини Југославији. Помињу се насиља Косте Пећанца, масовна убијања у Шаховићима, те по писцу цитираног текста, намерна запостављања просвећивања мухамеданаца. Аутор, међутим, прескаче да помене комите попут Хусеина Бошковића и Јусуфа Мехоњића, позадину инцидента у Шаховићима или општу заосталост становништва Старог Раса, без обзира на верску припадност.[240] Две недеље касније, 29. маја, на страницама истог гласила, освануо је допис који је из Пријепоља послао Махмут Хаџагић, будући припадник Црне легије. Он је за ту прилику интервјуисао бившег бега Ејуба Шеховића из Пријепоља и добио потресну причу о страдању његове породице, која је између осталог, опљачкана и остављена без земље на којој би живела. Клио се наравно, опет постидела, будући да у Хаџагићевом тексту нема помена чифчија, њихове вишевековне експлоатације, бесправног протеривања са земље итд.[241]

Најбољи пример рада усташке пропаганде на овом нивоу јесте фељтон „Лице и наличје 1918. године", који је излазио у *Сарајевском новом листу* од 8. јуна до 5. јула 1941. године. Имао је десет наставака. У њему су описана многобројна „српска насиља у Санџаку, Босни и Херцеговини од преврата 1918. до 1928. године". У првом делу фељтона можемо прочитати извештај о смрти бјелопољског кајмакана Хилми-бега Кајабеговића (једног од потписника Сјеничке резолуције), шаховићских муслимана 1924. године, али и закључак, опет анонимног аутора, да су она плод „српске сурове нарави" (иако су познати многи примери у којима су Срби спасавали своје муслиманске комшије).[242] Можемо само претпоставити како су ова ратно-хушкачка писанија мрвила тешко одржавани мир између староврашких хришћана и мухамеданаца од почетка окупације Србије. За *Сарајевски нови лист* постоје подаци да је дистрибуиран у вароши под управом НДХ у Старом Расу.

У наставку фељтона излазили су текстови сличне садржине, који су доносили вести о насиљу и пљачки над муслиманима у: Прачи, Рогатици, Требињу,[243] Ластви,[244] на Романији,[245] поново околини Праче и Рогатице,[246] Сарајеву и Кладњу,[247] Власеници,[248]

[240] *Sarajevski novi list* за 13. мај 1941. године, 7.
[241] *Sarajevski novi list* за 29. мај 1941. године, насловница.
[242] *Sarajevski novi list* за 8. јун 1941. године, 8.
[243] *Sarajevski novi list* за 10. јун 1941. године, 7.
[244] *Sarajevski novi list* за 12. јун 1941. године, 7.
[245] *Sarajevski novi list* за 14. јун 1941. године, 6.
[246] *Sarajevski novi list* за 19. јун 1941. године, 7.

Невесињу, Дервенти и Дубици,[249] Доњем Вакуфу и Пурачићу,[250] те на крају, опет у Полимљу.[251] Током свих ових чланака, писац наставља да са истим жаром пописује муслиманске жртве, без икакве дубље историјске анализе. Стога се демонизација (читај десуверенизација и делегитимизација) Срба наставља у сваком броју, а они се генерализовано описују терминима попут: дивљака, кукавица, вероломника, комшија-издајица, скрнавитеља сакралних објеката и сл. Не можемо да не приметимо да је нацистички Трећи рајх на сличан начин кроз медије третирао Јевреје, припремајући годинама уназад страшан усуд који ће их задесити током Другог светског рата. Чињеница да су проусташки муслимани из Старог Раса неколико пута позивали усташку војску да дође у ове крајеве осветљава још једну пропагандну димензију хрватске штампе. Требало је да она оправда масовне прогоне српског живља у Старом Расу, који су, како ћемо видети у наставку, већ били узели маха током лета 1941. године.

Добар пример који указује на планирано демонизовање Срба јесте текст „Убијања и разни други прогони нису могли присилити санџачке муслимане Хрвате да напусте своју дједовину“, потписан иницијалима „Т. Т.“, а доступан јавности у *Сарајевском новом листу* за 6. јун 1941. године. Аутор отворено пише да је једина жеља Срба, како оних из Старог Раса, тако и оних из осталих делова Југославије, да униште или раселе своје муслиманске комшије. Неоспорне злочине које су над муслиманима у Старом Расу вршили појединци током међуратног периода, аутор, видно гневан на хришћане, користи да их све заједно опише као: „бизантинце“, „влашко-цинцарске“ крволоке и грабежљивце, „крвнике“ и „крволочну влашадију“, чији је јасан циљ, наравно у време српског „вакта“, био да изврше „истребљење муслимана“, односно да их „обезглаве и обесправе“. Истовремено су сви они који су у Југославији сарађивали са властима или Србима уопште, а било их је доста, укључујући и оне који су 1941. године пришли усташком режиму, означени као „отпадници“. Текст је закључен позивом на борбу против Срба, а уз помоћ НДХ и поглавника Павелића, све док се у целом Старом Расу не „залепрша хрватска тробојка“.[252]

---

[247] *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 9.
[248] *Sarajevski novi list* за 22. јун 1941. године, 6.
[249] *Sarajevski novi list* за 27. јун 1941. године, 7.
[250] *Sarajevski novi list* за 4. јул 1941. године, 3.
[251] *Sarajevski novi list* за 5. јул 1941. године, 7.
[252] *Sarajevski novi list* за 26. јун 1941. године, 6.

Не улазећи у детаљнију научну анализу историјских чињеница изнетих у овом и другим чланцима, будући да то није тема ове монографије, показаћемо колико су аутори текстова, односно чланови уредништва, пре свега *Сарајевског новог листа*, били вични новинарском занату. Као први пример њихове некомпетентности навешћемо текст усташког логорника из Руда, хоџе Хасана Хаџића, под насловом „Страшан злочин српских четника", који је изашао у издању *Сарајевског новог листа* за 4. јун 1941. године. Усташа Хаџић у њему тврди да су 1914. године српски војници (названи „звјери од људи") спалили у околини Руда, „стотину муслиманских домова", те у седам муслиманских села „поклали" све мештане. Затим Хаџић помиње Косту Пећанца и истоветни поступак према исламским верницима 1918. и 1921. године. Чланак се завршава низом оптужби на рад локалних Срба у Рудом, који по Хаџићу и даље у вароши воде главну реч (!).[253]

Колико је истине било у Хаџићевом тексту, говори нам документ Заповедништва босанског дивизијског подручја у Сарајеву, датиран на 10. јун 1941. године. У њему се на једном месту каже да је руђански логорник изнео низ лажи и провокација, којим је желео да поквари односе између православаца и муслимана у „Пријепољу, Новој Вароши и Рудом". Стога су представници руђанских муслимана и православаца тражили његову смену. Будући да је Заповедништво оценило хоџу Хаџића као особу са сумњивом прошлошћу и „болесном амбицијом", он је убрзо изгубио положај усташког заповедника у Рудом.[254]

Други случај се одиграо нешто раније, крајем маја исте године. Редакција *Сарајевског новог листа* је објавила непотписани допис из Пријепоља од 21. маја, по којем је, наводно, улицама ове вароши шетао велики број бивших официра ЈВ-оа у цивилу, међу којима је, страховало је уредништво, могло бити и четника. Котарске власти у Пријепољу су оштро критиковане што ово дозвољавају и што не гоне Србе који јавно иступају против усташког поретка и „надају се ускрснућу Велике Србије".[255] Већ наредног дана ситуација у граду на Милешевци је, по писању овог листа, ескалирала, јер су се у граду појавили „српски омладинци... обучени у четничка одијела". Као сива еминенција ове врсте бунта означен је пријепољски апотекар Мрцановић.[256]

[253] *Sarajevski novi list* за 4. јун 1941. године, 7.
[254] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 2, док. 1, 5.
[255] *Sarajevski novi list* за 21. мај 1941. године, 8.
[256] *Sarajevski novi list* за 22. мај 1941. године, 7.

У ком степену су ова два чланка била спорна, показује бројна изворна документација коју ћемо навести у наредним поглављима књиге. Овде је довољно указати на извештај котарских власти и крилног оружничког заповедништва из Пријепоља, послат 4. оружничкој пуковнији у Сарајеву. Пошто је потпуковник Фрањо Видас затражио хитан рапорт по овом питању, из Пријепоља му је убрзо стигао одсечан одговор, који је одбацио вести о преобученим официрима и четницима који слободно шетају градом као потпуно нетачне.[257]

Током периода владавине усташког режима у Старом Расу (април–септембар 1941. године), сарајевска и загребачка штампа су ретко пропуштале прилику да своје читаоце обавесте о политичким или војним дешавањима. Притом су се потпуно ограничиле на деловање муслиманског дела становништва, још ближе, његових проусташких првака. *Хрватски народ*, *Нови лист* и *Сарајевски нови лист* објавили су почетком маја 1941. године цео препис апела старорашких муслимана упућених др Куленовићу, а затим и телеграм који је истовремено послат на адресу Павелићевог кабинета.

Поред тога, на страницама писаних гласила своје место су нашли и извештаји са разних манифестација посвећених Анти Павелићу, хрватској војсци или домобранству. Тиме се желело показати како су муслимани Старог Раса саставни део НДХ, иако то формално-правно никада нису постали. Ступци *Сарајевског новог листа* говорили су о свечаним прославама поглавниковог имендана у Пријепољу[258] и Сјеници,[259] те пратили активност усташког стожерника Мурата Бајровића широм Полимља.[260] Ту су биле и вести о боравку утицајних функционера усташког режима у Старом Расу, попут потпуковника Видаса и потпуковника Кмоча,[261] те Божидара Брала. С времена на време, појавио би се бојажљиво и неки извештај о сукобима са устаницима,[262] мада су ти текстови трпели оштру цензуру, будући да нису сви ишли у корист НДХ.

Усташка гласила су давала и подршку разним политичким иницијативама старорашких муслимана, наравно оним усмереним

[257] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 4, 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 1.
[258] *Sarajevski novi list* за 17. јун 1941. године, 3; *Novi list* за 20. јун 1941. године, 14.
[259] *Sarajevski novi list* за 24. јун 1941. године, 6.
[260] *Sarajevski novi list* за 22. јун 1941. године, 9.
[261] *Sarajevski novi list* за 8. јул 1941. године, 7.
[262] *Sarajevski novi list* за 3. септембар 1941. године, 7.

ка Сарајеву и Загребу. Сарајевска штампа пренела је половином мала 1941. године интервју са повереником Бралом, који је муслимане, пре свега у Босни и Старом Расу, уверавао да ће источна граница НДХ, означена као „предстража Нове Европе“, бити ускоро најповољније по њих одређена.[263] Када је то урађено почетком јуна 1941. године, непосредним договором Павелића и Хитлера, а пошто територија Старог Раса није добила место у овом споразуму, загребачки *Нови лист* је са насловне стране храбрио тамошње муслимане да „и питање Санџака бит ће ускоро ријешено“.[264]

На овом тему огласио се већ 13. јуна и *Сарајевски нови лист*. Његова редакција је, на пример, објавила чланак „120.000 санџачких Хрвата траже припојење својој држави“, којим је отворено, као што то и наслов каже, поручила Влади у Загребу да поради на позитивном решење овог проблема.[265] У неколико бројева и *Хрватски народ* и *Нови лист* су давали импулс ширењу усташке државе на југоисток, пре свега чланцима који су садржали пописе становништва које је живело унутар граница НДХ. Тако се тврдило да у земљи има 4.817.100 „Хрвата“, а изван ње још њих 1.727.548. Један део је према усташкој пропаганди живео у окупираној Црној Гори и он је бројао 280.000 особа. Та цифра се, наравно, односила на муслимане у Старом Расу, односно Хрвате у Боки. То је требало да, на неки начин, обавеже усташке власти да их не заборраве и да их укључе у новостворену државу.[266]

Међутим, после изласка оружаних снага и цивилне администрације НДХ из Старог Раса почетком септембра 1941. године, уведена је строга цензура на вести које су стизале са овог подручја. Блокада је постављена да се не би провоцирао италијански савезник, као и да би се што пре заборавило на неславну војно-политичку кампању усташког режима у Полимљу. Стога сарајевске и загребачке листове, који су до тада многа своја издања попуњавали запаљивим текстовима који су се тицали Старог Раса, сада обавија једнако упорна тишина. *Хрватски народ*, *Нови лист* и коначно, *Сарајевски нови лист* у наредним годинама ћуте на све оно што се дешавало са староpашким муслиманима, иако су њихове муке биле велике. Број вести са овог простора је, буквално, сведен на број прстију једне

[263] *Sarajevski novi list* за 14. мај 1941. године, насловница, 8.
[264] *Novi list* за 8. јун 1941. године, насловница.
[265] *Sarajevski novi list* за 13. јун 1941. године, 8.
[266] *Novi list* за 19. мај 1941. године, 6; *Hrvatski narod* за 8. јул 1941. године, 4.

руке. Једини лист који се усуђивао да повремено искуша цензоре био је сарајевски *Освит*.

Први број овог гласила изашао је 22. фебруара 1942. године у Сарајеву, а последњи 6. августа 1944. године. Генерално гледано то је био проусташки и панисламистички лист. Власник је био Хасан Хаџиосмановић, заповедник Усташког логора Сарајево, док је за главног и одговорног уредника постављен Касим Хаџић из Прибоја.[267] Та чињеница учинила је овај лист својеврсним гласилом старорашких муслимана који су живели на територији НДХ. Пошто Хаџић није могао равнодушно прихватити страдање својих сународника у Старом Расу, у овим новинама ипак провејавају вести о догађајима са десне обале Дрине.

Будући да период излажења *Освита* прекорачује оквире наше теме, овде ћемо навести само делимично његов опус. Већ у марту 1942. године, редакција листа је пренела опсежну репортажу о муслиманским избеглицама које су се, услед свеопштег хаоса у горњем Подрињу током зиме, склониле на територију Косовскомитровачког округа „Недићеве" Србије.[268] Затим је у броју за 31. мај објављен краћи чланак о селу Миоче, Прибојски срез, тј. о његовим муслиманским мештанима, чије је ратоборно држање према околним српским насељима Хаџић јавно похвалио.[269]

Освит је преносио и текуће вести које су се тицале старорашких муслимана, поготово када би неко погинуо у оружаним снагама НДХ,[270] у борби са четницима,[271] преминуо у Сарајеву или Старом Расу и сл.[272] Почев од 1943. године, уредништво часописа уводи и редовне рубрике „Наши у Турској" и „Гласови из домовине", у којима су људи могли преко огласа тражити своју родбину и(ли) пријатеље на релацији Стари Рас – Босна и Херцеговина – Турска. У турбулентно ратно време, када је проток информација био максимално ограничен, ова хвале вредна идеја повезала је многе људе.[273]

---

[267] *Osvit* за 24. мај 1942. године.
[268] *Osvit* за 22. март 1942. године, 6.
[269] *Osvit* за 31. мај 1942. године, 5.
[270] *Osvit* за 15. март 1942. године, 5; *Osvit* за 10. јануар 1943. године, 5.
[271] *Osvit* за 4. јул 1943. године, 4; *Osvit* за 11. јул 1943. године, 3.
[272] *Osvit* за 14. јул 1942. године, 3; *Osvit* за 19. септембар 1943. године, 4; *Osvit* за 26. децембар 1943. године, 5.
[273] *Osvit* за 6. јун 1943. године, 5; *Osvit* за 1. август 1943. године, 3; *Osvit* за 28. август 1943. године, 3.

За разлику од осталих листова који су излазили на територији НДХ, *Освит* једини није остао нем на велико страдање муслиманског становништва током борби снага ЈВуО-а и муслиманских милиција у Полимљу почетком 1943. године. Већ 24. јануара његове странице пуне су информација о ситуацији у Бјелопољском срезу, као и апела италијанској војсци да помогне исламском живљу.[274] Фебруарска издања донела су неколико чланака, укључујући и оне на првим странама листа, о борбама у Прибојском, Пљеваљском, Чајничком и Фочанском срезу, као и великом броју избеглица које су прелазиле на територију НДХ. Притом се народ позивао да помогне мухаџирима. Чак су неки од њих и интервјуисани о ономе што су преживели током борби. У чланцима се износи и оштра критика на рачун генерала Михаиловића и његових јединица, те српског народа који му је пружао подршку. Пошто на страницама *Освита* није било простора за неко реалну анализу мучних догађаја у Старом Расу с почетка 1943. године, њено место су још једном заузеле ратно-хушкачке пароле (попут, на пример, оне да је потребно задати „смртан ударац“ широко дефинисаном непријатељу), мада временом оне постају све ређе.[275] Занимљиво је истаћи да *Хрватски народ*, *Нови лист* и *Сарајевски нови лист* о страдању муслимана не доносе ниједну једину вест.

У *Освиту* би повремено светлост дана угледао и неки чланак Иљаза Добарџића, који је био нека врста „специјалног“ дописника из Полимља. Тако је у броју за 24. октобар 1943. године изашао његов историјски омаж поводом 25-годишњице Сјеничке резолуције.[276] Да је цензура над писањем о Старом Расу знатно омекшала после капитулације Италије септембра 1943, сведочи чињеница да је након дужег времена „проговорио“ и *Сарајевски нови лист*, текстом „Х. Таслицака“ такође о поменутој догађају из 1917. године.[277] После урушавања Мусолинијеве империје, али и услед све већег слабљења НДХ и немачког окупатора у наредном периоду, сарајевска штампа ће све слободније иступати, а поготово редакција *Освита* на челу са Касимом Хаџићем.

[274] *Osvit* за 24. јануар 1943. године, 1.

[275] *Osvit* за 14. фебруар 1943. године, насловница; *Osvit* за 21. фебруар 1943. године, насловница; *Osvit* за 24. фебруар 1943. године, 2; *Osvit* за 28. март 1943. године, насловница; *Osvit* за 25. мај 1943. године, 5; *Osvit* за 6. јун 1943. године, 6.

[276] *Osvit* за 24. октобар 1943. године, 4, 6.

[277] *Sarajevski novi list* за 1. октобар 1943. године.

Већ 7. новембра 1943. године на насловници излази вероватно његов текст под називом „Питање Санџака“, у коме отворено позива немачке власти да реше његову припадност, наравно тако што ће га припојити „Херцег-Босни... срдачки Хрватске“. Аутор је био уверења да „кости санџачких бораца, који падоше код Стаљинграда, по руским степама, те по босанским и санџачким гудурама“, морају „уродити жељеним резултатима“.[278] Истовремено је хваљена борба муслимана у Старом Расу против „четника“, иако се врло добро знало да су муслиманске милиције тада биле у савезништву са дојучерашњим мрским непријатељем, а ради борбе проти партизанских снага. Чак се писало да се против четника „у Санџаку и жене боре“, што је било крајње упитно.[279]

Истим темпом редакција *Освита* је наставила и током 1944. године. У јануару опет излази Хаџићев чланак „Упитник Санџак“, где се поново са насловне стране, агитује за његово припајање ономе што је остало од НДХ.[280] У истом тону се уредништво листа обратило јавности и у броју за 30. јануар 1944. године. Тада је објављена и карта са границама Старог Раса, а испод наслова „Диктат стварности“.[281] На страницама листа јавља се и истакнути црногорски усташа Савић Марковић Штедимлија.[282] Затим је почетком марта, опет на насловници, осванула фотографија чувених команданата муслиманске милиције Ћамила Прашевића и Ћамила Хасанагића, обојице у немачким униформама, тик испод назива текста „Наша расна снага“.[283]

Сви ови покушаји *Освита* да заштити, а онда и промовише интересе старорашких муслимана у НДХ, нису имали ништа више успеха од кампање која је вођена током 1941. године. Пред надолазећим суноватом који је очекивао НДХ и њеног патрона, питање Старог Раса није могло добити третман какав је део проусташки расположене муслиманске елите сматрао да заслужује.

---

[278] *Osvit* за 7. новембар 1943. године, насловница, 3.
[279] *Osvit* за 12. децембар 1943. године, 4.
[280] *Osvit* за 9. јануар 1944. године, насловница, 3.
[281] *Osvit* за 30. јануар 1944. године, насловница.
[282] *Osvit* за 13. фебруар 1944. године, насловница, 2.
[283] *Osvit* за 23. март 1943. године, насловница.

* * *

Усташки режим је уложио велике напоре да Стари Рас укључи унутар државе којом је управљао. Пратећи међутим, аустроугарске планове о сузбијању моћи Србије и Црне Горе, те продору према Вардарској долини и Егеју из деветнаестог века, а притом оптерећена мегаломанским пројектима велике Хрватске из даље прошлости, НДХ од старта показује осетан недостатак војних, политички и дипломатских капацитета за тако амбициозне планове. То ипак није обесхрабрило Владу у Загребу да се војно и политички ангажује на спровођењу идеја које су им у наслеђе оставили Еуген Кватерник, Анте Старчевић, Јосип Штросмајер, Иво Пилар и Милан Шуфлај. Оне су, видели смо, подразумевале територијално растегнуту Хрватску од Алпа до Косова, која је својим „црвеним" делом требало да буде клин између Црне Горе и Србије, те у блоку са Албанијом и Бугарском, бедем било каквом јачању тада поражене Србије. То нам јасно потврђује документација настала радом институција НДХ – реферат Министарства вањских послова и извештаји Фрање Видаса и Стјепана Јаковљевића, писање усташке штампе (чланак о „хрватској" Милешеви), као и држање Хорстенауа и Кашеа.

Подршка немачких власти у Загребу територијалном ширењу НДХ је неоспорна. Како би се другачије могла објаснити иницијатива генерала Хорстенауа и Зигфрида Кашеа у Берлину, да се усташком режиму препусти прво Полимље, а онда и цео Стари Рас? Немачке дипломате су се притом ослањале на планове Црно-жуте монархије из 19. века – Хорстенау је као кључни аргумент износио раздвајање Србије и Црне Горе, а Херман Нојбахер помињао и (зло)употребу муслимана против Срба и Хрвата. Њихови ставови су потпуно разумљиви уколико имамо у виду да су обојица били Аустријанци, на важним војним и политичким положајима током међуратног периода.

О блиским везама муслимана са НДХ од почетка до краја окупације, сведочи низ историјских чињеница. Ми ћемо само навести да је током периода април–август 1941. године из Старог Раса послато 13 јавних петиција, представки, апела или меморандума високим функционерима НДХ, најмање 5 вишечланих муслиманских делегација је боравило у Сарајеву и(ли) Загребу (укључујући и оснивање Политичког одбора Санџаклија у Загребу), а у Пријепољу и Сјеници је одржано неколико свечаних манифестација у част усташког режима. Узроци тога су двоструки. Први је жеља већине

муслиманског становништва за припајањем Босни и Херцеговини, која има дубоке историјске корене. Она је била условљена потребом за обнављањем управно-административног система из времена Османског царства у што већој мери (Босански вилајет) и привилегија које су ишле уз то. НДХ је такође била гарант нестанка државе у којој би Срби били доминантни, иако је, с друге стране, прихваћена концепција са Хрватима као носиоцима нове творевине. Ово доказују чињенице: да се у свим петицијама на првом месту тражи припајање Старог Раса Босни, да је центар деловања према Загребу Сарајево, где седе главни протагонисти ових интеграција (Хаџић и Брало), да су захтеви муслимана врло слични онима из 1917. године (Сјеничка конференција) итд. Чињеница да се са том иницијативом почело готово одмах по окупацији, говори нам да међуратни период није био довољан да муслимански живаљ заборави на бившу домовину исламистичког карактера.

Што се тиче штампе, она је у потпуности била ангажована на спровођењу интереса усташког режима у Старом Расу. Крећући се у три временска правца (антика, међуратни и ратни период) она је марљиво радила на: легитимности сецесије овог простора од Србији и(ли) Црне Горе, а према Босни и Херцеговни, десуверенизацији, па онда и демонизацији старорашких Срба, изазивању верске нетрпељивости између конфесија, увлачењу муслимана у сукоб са Србима, ширењу усташке идеологије међу њима, промовисању њихових политичких (сецесионистичких) иницијатива итд.

Ове закључке потврђује садржина бројних чланака у којима се: конструише наводна неодвојивост Полимља од Босне током периода од готово 2000 година; тенденциозно прескаче доминантно српско историјско наслеђе у Старом Расу, а његова вредна културна баштина присваја као хрватска; једнострано наводе примери страдања муслиманског живља у време Краљевине Југославије, без иједне иоле реалне анализе историјске позадине тих догађаја (фељтон од десетак наставака у *Сарајевском новом листу*); српски народ колективно назива погрдним именима ради буђења мржње (термини попут „крволочне влашадије“ или „бизантинци“) и изазивања разорног сукоба са њим (позив на борбе док се Старим Расом не „залепрша хрватска тробојка“ и сл.); преносе речи, поруке и уопште усташтво, муслиманима, константно приказиваним у улози жртве којој је неопходна заштита НДХ; јавно потражује припајање Старог Раса Босни и Херцеговини, а самим тим и усташкој држави, без икаквог обзира према ставу локалних Срба итд.

2. ОРГАНИЗАЦИЈА УСТАШКОГ РЕЖИМА

Уз прећутну дозволу немачких окупационих власти, а по плану државне стратегије ширења НДХ на исток, Влада у Загребу крајем априла и почетком маја 1941. године, окупира Полимље. Иако је распоређивање трупа у Старом Расу прошло без инцидената, Влада у Загребу је губећи заузете и унапред обећане поседе, убрзо схватила колико су непоуздане гаранције дипломатија великих сила. На територији која је остала под контролом усташког режима, односно у Новој Вароши, Прибоју и Пријепољу, формирани су: оружништво/жандармерија, усташке институције и цивилна администрација. Управа НДХ се и поред бројних потешкоћа, изазваних пре свега војном и политичком слабошћу централне власти у Загребу, показала као врло отпорна на изазове које је бурно лето 1941. године поставило пред њу. Можда најбољи пример представља окупација Сјенице половином јуна. Велике заслуге за то иду оружничком потпуковнику Јаковљевићу, носиоцу усташких власти у Старом Расу, али и локалним муслиманима који су здушно помогли овај подухват. Њихова велика подршка усташком режиму манифестовала се и кроз разне свечаности са контроверзним поводима, садржајем и иступањима појединих муслиманских првака. Многи међу њима су, очигледно, мислили да је стање са средине 1941. године коначно и непроменљиво. Са коликом-толиком консолидацијом оружничких, усташких и административних органа НДХ у Полимљу, повећавао се притисак на локално српско становништво. Он се кретао у троуглу од расистичких закона, преко масовне пљачке и бројних хапшења, до физичке тортуре над православцима и њихове сурове ликвидације. То је произвело велико незадовољство Срба које ће добити облик масовног оружаног отпора током Јулског устанка 1941. године.

2.1. *Размештај хрватских трупа у Полимљу*

Прве јединице НДХ ушле су на подручје Старог Раса крајем априла 1941. године. Као повод је искоришћен позив муслиманских првака који је 21. априла послан потпредседнику Владе Кулeновићу

из Сарајева. У овом граду ће се у наредном периоду додиривати амбиције и планови старорашких муслимана, њихове браће по вери из Босне и Владе у Загребу, те мешати у разне војно-политичке пројекте. Свестан овога, поглавник Павелић је у Сарајево послао неколико истакнутих припадника Усташког покрета да контролишу ове процесе и обликују их по мери његових интереса. Током друге половине априла 1941. године у град на Миљацки долази Јуре Францетић, као главни усташки повереник за Босну и Херцеговину. Поред њега у овом првом усташком ешалону своје место су нашла и лица која ће у наредним месецима кројити судбину становништва Старог Раса. У питању си били жупник Божидар Брало (повереник за Сарајево), др Хакија Хаџић (повереник за Тузлу), Алија Шуљак (повереник за источну Херцеговину) и др.[284]

Паралелно са идеолошко-политичком акцијом, НДХ је из Сарајева кренула и у војну експанзију. Према наређењу Врховног заповедника Хрватске оружане силе, маршала Славка Кватерника, о запоседању „отсека на Дрини од Вишеграда до Фоче и долине Лима до Пријепоља“, Заповедништво хрватске копнене војске у Сарајеву је 27. априла наредило да снаге 2. батаљона 1. походне пуковније домобранства запоседну ову територију. Распоредом је било предвиђено да у Горажду буде штаб батаљона са 1. сатнијом/четом војске, у Вишеграду штаб 2. сатније са два вода и по једним водом у Фочи и Рогатици. У Рудом је требало да се смести штаб 3. сатније. Један њен вод је требало да се пошаље у Пријепоље, док су за Увац и Прибој одређене посаде од по пола вода. Наглашено је да се за Рудо, Увац, Прибој и Пријепоље одреде „најбоље старешине и најбоље јединице“.[285] Избор је пао на људство из Бјеловара, већ овенчано славом успешне побуне против војника ЈВ-оа у току Априлског рата.[286]

[284] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina ...*, 120, 126.

[285] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, 1–2; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, 3.

[286] Тада су официри и војници из Бјеловара у сарадњи са усташама потпуно онемогућили нормално функционисање 40. допунског и 108. пука Славонске дивизије. B. Dimitrijević, *nav. delo*, 37. Штета изазвана побуном превазилазила је границе бјеловарског краја, који је био потпуно избачен из југословенског војног система. Рецимо, на пример, да је Бјеловарски војни округ требало да снабде коњима за вучу јединице ЈВ-оа у околини Ниша. Услед побуне, то је било апсолутно немогуће, што је умногоме отежало логистику и супротстављање немачкој инвазији на том простору. Д. Велојић, *нав. дело*, 354.

Према плану кретања хрватска војска је требало да напусти Сарајево железницом током 28. Априла, и то тако што би прво у 19 часова и 47 минута кренуле трупе за Фочу, а у 22 часа и посаде Вишеграда, Руда, Увца, Прибоја и Пријепоља. Јединице су добиле храну за три дана, као и новац за куповину намирница на лицу места, уколико их не би нашле у магацинима ЈВ-оа.[287] То је још један показатељ колико су власти НДХ бринуле о односу према локалном становништву. Показаће се ипак да је толерантан однос био резервисан само за део живља који се молио Алаху. Наређено је такође да војска одржава пријатељске односе са Немцима и Италијанима. Домобрани су носили униформе бившег ЈВ-оа, али уз мале корекције. Шајкаче су биле искренуте и имале су хрватску тробојку. Били су наоружани малокалибарским аутоматским и полуаутоматским оружјем, што их је у општем расулу које је иза себе оставио Априлски рат, чинило значајном оружаном силом у Полимљу.[288]

Домобрани су у Прибој стигли у посебном возу, између 9 и 10 часова, 29. априла 1941. године. Локално муслиманско становништво дочекало је домобранске јединице са „бурним одушевљењем“. Приликом уласка војника 3. сатније у варош, на железничкој станици им је приређена добродошлица. Према сведочанству тадашњег председника општине Добросава Стевовића, као и Светислава Пурића, који је из прикрајка посматрао церемонију, на дочек су дошли „скоро сви“ муслимани из Прибоја, без обзира на узраст и пол. Били су свечано обучени, носили су цвеће и хрватске заставе, а ангажован је и оркестар. Дочек су организовали: Мурат Бајровић, Касих Хаџић, Салко Сукић, Исмет Топаловић, Ћамил Хаџиахамзић и други проусташки муслимани из прибојског краја. Хрватским трупама се у име муслимана обратио Касим Хаџић, родом из оближњег села Заостро, један од потписника молбе упућене Осману Куленовићу. Поздравио их је као „ослободиоце“.[289] Радило се иначе, о угледном човеку, свршеном ученику Велике медресе у Скопљу и

[287] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 334.

[288] ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 7, 2; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 79; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 80.

[289] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, документ 14898, Меморандум градоначелника из Санџака, 2; С. Пурић, *нав. дело*, 102. Касим Хоџић је после рата осуђен на осам година затвора са принудним радом због сарадње са окупатором. Суд му је опростио блиску сарадњу са усташким покретом. АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, 7, 16; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 184.

студенту Вишег исламског шеријатско-богословског училишта у Сарајеву, који је још у предратном периоду јавно иступао са становиштем да је Стари Рас неодвојиви део Босне и Херцеговине.[290]

После Хаџића у истом тону је говорио и Мурат Бајровић. Окупљена маса муслимана је потом кренула за ешалоном домобрана под командом поручника Карла Хорвата, према згради бившег среског начелства, где је јединица требало да се смести. Притом су узвикиване пароле у част НДХ, хрватске војске, Анте Павелића итд. Музика је пратила колону свирајући подругљиву песму „Киша пада Србија пропада". На челу поворке ишла су двојица усташких симпатизера Мујо Аговић и Зекија Хаџимуртовић, који су скидали и ломили табле са ћириличним називима фирми. Манифестација се завршила са неколико поздравних говора (Касим Хаџић, Ћамил Хасанагић – предратни велетрговац текстилом) у центру вароши. Притом је Анте Павелић називан ослободиоцем, а окупљени народ је позиван на обрачун са Србима. Део њих је, с друге стране, у страху од доласка војске НДХ избегао у околна брда и шуме, спуштајући се у варош само током дана. У наредним данима на појединим прибојским кућама су освануле заставе НДХ или Немачке, а на радњама латинични називи. Неки муслимани су у знак подршке усташком режиму носили на реверима заставе са свастиком или кукасте крстове. Хотел Ћамила и Меха Хаџихамзића у Карађорђевој улици, главној, убрзо постаје језгро окупљања окупаторских и квислиншких официра и њихових присталица.[291]

Према изјави натпоручника Антона Ђурића, команданта походног вода 3. Сатније, који је 29. априла ушао у Пријепоље, иначе бившег поручника ЈВ-оа са службом у Бјеловару, делегација муслимана варошана их је дочекала још у местуМеђеђи. Поручила им је да су у Пријепољу припадници исламске вероисповести у већини, што је одговарало истини, те да би стога, њима, а не Србима, требало предати цивилну управу. Жалили су се на непријатељско понашање Срба према њима и упозорили Ђурића да у околини града има четника. Тада су му предали и два списка са именима виђенијих житеља Пријепоља. На првој листи били су муслимани који се предлажу за управне функције у срезу, а на другој, српски мештани које би требало

[290] *Glasnik Rijaseta islamske verske zajednice*, 6, 1990, 109; *Osvit* за 6. август 1944. године, 2.

[291] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 189; С. Пурић, *нав. дело*, 103–105, 121. Из тог или неког другог разлога у објекту је 1942. године подметнут пожар и он је до темеља изгорео. ИАУ, МГ, фас. 1302, Сведочанство Хусеина Бакала, 1.

ухапсити. На врху потоњег списка нашло се име тадашњег председника општине Милана Крповића. Ђурић је ипак одбио ове предлоге. Домобрански вод са 30 људи стигао је потом у Пријепоље преко Прибоја. У месту тада није било никаквих посадних трупа.[292]

Домобранске снаге дочекао је велики број муслимана на улицама вароши. Они су носили једну велику заставу НДХ и много мањих које су окачили о реверима. Међу њима је било и неколико виђенијих Срба попут: Сретена Вукосављевића, дугогодишњег истакнутог националног радника са ових простора, комите и ослободиоца Прибоја током I балканског рата,[293] Јакше Богдановића, Милана Крповића, свештеника Шиљка и др. Еуфорија је код њих, из разумљивих разлога, изостала. Натпоручник Ђурић се обратио окупљеним грађанима краћим говором, у којем је захтевао да се одрже ред и мир међу становништвом. Затим је у част домобранства организован банкет на којем су присуствовали само угледнији муслимани и малобројни Хрвати из Пријепоља.[294] Док су, рецимо и то, хрватски војници из бјеловарског краја марширали долином Полимља, у њиховом завичају је почео покољ тамошњих Срба.[295]

Према наређењима усташких власти домобранске посадне трупе имале су следеће задатке. На првом месту, одржавање реда и мира, сходно томе „хитно и енергично“ разоружање становништва, прикупљање ратног материјала, војне и државне својине, организација помоћног оружништва од поузданог (читај муслиманског) становништва, ширење хрватске националне свести код грађана, укидање свих југословенских и српских националних организација, контрола делатности СПЦ и уопште, истакнутих лица српске народности, као и свих оних „без обзира на веру“ чија је прошлост сумњива.[296] Заповедник сатније имао је обавезу да свакодневно телефонски подноси извештаје надређенима. Извештаји нису били шифровани.[297]

---

[292] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 334, 336.

[293] В. Шалипуровић, *Културно-просветне прилике...*, 200; Милојица Нешов Спарић, *Херцеговачка Голеша*, Београд, 2006, 59.

[294] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 424, 446; М. Исић, *С народом...*, 132.

[295] Управо 28. и 29. априла 1941. године усташе су у селу Гудовац код Бјеловара, погубиле 188 Срба. Паралелно са том акцијом, у логоре из града и околине транспортовано је 89 православних породица са неколико стотина чланова. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 12, р. 2/1941, 1–5.

[296] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, 1–2.

[297] Исто, фас. Изјаве и саслушања, 337.

Руководећи се овим смерницама командант места у Пријепољу – натпоручник Ђурић, обнародовао је истог дана по доласку у варош, тј. 29. априла 1941. године, заповест која се односила на целокупно становништво Милешевског среза. У њој је стајало да свако лице које поседује оружје, то оружје мора предати Команди места која се налазила у пријепољској основној школи у року од 24 часа, под претњом извођења пред ратни преки суд. Забрањено је било какво јавно окупљање у групама већим од три лица и уведен је полицијски час са почетком у 20 часова и 30 минута. Забрањено је и точење алкохола у свим локалима, док је за сваку особу која се затекне на улици под његовим дејством била предвиђена затворска казна. Одлазак из вароши био је могућ само уз пропусницу Команде места.[298] Истовремено су у Ђурићев уред почеле долазити разне делегације локалних муслимана са предлозима у вези са успостављањем цивилне управе, пошто је међу њима постојало неколико супротстављених струја.

Неколико дана касније, у Пријепоље долазе немачке посадне трупе из састава 60. дивизије, на челу са потпуковником Велкером (Welker), који је суспендовао сва Ђурићева наређења. Немачки командант затим покреће истрагу поводом 100.000 динара који су у међувремену нестали из општинске касе. Испоставило се да их је на признаницу подигао натпоручник Ђурић. Када су Немци тражили новац назад, Бјеловарац је одбио да га врати, па је о целом случају обавештен потпуковник Видас у Сарајеву. До 7. маја Ђурићу је наређено да се повуче из Пријепоља и одмах поднесе извештај шта се десило са траженим новцем. Затим је премештен у Прибој, док је тамошњи командант места, поручник Карло Хорват, послат у Пријепоље.[299] Ђурић је и на новом „радном месту“ направио проблем. Он је за сопствене потребе запленио један аутомобил марке форд, који је био намењен крилном заповеднику у Пријепољу Стјепану Јаковљевићу. Ђурић је касније морао да врати аутомобил и објасни свој поступак пред надлежнима.[300]

За то време, Влада у Загребу се припремала да пошаље нове трупе на територију Старог Раса. Задатак им је био да запоседну преостале срезове. Власти НДХ овога пута употребљавају и оружништво. Распо-

[298] Исто, фас. Усташки органи власти, 3.

[299] Исто, фас. Изјаве и саслушања, 334; Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, 32; ВА, НДХ, кут. 150II, фас. 9, док. 21, 1.

[300] ВА, НДХ, кут. 150II, фас. 9, док. 22, 1.

рeђивање нових трупа у Полимљу надгледало је неколико државних институција. Изасланик Владе НДХ за јавни ред и сигурност на подручју Босне и Херцеговине Петар Петковић (на ту позицију доведен на лично инсистирање Славка Кватерника) обавестио је 29. априла Хакију Хаџића и Божидара Брала да ће почетком маја уследити „запоседање Санџака“ од стране оружништва и цивилних управних власти. Центар администрације је требало да буде у Пљевљима. Петковић је стога, тражио од њих да одреде једну особу за котарског предстојника/среског начелника, као и да му предложе поуздано лице које ће преузети оружништво у Пљевљима. Сматрао је да би било „најзгодније“ да обе особе буду муслимани. Требало је да ова лица преузму службу до 3. маја.[301] Хакија Хаџић се при одабиру кадрова ослонио на проверене сараднике и чиновнике из међуратног периода, али и на младе и амбициозне муслиманске студенте. Неколико њих са Загребачког свеучилишта, окупљених у „свеучилишну постројбу Народне узданице“, долази у Стари Рас одмах по окупацији Југославије.[302]

Дана 30. априла командант Заповедништва Босанског дивизијског подручја пуковник Петар Блашковић, обавестио је војне власти у Загребу да је према Кватерниковој „усменој“ заповести са домобранским јединицама почео окупацију „северног дела“ Старог Раса. Храбро је најавио да ће у наредним данима извршити и запоседање „јужног дела“, односно срезова који су се према Бечком споразуму налазили у италијанској окупационој зони (Пљеваљски и Бјелопољски срез).[303] Радило се иначе о искусном официру врло добро упознатом са приликама у Босни, још из времена Великог рата. Он је био још један Кватерников политички адут у борби за моћ у Босни, наравно унутар усташког поретка НДХ.[304] Блашковићев оптимизам нам, с друге стране, говори које је све границе пробила амбиција Владе у Загребу, као и њену спремност на конфронтацију са дојучерашњим фашистичким менторима ради остварења давно зацртаних циљева.

Заповедништво Босанског дивизијског подручја је стога оружничком потпуковнику Видасу,[305] који је требало да руководи раз-

---

[301] ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 1, 1; *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, priredila Nada Kisić-Kalanović, Zagreb, 1997, 212.

[302] Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878–1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007, 213.

[303] ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, 1.

[304] *Vojskovođa i politika...*, 212.

[305] За ангажман по овом питању, Павелић ће Фрању Видасу доделити чин пуковника 12. новембра 1941. године. Месец дана касније, по наређењу Славка Ква-

мештајем оружништва у Старом Расу, ставило на располагање значајне трупе. Радило се о домобранима Бјеловарске сатније из 16. пешадијске пуковније, те онима из 2. сатнија 3. батаљона 1. походне пуковније.[306] Видас је само требало да одреди неколико искуснијих оружника за заповеднике жандармеријских постаја на окупираном подручју. Да би се ове јединице приказале локалном становништву као „муслиманска" војска, наређено је да се набави 300 фесова за оружнике.[307] Уз уобичајну полицијску опрему они су носили и извесну количину ручних бомби, по један хрватску заставу и 60 мањих тробојница за команде. Требало да је трупе део пута пређу железницом, а део пешке. Планирано је да се њихов размештај изведе током 2, 3. и 4. маја 1941. године.[308] Због потребе за бржом интеграцијом Старог Раса у оквире НДХ, пре поласка је формирано 9. Крилно заповедништво Пљевља, на челу са натпоручником Милошем Жугићем.[309]

Иако је наређење гласило да трупе крену 2. маја, оне су железничку станицу у Сарајеву напустиле тек сутрадан у 7 часова и 27 минута. Део оружништва је возом дошао до Устипраче, део са којим је био и крилни заповедник Жугић до Руда , а део до Прибоја. Током акције, која је без иједног инцидента спроведена 3, 4. и 5. Маја, оружништво НДХ је запосело цео Пљеваљски и Милешевски срез,

терника, Видас је пребачен на службу у Главни стожер хрватског домобранства. HDA, fond 487, MINORS, 505, 590.

306 Припадници 2. сатније су, као и њихове колеге из Бјеловарске сатније, преобучени у жандармеријске униформе и увརштени у оружништво. Плате су им биле као и оружницима, а имали су и бонус од 30 динара дневно за храну, коју су сами куповали и спремали. Иако је било наведено да је оваква служба привремена, после повратка из Старог Раса, домобрани су и даље остали у оружништву, без веза са командом 1. походне пешадијске пуковније која је била у Бањалуци. У истом документу, датираном на 15. мај 1941. године, стоји да ни припадници сатније домобрана у Пријепољу нису имали контакта са командом пуковније. Све ово говори о поприличној збрци која је пратила поход оружаних снага НДХ према југоистоку. ВА, НДХ, кут. 134, фас. 3, док. 11, 1.

307 Ова врста пропаганде спровођена је на целој територији Босанског дивизијског подручја. Због велике количине потраживаних фесова, они су у довољном броју набављени тек крајем маја 1941. године. ВА, НДХ, кут. 101ј, фас. 21, док. 10, 19.

308 ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 11, 2.

309 Бивши официр југословенске жандармерије, а према неким подацима пореклом Србин из Пљеваља. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 112; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 43; D. Jauković, *nav. delo*, 38.

осим Бродарева.[310] Тамо су се на појаву оружништва побунили локални Срби и уз помоћ бивших југословенских жандарма, контактирали Италијане у Бјелом Пољу. Они су убрзо послали 10 карабињера у ову варошицу, па су снаге НДХ биле принуђене да се привремено повуку. Са њима је међутим отишло неколико муслимана локалаца који су ступили у њихове редове.[311] Усташке власти су чак покушале и са уласком у Бјело Поље, али је овај подухват лако осујетила италијанска посада.[312]

У Пљевљима се са једном сатнијом оружника сместило Крилно заповедништво, чији је задатак био да „покрије" цео простор Старог Раса. Оружништво је размештено по жандармеријским станицима на следећи начин: станица Пљевља – 14 оружника, Михајловица – 10 оружника, Мељак – 10 оружника, Бољанићи – 10 оружника, Ковачи – 10 оружника, Ковачевићи – 10 оружника, Бучје – 10 оружника и Сочице – 10 оружника. У Пљевља је истовремено стигао и натпоручник Жугић, а следили су га политички повереници који су у град на Ћехотини дошли 6. маја (у Пријепоље је дошли раније). Затим је Пљевља посетио потпуковник Видас, пре свега, ради контакта са немачком командом у вароши.

Поход НДХ на југоисток се у међувремену наставио. Све важније жандармеријске станице у Милешевском, Прибојском и Нововарошком срезу, преузете су у првој декади маја 1941. године. Размештање је извршено на следећи начин: станица Пријепоље – 14 оружника, Јабука – 10 оружника, Шербетовац – 10 оружника, Буковик – 10 оружника), Бистрица – 10 оружника), Кокин Брод – 10 оружника, станица Прибој – 10 оружника и станица Нова Варош – 10 оружника.[313] Дакле, на простору Прибојског, Милешевског, Нововарошког и Пљеваљског среза усташки режим је разместио укупно 164 жандарма. Сви су имали униформе бивше југословенске жандармерије, са фесовима уместо шапки.[314] Већ 6. маја оружници

---

[310] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 4.

[311] БВКП, ЗО, BZ 329 (082), Ustanak protiv okupatora i ustaša u Brodarevu 1941. godine, 7.

[312] *Бијело Поље...*, 350.

[313] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 4.

[314] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, 11; исто, фас. Изјаве и саслушања, 79; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 45, 55, 510. Ношење феса је био врло важан пропагандни чинилац када је у питању био однос према муслиманима. О томе нам говори податак да је фес био један од одевних предмета поглавника Анте

су у Старом Расу имали ватрено крштење. Приликом хајке за одбеглим припадницима ЈВ-оа у селу Сопотници, југо-источно од Пријепоља, они су се сукобили са мештанима Србима који су бранили униформисане сународнике. Потоњи су ипак заробљени, а куће Срба који су пружили отпор опљачкане.[315]

Оружничке јединице су у Прибоју и Пријепољу затекле већ стациониране мање снаге домобрана и немачке војске, док су у Пљевљима и Новој Вароши гарнизонску службу вршили само Немци. Оружницима је приликом уласка у Нову Варош, 5. маја, локално муслиманско становништво, претходно обавештено преко проусташки оријентисаних муслимана о њиховом доласку, приредило свечани дочек на локалитету Зебиновац. У ту сврху је тамо био постављен и славолук. Окупљене мухамеданце предводили су Мустафа Мујо Шећерагић и Осман Хаџић, председник општине из међуратног периода.[316] Према сећању Хилмије Хасанагића, студента медицине и комунисте из Прибоја, иначе пореклом из угледне беговске породице, и прибојски муслимани су са симпатијама дочекали оружнике који су носили фесове, доживљавајући их као да су „султан-Хасанова војска“. Расположење је ипак спласло када се показало да под фесовима наступају римокатолици из Бјеловара и околине.[317]

Током рада мешовите немачко-италијанске комисије за разграничење у Пријепољу од 3. до 6. маја 1941. године, којој је, видели смо, присуствовао и Фрањо Видас у својству преводиоца, постало је јасно да тренутна дислокација хрватских трупа није одржива. Када је хрватски официр схватио да ће се демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне успоставити на „штету“ НДХ, он је као заповедник оружништва за Босну и Херцеговину, одлучио да трупе које су биле одређене за поседање места у италијанској зони (Бјело Поље, Тутин, Рожаје) искористи за улазак у преостале вароши Старог Раса под контролом немачке војске. Стога су се најкасније до 7. маја оружници обрели у Сјеници и

Павелића, током прославе прве годишњице проглашења НДХ (10. 4. 1942). Shaul Shey, *Islamic Terror and the Balkans*, Herzliya, 2009, 27.

[315] Милорад Н. Веруовић, *Сопотница*, Београд, 1999, 117–118.

[316] Хаџић је том приликом дословно поручио оружницима: „Једва смо вас дочекали да више од терора православаца не можемо да живимо“. АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 36, 89; ИАУ, МГ, фас. 1415, Сведочанство Мурча Јуковића, 1; М. Ћуковић, *Путовање*..., 30–31.

[317] Хилмија Хасанагић, *У суровој школи*, Београд, 1962, 33; БВКП, ЗО, BZ 329 (082), 7.

Новом Пазару, као и у неколико жандармеријских постаја у Сјеничком и Дежевском срезу.[318] На уласку у Сјеницу (могуће је још 2. маја), поменимо и то, десетак муслимана са хрватском заставом коју је носио Зајчо Скалоња дочекало је око 40 оружника смештених у два камиона.[319] Видас је затим у Новом Пазару формирао једну јачу оружничку јединицу. Замишљајући да се налази на месту официра бивше Хабзбуршке монархије, обавестио је надлежне органе да по „потреби или заповести" може пребацити оружнике из Новог Пазара и за Косовску Митровицу.[320]

Бринући међутим о жељама албанских сепаратиста са Косова и Метохије, који нису имали намере да за господаре прихвате римокатолике из НДХ, немачке војне власти са простора окупиране Србије ставиле су ембарго на „источну политику" усташког режима. До 11. маја Немци су наредили евакуацију оружништва из Сјенице и Новог Пазара, под образложењем да ће та два среза „бити припојена Албанији".[321] На тај начин је хрватски план продора на Исток сасечен у корену, оставши тако само још једна избледела коцкица у вековима склапаном геополитичком мозаику званом Источно питање.

Добрих вести за Владу у Загребу тих дана, барем што се тиче простора Старог Раса, није било у изобиљу. Наиме, упоредо са извлачењем оружништва из Сјенице и Новог Пазара, повучене су и снаге НДХ из Пљеваља и околине, али и делова Милешевског среза који су се налазили на левој обали Лима. Била је то наредба немачког окупатора, произашла из жеље његовог италијанског савезника да се Хрватска што пре потисне из Полимља. У Пљевљима и у неколико жандармеријских станица у околини града је ипак остављено људство Водног заповедништва. Оно је притом снабдевено намирницама за месец дана, што нам говори да хрватске власти нису желеле да олако испусте Пљевља из својих руку. Крилно заповедништво за Стари Рас се са једном сатнијом до 7. маја пребацило у Пријепоље.[322]

После доласка италијанских посадних трупа у Пљевља између 5. и 8. маја, те команде 49. легије са 40. батаљоном црнокошуља-

[318] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 5; С. Селимовић, *Кладница...*, 153.
[319] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 190–191; С. Селимовић, Сјенички крај..., 268.
[320] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 4–5.
[321] HMBH, NDH, kut. 1, dok. 1620, 1.
[322] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 5.

ша[323] из састава дивизије „Марке“,[324] као и повлачења немачких трупа 8. маја, НДХ губи последња упоришта у Пљеваљском срезу. Пошто су 8. маја формирали окупациону власт у граду, Италијани су два дана касније, 10. маја, разоружали све преостале станице Водног заповедништва Пљевља, укинули га, запленили његове намирнице и жандарме упутили пешке у Пријепоље. Они су три дана лутали дивљином пре него што су стигли на своје одредиште.[325] На место оружника враћени су претходно разоружани припадници бивше југословенске жандармерије, сврстани у Пљеваљску жандармеријску чету. У њеној надлежности била је цела територија среза, као и делови Милешевског среза до Бродарева. Пратећи динамику преговора о разграничењу између Рима и Загреба, наредни месеци биће бремените оваквим и сличним инцидентима. Долазило је чак, и до сукоба, пре свега, око контроле жандармеријских станица на границама Пљеваљског среза, који су осветљавали све израженије непријатељство између Италије и НДХ.[326]

---

[323] Ове јединице су 23. маја 1941. године по Мусолинијевом наређењу, смениле снаге дивизије Месина (Messina). Био је то вероватно 93. пешадијски пук под командом потпуковника Маселија, који се до тада налазио у Бјелом Пољу. Zbornik NOR-a, tom. XIII, knj. I, 72, 255; *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*..., 271; А. Матовић, *нав. дело*, 103.

[324] Седиште 32. брдске пешадијске дивизије „Марке“ било је у Венецији. Њен састав чинили су: 55. пешадијски пук, 56. пешадијски пук, 32. пешадијски пук и 32. минобацачки батаљон, а под њеном командом је била и 49. легија црнокошуљаша са 40. и 49. батаљоном. Створена је јуна 1940. године и распоређена на источним границама Краљевине Италије. У априлу 1941. године дивизија је пребачена у Албанију. После завршетка војних операција у Априлском рату, премештена је прво у Црну Гору, па у јужну Далмацију и на крају, у Херцеговину. Служила је као посадна дивизија, а коришћена је и за антипартизанско ратовање. Све до септембра 1943. године остала је на простору Дубровник–Мостар–Требиње. Убрзо после капитулације Италије дивизију су разоружали и расформирали Немци. Команданти дивизије били су: генерал Рикардо Пентимали (Riccardo Pentimalli, јун 1941 – 5. јул 1941) и генерал Ђузепе Амико (Giuseppe Amico, 5. јул 1941 – септембар 1943). *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*..., 270–271.

[325] HMBH, NDH, kut. 1, dok. 1620, 1; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 8; D. Kovačić, *nav. delo*, 53.

[326] ВА, НДХ, кут. 137, фас. 1, док. 14, 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 55, 1. Крајем маја 1941. године хрватске снаге су уз добродошлицу муслиманског становништва ушле у Фочу, а затим је кренуло преузимање полицијских станица у горњем Подрињу. Приликом покушаја запоседања постаје у Челебићима, на граници Фочанског и Пљеваљског среза, која је била под контролом Пљеваљске жандармеријске чете, српски жандарми су уз помоћ сељака православаца, заробили и разоружали, а онда и скинули до голе коже, неколико оружника.

2.2. *Формирање оружништва, цивилне управе НДХ и усташког покрета*

Организација полицијског апарата и цивилних власти НДХ на тлу Старог Раса извршена је током маја 1941. године. Она је почела са стварањем оружничког Крилног заповедништва Пљевља у Сарајеву 3. маја. Крило је било потчињено Заповедништву оружништва за Босну и Херцеговину, тј. 4. оружничкој пуковнији са седиштем у Сарајеву.[327] Наслањало се на Крилно заповедништво Горажде, чије је Водно заповедништво Вишеград имало посаде у Руду и на Увцу. Услед италијанског притиска, крило је, видели смо, до 7. маја пребачено из Пљеваља у Пријепоље. Према географској одредници новог распореда променило је и име. Овде се одржало око четири месеца.

Такве су их наочиглед народа и италијанских власти спровели у Пљевља. Тамо су их представили као разбојнике. Акцију жандармерије одобрила је италијанска команда у Пљевљима, која је већ била почела да тактично користи сукоб између Срба и Хрвата. ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 13, 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 2, док. 1, 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 8, 1; ВА, НДХ, кут. 171і, фас. 1, док. 28, 1; *Sarajevski novi list* за 31. мај 1941. године, 6. Оружници су убрзо пуштени, после чега су полицијске снаге НДХ запоселе станицу Челебићи, иначе троспратну зграду од камена преосталу још из времена аустроугарске окупације. Затим је извршена одмазда, због чега су у село дошле усташе. Уз помоћ муслимана мештана ухапсили су око 300 особа и везане их повели у Сарајево. Према сведочанству очевица Миодрага Поповића из Челебића, датом 3. марта 1943. године у Београду, тамо су их погубили „на најзверскији начин“. Због тога је 23. јуна (негде стоји и 20. јуна) око 200 Срба из Бобова и Челебића, предвођених доктором права са Сорбоне и бившим службеником Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Јованом Драгутиновићем из Бобова, напало оружнике. Имали су са собом и један пушкомитраљез. Борба је трајала три сата, после чега су се Срби повукли остављајући једног мртвог (Никола Сандић), док оружници нису имали губитака. Због ове акције Италијани су касније ухапсили неколико особа, од којих је њих четворо, међу којима и Драгутиновић, октобра 1941. године стрељано у Пљевљима. Био је ово велики губитак за националну струју у Старом Расу, будући да је југословенска влада била задужила управо Драгутиновића да спроведе организацију Срба на поменутој територији. ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 41, 1; ВА, НДХ, к. 143, ф. 1, док. 15, 2; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 263/1943, 1; *Историја Пљеваља*..., 402; М. Војиновић, *нав. дело*, 15–17; Гојко Марчета, *Санџаклије на тромеђи*, Београд, 1975, 6.

[327] Пуковнији су поред Крилног заповедништва у Пријепољу припадала и заповедништва у Сарајеву (са штабом пуковније и Научним одсеком), Тузли, Билећи и Горажду. Њено бројно стање у августу 1941. године износило је око 2000 људи. HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća, kut. 1, br. 34264.

На располагању Крилном заповедништву Пријепоље била је Бјеловарска сатнија са 157 војника привремено распоређених при оружништву, 40 сталних оружника и одређен броје помоћних оружника.[328] Жандарми са искуством су углавном били регрутовани међу муслиманским припадницима бивше југословенске жандармерије, а за помоћне снаге је вршено новачење мухамеданаца у запоседнутим срезовима/котарима.[329] Крило је имало водна заповедништва у Прибоју, Новој Вароши и Пријепољу, а нешто и у Сјеници. Под командом водова биле су постаје у градовима и по унутрашњости котара.

Због проблема које је наметала замршена војно-политичка ситуација на терену Старог Раса, команда 4. оружничке пуковније је 10. маја извршила промену на челу Крилног заповедништва у Полимљу. На место натпоручника Жугића именован је оружнички потпуковник Стјепан Јаковљевић родом из Загреба. Он ће се показати као стуб усташког режима на територији Старог Раса и носилац пропаганде за његово припајање НДХ.[330] Радило се о врло способној и агилној особи којој војни, политички, али и обавештајни рад нису били страни. То је показао током међуратног периода, који је провео роварећи унутар југословенске жандармерије, истовремено успешно избегавајући органе тајне службе. Његов конспиративни рад је поготово дошао до изражаја приликом преузимања власти у Сарајеву за време Априлског рата. Брзо се пробијао и унутар хијерархије усташког покрета. О његовим врлинама говори чињеница да су за Јаковљевића лично гарантовали Хакија Хаџић и Божидар Брало и то у име Славка Кватерника. Они су „топло“ препоручили Јаковљевића за команданта у Старом Расу, што је био и начин да се његове заслуге адекватно

[328] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 8.

[329] Према сведочанству Зека Јакуповића из Потпећа (Пљеваљски срез), бившег припадника југословенске жандармерије, хрватске власти су у Милешевском срезу затекле око 60 жандарма из разних крајева земље. Они су одмах разоружани, али је у року од 24 сата муслиманима враћено оружје. Јакуповић наводи да је и српским жандармима нуђено да остану у служби уколико желе, мада се у искреност те намере мора посумњати. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 80, 510.

[330] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 3, 10; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 19, 8; ВА, НДХ, кут. 57, фас. 1, док. 17, 3; НМВН, NDH, kut. 1, dok. 1620, 1; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, 5; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, Усташко поверениште за Санџак, 14898, док. Похвална наредба за оружничког пуковника Стјепана Јаковљевића, 1.

награде. Њиховим похвалама су се придружили и генерал-мајор Тартаглија и потпуковник Анте Ћурић.[331]

Јаковљевићево намештење је у први мах требало да буде само тренутно, пошто је већ вршио дужност заменика команданта 4. оружничке пуковније у Сарајеву. Функцију крилног заповедника требало је у ствари да до краја маја преузме потпуковник Коломан Билић.[332] Загрепчанин се ипак задржао на овој позицији све до септембра 1941. године. Под Јаковљевићевом командом биле су и домобранске јединице и новоформиране усташке снаге. Имао је једно време и контролу над цивилним властима. У документацији коју смо прегледали, као његови заменици наводе се поручник Рудолф Кокот и натпоручник Жугић.[333] Потпуковник Јаковљевић се потписивао као „заповедник оружништва за Санџак". Семантика нам јасно указује у ком политичком и војном правцу је имао намере да делује у наредном периоду.[334]

Први дани његовог службовања у Старом Расу били су посвећени реорганизацији трупа. Једно од првих наређења било је смањење броја оружника под Јаковљевићевом командом. Крилно заповедништво Пријепоље је 8. маја имало седам официра и 320 оружника. После напуштања Пљеваља, Сјенице и Новог Пазара, Јаковљевић је проценио да му за контролу преостала три котара (Прибој, Пријепоље, Нова Варош) није потребно толико људство. Због тога наређује повлачење једног дела трупа.[335] Већ 15. маја он је известио надлежне да на располагању има само шест официра и 201 оружника и војника. По његовом мишљењу, и овај број је био неодржив. Стога је вратио додатних 74 војника из Бјеловарске сатније у Сарајево.[336] После још једног сужавања редарственог потенцијала НДХ у области Старог Раса, њене снаге су се свеле на: једног вишег и једног нижег оружничког официра, четири нижа офи-

[331] HMBH, fond Ustaška nadzorna služba (у даљем тексту UNS), kut. 1, dok. 4, 88–89, 91, 108, 114; Isto, dok. 1, 106.

[332] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 2.

[333] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 7, 8; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 9, 8.

[334] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 3, 10; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 8.

[335] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 2, 4–5. До 15. маја 2. сатнија 3 батаљона 1. походне пуковније, која се повукла из Пљеваља, враћена је за Сарајево, где је стигла најкасније 17. маја. ВА, НДХ, кут. 134, фас. 3, док. 11, 1.

[336] Свој став образложио је тиме да нема довољно хране, да се она не може купити од локалног становништва, што због његовог сиромаштва, што због првенства немачких војника при куповини, те да нема адекватног смештајног простора за оволики број људи. Јаковљевић је тврдио и да му нису потребне оволике снаге за контролу малог простора сачињеног од три котара. НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 8.

цира домобранства, 42 стална оружника и 82 домобрана. Укупно 130 људи при оружништву.[337]

Што се тиче структуре људства, оно је било сакупљено са више страна. Међу оружницима су се могли наћи стални оружници из разних делова НДХ или са локала, придодати хрватски домобрани и локални муслимани који су у међувремену ступили у службу органа реда. Сваки оружник је морао да поднесе молбу за пријем са личним подацима, јемство да у прошлости није радио на штету хрватског народа, онда да прође лекарски преглед и на крају положи заклетву хрватској држави и поглавнику Павелићу.[338] На месечном нивоу оружници су добијали плату и станарину, а стални оружници су могли имати и породични додатак. Бонуси су се односили како на официре, тако и на подофицире и жандарме. Крилно заповедништво Пријепоље било је дужно да пуковнији редовно подноси извештаје о исплаћеним средствима.[339]

Новац за оружнике је попут осталих неопходних средстава, стизао из седишта 4. пуковније у Сарајеву. Плате су слате по куририма који су возом ишли до Прибоја, а одатле цивилним превозом до Пријепоља и Нове Вароши. Што се тиче намирница, оне су возом стизале до Прибоја, а одатле пребациване камионима до хрватских оружничких станица дуж Полимља.[340] Постојала је посебна премија за трупе које су учествовале у борбама са устаницима. Уз новац су даване и цигарете. Било је ипак доста мањкавости и поткрадања приликом исплата бонуса.[341] У случају погибије оружника, власти НДХ су породицама исплаћивале пензију или потпору за издржавање, али је и ту било неправилности. Све ово је ипак, учинило службу при редарственим органима усташког режима примамљивом.[342] Оволики издаци за људство убрзо су, међутим, оптеретили буџет за

[337] У документу су дословно наведене бројке, иако, када се упореде са оним из претходног документа, недостаје седам лица. ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 9.

[338] HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća, kut. 3, br. 34304; isto, br. 34285; isto, br. 42028.

[339] На пример, висина месечних примања подофицира и оружника износила је редом: часнички намесник (заставник) 2500 дин., стожерни наредник 2400 дин., наредник 2300 дин., водник 2000 дин., разводник 1800 дин., покусни оружник 1600 дин. и помоћни оружник 1600 дин. За станарину се добијало 400 дин., а ожењени стални оружници су добијали још толико. Isto, br. 34291; isto, br. 34310.

[340] ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 4, док. 31, 1.

[341] HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća, kut. 3, br. 34297.

[342] Isto, br. 34301.

издржавање целокупног хрватског оружништва. Стога је приликом новачења регрута у августу 1941. године крилном заповеднику Јаковљевићу наређено да бира проверене кандидате, који само у посебним случајевима, уз објашњење и дозволу заповедника пуковније, могу бити ожењени, односно имати породицу.[343]

Оружници при Крилном заповедништву Пријепоље су имали неколико задатака. Пре свега, одржавање реда и мира, те борбу против непријатеља НДХ и надгледање границе према Србији. На томе су радили у сарадњи са котарским властима, домобранима и немачком војском. Благонаклон однос локалног муслиманског живља према усташким властима, оружништво је обилато користило да би спречило револт, односно побуну православног дела становништва. Што се тиче самих акција оружништва, оне су се сводиле на: хапшења и саслушавања углавном православаца, акције разоружавања становништва и борбу против устаника. Оружници су давали и пратњу возовима, чували телефонске линије или одређивали особе које ће то радити уместо њих.[344] За свако веће померање трупа, потпуковник Јаковљевић је морао да добије дозволу немачких војних власти. Током рација до почетка Јулског устанка, Немци су обично пратили оружнике и већину плена узимали за себе. То јасно говори о ограниченом суверенитету које су власти НДХ имале над деловима Старог Раса у којима су инсталирали органе управе.[345]

Јаковљевић је често лично обилазио војне постаје у Пријепољском, Прибојском и Нововарошком котару, да би надгледао организацију јединица, цивилне управе и усташког покрета. За те потребе му је на располагање била стављена једна луксузна црна лимузина. Покушао је да због ефикаснијег рада оружништва организује и обавештајну службу са центром у Пријепољу, али се показало да за тако амбициозан пројекат није имао времена.[346]

На челу Водног заповедништва у Пријепољу био је поручник Рудолф Кокот, родом из Бјеловара, који је истовремено био и заповедник целе сатније којом је располагало Крилно заповедништво. Кокот је једно време био и вршилац дужности котарског предстој-

---

[343] Isto, kut. 1, br. 34264.
[344] Isto, kut. 1, br. 34261; isto, br. 34255.
[345] ВА, НДХ, кут. 85, фас. 2, док. 6, 1; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 2, док. 5, 3; ВА, НДХ, кут. 134, фас. 2, док. 7, 1.
[346] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 12, 20, 34.

ника у Пријепољу. Командир оружничке постаје у вароши био је наредник Вјекослав Межнарић.[347] Вод је средином маја 1941. године имао: два официра, 24 војника и 18 сталних оружника – укупно 44 човека. Од тога су њих 28 била у Пријепољу, 12 у оружничкој постаји у Каћеву и четворица у Страњанима.[348] Свака жандармеријска станица је била телефонски повезана са среским местом. У Пријепољу је оружништво било смештено у бившој жандармеријској касарни. Због ограничених ресурса заповедништво је имало проблем да контролише постаје у унутрашњости котара. Тако је 27. маја Кокот наредио да се због немогућности дотурања намирница, посада ит Страњана премести у Каћево.[349] Уз мање корекције оваква ситуација са људством се задржала и током јуна, а вероватно и до половине јула и устанка у Црној Гори.

У Прибоју је заповедник вода био поручник Ватрослав Пинтарић, такође пореклом из бјеловарског краја. Командир градске постаје био је поднаредник Ахмет Шолера. У воду су се налазили: 1 официр, 8 сталних оружника и 15 војника. Укупно 24 човека. Неколико дана касније посада је увећана за још тројицу оружника.[350] За време власти НДХ у Прибојском котару, новачењем међу локалним муслиманима, оружничке снаге су увећане за најмање 45 лица. Већина их је регрутована у селу Касидоли, а остатак у вароши.[351] Због боље контроле Прибоја Пинтарић је 26. јуна формирао привремену постају у Прибојској Бањи. Посаду су чинила тројица жандарма.[352] И овде су оружници били смештени у касарни бивше југословенске жандармерије.

Оружнички вод који је ушао у Нову Варош 5. маја представљао је прве хрватске окупационе трупе у овом граду. На челу водног заповедништва налазио се Бјеловарац поручник Иван Винковић. Због болести он је напустио положај још пре повлачења НДХ са

[347] Исто, 336, 510; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, 11; ЗМП, ИО, фонд 4, НОР, Нерпијатељска грађа, инв. бр. 82, 1.
[348] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 9.
[349] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 7, док. 7, 8.
[350] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, 11; Х. Хасанагић, *нав. дело*, 45; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 9; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 9, 8.
[351] Почетком септембра 1941. године они су се са хрватским трупама повукли за Босну, одакле су се сви вратили до краја 1943. године. АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, Списак лица са подручја Прибојског среза која су била у квислиншким формацијама, 5–8.
[352] ВА, НДХ, кут. 143аII, фас. 10, док. 4, 1.

територије Старог Раса у септембру 1941. године.[353] Будући да се котар налазио на граници са Војно-управним подручјем Србије, Винковић је под командом имао највише људи. Вод је располагао са: једним официром, 16 сталних оружника и 43 војника – укупно 60 људи. Оружничка постаја у граду, под командом наредника Ивана Милићковића, бројала је 24 човека. Остатак људства је био размештен по унутрашњости на следећи начин: станица Бистрица 12 људи, станица Кокин Брод 11 људи и станица Штитково 13 људи. Једино је на простору овог водног заповедништва дошло до извесних корекција када је у питању број оружника. До 20. јуна 1941. године јединица је имала 84 борца, тј. увећање за 24 оружника.[354]

Паралелно са формирањем оружништва као окоснице усташке власти у Старом Расу, инсталирана је и нова цивилна управа. Она се потпуно ослонила на муслимански живаљ. На водећа места су довођени муслимани из Босне и Херцеговине, које је декретима одређивао поглавников повереник за Босну Хакија Хаџић, односно поверљиви локални муслимански прваци. И они су међутим морали да добију Хаџићев „благослов“. Због неодређене ситуације по питању граница, власти НДХ у Полимљу нису могле у потпуности да испоштују образац по којем је цивилна управа организована у другим деловима државе.[355]

Хрватске цивилне власти успостављене су у Пљевљима,[356] која су првобитно замишљена као центар усташке управе, одмах после уласка оружништва у варош. Дотадашњи срески начелник Павле

---

[353] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 336, 338.

[354] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 9; ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 6, док. 42, 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 9, 8.

[355] Независна Држава Хрватска је била подељена на велике жупе, од којих је свака имала од четири до осам котара. Они су даље имали четири до шест општина. На челу жупа били су жупани, а котара – поглавари/предстојници... Ante Pavelić, *nav. delo*, 131–132.

[356] Пљеваљски срез чиниле су општине: Бобовска, Бољаничка, Буковичка, Готовушка, Хоћевинска, Илинобрдска, Косаничка, Матарушка, Мељачка, Отиловићска, Пренћанска и општина Пљевља. Укупно 12 општина са 33.196 становника – 23.698 православаца и 9187 муслимана – према попису из 1931. године. По италијанском попису из 1942. године, Срез је имао 40.439 људи, међу којима 29.373 православца и 11.066 муслимана. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 120; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 120.

Ђуровић и председник општине Богдан Ненадић смењени су 6. маја. На њихова места су доведени, као нови котарски предстојник, правник Ибрахим С. Чавкушић из села Каменица, Вишеградски срез, док се Мухамед Бајровић, из Пљеваља, нашао на челу градског поглаварства/председник општине.[357]

Сутрадан је сазвана седница Одбора општине на којој је представљена нова усташка власт. Њој је присуствовао и усташки повереник за Пљеваљски котар, капетан Зовко Петран. Одборник Теуфик Тахирбеговић, угледни поседник из вароши, који ће неколико дана касније отићи у Загреб да лично моли за припајање Старог Раса НДХ, предложио је Чавкушићу нове одборнике, пошто је по њему, законски мандат дотадашњим члановима био истекао. Међу новопредложеним лицима је било пет муслимана и само један православац. На седници је распоређен преостали новац из општинске касе, око 1.800.000 динара, од чега је 1.500.000 динара отишло „на чување" Хипотекарној банци и Поштанској штедионици у Сарајеву.[358] Према подацима истраживача Милете Војиновића, тада је одржан састанак виђенијих муслимана из Пљеваља на којем се дискутовало о лицима која би требало да преузму важније функције у граду (директор Болнице, директор Гимназије, управник Основе школе итд.). Говорило се и о могућем расељавању црногорских колониста, поновном убирању четвртине, ликвидацији неких виђенијих Срба итд.[359]

Котарски предстојник Чавкушић је затим наредио да се по Пљевљима изврши претрес појединих кућа, искључиво српских, у потрази за скривеним оружјем. Оружници који су ишли у патроле су притом ухапсили неколико мештана православаца. Они су у затвору тучени, али нико није страдао. Оружништво је међутим, по њиховим кућама вршило пљачке „у врло великој мери".[360] Котарске власти су у међувремену издале заповест да се почев од 9. маја окаче

[357] Б. Гледовић, *нав. дело*, 62; D. Jauković, *nav. delo*, 29; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 10, р. 66/1943, 1.

[358] *Историја Пљеваља*, 401–402. Изгледа да хрватска власт није стигла да обави пребацивање новца, па су то учинили Италијани. Крајем јула 1941. године Главни стожер војсковође НДХ је безуспешно покушавао да од италијанских власти поврати новац, јер су га ове већ проследиле на Цетиње и уредно завеле у месечни протокол. ВА, НДХ, кут. 85, фас. 1, док. 39, 1.

[359] D. Jauković, *nav. delo*, 30; М. Ђуковић, *Санџак*..., 55; М. Војиновић, *нав. дело*, 11.

[360] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 10, р. 66/1943, 1; Исто, р. 67/1944, 1.

заставе НДХ на свим истакнутим местима у Пљеваљском срезу. Желећи да убере неки поен код фашистичког окупатора који се приближавао граду, Чавкушић је наредио и да се виђенији грађани искупе пред градом ради дочека италијанских трупа.[361]

После њиховог доласка у Пљевља враћена је цивилна власт из времена Краљевине Југославије, док је Чавкушић[362] смењен. Италијански окупатор је био врло задовољан начином на који је среска колаборациона власт у Пљевљима функционисала. О томе нам говори чињеница да су у њеној структури до капитулације Италије, септембра 1943. године, направљене само мање корекције. Тако је крајем децембра 1942. године на сопствено тражење са положаја начелника среза смењен поменути Ђуровић. Њега је заменио адвокат Лазар Михаиловић родом из Цеклина. Италијани су до 16. маја 1941. године одредили и делегата цивилног комесара у Црној Гори за Пљеваљски срез.[363] Институције усташког режима су међутим поживеле још извесно време. Тако је општински поглавар Мухамед Бајровић смењен тек 10. јуна. На његово место је постављен ранији председник општине Богдан Ненадић.[364]

Због краткотрајне сарадње муслимана са НДХ, Срби који су сада опет чинили већину у среској и општинској управи, почињу са притиском на њих. При томе су имали прећутну сагласност италијанских власти, која је од заоштравања верских односа имала вишеструку корист. Међуверске несугласице додатно су погоршавале гласине о скором повратку Пљеваљског среза под хрватску управу. Заповедништво Босанског дивизијског подручја је крајем маја преко поручника Селмановића, који је боравио у хрватским деловима Старог Раса, добило информације о тешком положају муслимана у Пљевљима. Селмановић је писао да је

361 Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja (у даљем тексту DA CG – AO PVA), fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Dopis kotarskog ureda Gradskom poglavarstvu, br. 10/41, 8. svibanj 1941, 1; isto, dok. Dopis kotarskog predstojnika gradskom poglavarstvu Pljevlja, 8. maj 1941, 1.

362 Даљи животни пут Ибрахима Чавкушића врло је интересантан. После краћег задржавања у Вишеграду, он је током 1941. године добровољно ступио у немачку војску и као легионар послат на Источни фронт. Тамо је стекао и чин поручника. Вратио се до 1943. године у НДХ, али је септембра исте године убијен од стране устаника. *Osvit* за 19. септембар 1943. године, 4.

363 АСЖ, Г-2, КИ, кут. 10, р. 67/1943, 1; *Пљеваљски весник* за 11. јануар 1943. године, 1; V. Terzić, *nav. delo*, 588.

364 DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског – Протокол о примопредаји власти, 10. VI 1941, 1.

један део муслимана већ избегао у Горажде и Сарајево.[365] Затим је крајем јуна 1941. године делегација муслимана из Пљеваља отишла код потпуковника Јаковљевића у Пријепоље и жалила се на свој „неподношљив“ положај у вароши. Они су хрватском официру пренели да их хришћани притискају и пљачкају, те да им чак „нападају жене“. При томе су изјавили да се доста муслиманских породица одселило у Пријепоље, Прибој, Рудо и Сарајево, где су чекале да се врате назад заједно са хрватском војском.[366] Властима НДХ су међутим биле везане руке по питању помоћи угроженим поданицима.

У Пријепољском, Прибојском и Нововарошком котару са друге стране, цивилна управа усташког режима је пустила корене и одржала се неколико месеци. Као и за оружништво, њен центар је био у Пријепољу.[367] Према Јаковљевићевом извештају из 1942. године за новог председника општине у Пријепољу постављен је 1. маја 1941. године, један од најугледнијих муслимана у том крају, дугогодишњи председник општине у време Југославије и њен народни посланик у два мандата, поседник Мухамед-бег Хашимбеговић. На том месту је заменио Милана Крповића. Хашимбеговић се на овој позицији задржао све до повлачења усташког режима из вароши. О томе како је обављао ову функцију говоре Јаковљевиће похвале за ажуран и посвећен рад у оквиру институција НДХ. Притом је заслужио и да буде означен као пример „оданости хрватској држави, Поглавнику и даној заклетви“.[368]

---

[365] ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 26, 2–3.

[366] ВА, НДХ, кут. 84, фас. 3, док. 22, 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 15, 1.

[367] Милешевски срез је до капитулације Југославије имао десет општина: Бабинску, Бродаревску, Ивањску,カњску, Комаранску, Милешевску, Страњанску, Великожупску, општину Звијезд и Пријепоље. У њима је 1931. године живело 23.606 особа, од чега 12.642 православца и 10.927 муслимана. По подацима Комесарске управе из 1941. године, Срез је имао око 25.000 људи, а однос верских скупина је био 60 – 40% у корист хришћана. Прецизније податке о броју становника у пријепољском крају доноси италијански попис из 1942. године. Према њему, Срез је имао 29.939 лица, међу њима 17.267 православаца и 12.672 муслимана. Цео крај је у економском погледу означен као пасиван. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; ВА, Недићева архива (у даљем тексту НДа), кут. 138, фас. 34, док. 1, 1; *Definitivni Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 119; *Definitivni Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 119.

[368] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Похвална наредба бр. 10, 1.

Неколико дана после Хашимбеговићевог намештења, постављен је и нови котарски предстојник. Уместо Светислава Митровића, који је избегао у Београд, постављен је на препоруку Хакије Хаџића, бивши полицијски писар из Прибоја и Рогатице, Мухамед Тановић, родом из Гацка. Јаковљевић га је оценио као „врло згодног за ове крајеве, тактичног и вриједног“.[369] За котарског повереника је постављен трговац Ариф Скадрак, док му је заменик био Андрија Барица, по занимању гостионичар. Градски повереник био је Абдулах Скадрак, а његов заменик Алија Агинчић, будући председник општине. Као битнији службеници цивилне администрације у Пријепољском котару помињу се и Хилмо Пашановић и Ахмет Салихбеговић. Потоњег су због тога после рата ликвидирали комунисти. Поред места котарског предстојника и општинског поглавара, муслимани су држали и све остале значајније функције у Пријепољу, исто онако као што је то био случај у Новом Пазару и Сјеници.[370]

После формирања цивилне управе избачен је назив Милешевски срез и уведен Пријепољски котар. Затим су нове усташке власти отпочеле са шовинистичким мерама усмереним против српског живља. Прво је кренуло отпуштање Срба из администрације. Тај процес је у почетку ишао спорије због противљења немачких војних власти, али је ипак доста Срба остало без намештења. По подацима италијанских окупационих власти само је из бившег среског начелства отпуштено свих петнаест српских службеника.[371]

Међутим, међу муслиманима је било несугласица око тога ко ће преузети упражњена места у општинској и котарској администрацији. Две струје муслиманских првака су се сукобиле око питања будућег председника општине. Трговци Ариф и Абдулах Скадрак нису били задовољни именовањем Мухамеда Хашимбеговића. Они

[369] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 10; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Квислиншки и окупаторски органи и управне власти у Пријепољу, 12–13; исто, фас. Изјаве и саслушања, 467.

[370] Шеф Пореске управе био је Ахмет Салихбеговић, шеф Шумске управе Хилмо Пашановић, шеф Техничког одељења Јосиф Ослер, управник Поште Хасан Чичић, шеф Телеграмско-телефонске секције Алија Башовић, економ Болнице Мурат Хаџагић, управник пољопривредног расадника Саит Селмановић, градски бележник Ибрахим Чичић, градски благајник Кадрија Крешталица итд. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Усташки органи власти, 4; БВКП, ЗО, BZ 9/86, Велибор Љујић о Сретену Вукосављевићу, 2.

[371] ВА, Италијанска архива (у даљем тексту Иа), кут. 746, фас. 5, док. 6, 1. Ове наводе потврђује и отпуштени председник општине Милан Крповић. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 467.

су још пре доласка оружника и домобрана у Пријепоље крајем априла организовали сусрет са хрватским снагама и изнели своје кадровске предлоге, о чему је већ било речи. Сва тројица су 21. априла потписала молбу Осману Куленовићу за припајање Старог Раса Босни и Херцеговини. Иако је Хашимбеговић био утицајнији код Хрвата и добио предност, сукоб се наставио за све време функционисања усташког режима у Пријепољу, што је отежавало рад цивилне управе.[372]

До 17. маја почео је са радом и цивилни апарат НДХ у Прибојском котару.[373] И овде су као у Пријепољу, само још израженије, постојале супротстављене фракције муслимана које су се бориле за власт на нивоу општине. Једну групу предводио је угледни трговац и поседник Хусеин Хасанагић (један од потписника Сјеничке резолуције),[374] а другу усташе Мурат Бајровић и Касим Хаџић. Сукоб се заоштрио јер се у општинској благајни налазило око пола милиона динара из предратног периода, који је требало да буду на располагању новој управи. У избору председника општине учествовали су само муслимани, док жеље православаца нису уважаване. Током прве половине маја превагнула је усташка струја и на чело општине долазе њихови људи – обућар Салих Топаловић, отац усташе Исмета Топаловића (после рата осуђен на годину дана затвора) као општински предстојник и Абдурахман Мусабеговић као потпредседник. То је окончало кратки мандат Азиса Хасанагића, који се на месту градоначелника обрео непосредно после окупације.

Група незадовољних муслимана окупљена око његовог оца, Хусеина Хасанагића, цео случај износи пред Хакију Хаџића у Сарајеву. После размењених жалби и оптужби, коначно, средином маја 1941. године потпуковник Јаковљевић лично одлази у Прибој и смењује дотадашњу

[372] Исто, 57, 143; *Novi list* за 2. мај 1941. године, 8.

[373] Прибојски срез је до окупације чинило пет општина: Бучје, Прибој, Сочице, Тоци и Забрђе. Према попису из 1931. године, на том простору је живело 16.070 особа, од тога 10.008 православаца и 6011 муслимана. Италијански подаци о броју становника у Срезу из 1942. године говоре да је тада на овом простору било 22.228 становника. Међу њима је било 13.686 православних и 8542 муслимана. Сама варош је 1941. године имала око 1000 људи. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 120; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 120; ИАУ, МГ, фас. 1440, Сведочанство Шемса Лагумџије, 4.

[374] С. Селимовић, Сјеничка резолуција..., 98.

општинску власт. Нови/стари поглавар постаје Азис Хасанагић.[375] Политичка трвења између муслимана у Прибојском котару ће се међутим наставити и убудуће кроз разне интриге и јефтино политиканство.[376] Упоредо са проглашењем градоначелника, именован је и први човек котара. На ту позицију је ступио Тајиб Пашић, пореклом из Рогатице.[377] Муслимани су и у Прибоју преузели целокупно судство, пореску управу и пошту, као и друге институције од значаја. Затим су из њих отпуштени сви српски чиновници, а неки су и протерани из вароши. Притом им је опљачкана имовина, тако да су по повратку у град после италијанске окупације били без основних животних средстава.[378]

До промена у врху цивилне управе Прибојског котара поново је дошло у јулу 1941. године. Тада је уместо Тајиба Пашића за котарског предстојника дошао Амир Пљоскић из Вишеграда, бивши предстојник котара Нова Варош. Пашић је преузео Нововарошко котарско предстојништво.[379] Навешћемо на крају и податак да су комунистичке власти по завршетку Другог светског рата због сарадње са НДХ осудиле 20 муслимана са простора Прибојског среза, што међутим није и коначан број колаборациониста из овог краја.[380]

Са организацијом хрватских општинских и котарских власти у Нововарошком срезу[381] ишло је спорије, због тога што Немци нису

[375] Азис Хасанагић је пре рата дуго живео у Београду, без неког одређеног занимања, врло луксузно, с обзиром на иметак његове породице. После ослобођења 1945. године као сарадника окупатора ликвидирале су га југословенске власти. АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, 16, 20.

[376] Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu...*, 399; *Glasnik Rijaseta islamske verske zajednice*, 6, 1990, 110.

[377] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 1, 10.

[378] ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 44, 1.

[379] АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, 22.

[380] Исто, фас. Изјаве и саслушања, 184, 189–190.

[381] Године 1941. он је обухватао: Бистричку, Божетићку, Радијевачку, Радоињску, Рутошку и општину Нову Варош. Према попису југословенских власти из 1931. године, Срез је имао 12.248 становника. Међу њима је било 10.731 православац и 1488 муслимана. Према подацима команде италијанске дивизије Пустерија са почетка јула 1942. године, у Срезу је живело 13.160 православаца и 1600 муслимана. Сама Нова Варош је имала око 2600 становника, 1100 православаца и 1500 муслимана. По другом, свеобухватнијем италијанском попису становништва, такође из 1942. године, Срез је имао 15.633 становника – 14.151 православца и 1.482 муслимана. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–5/821, Comando della divisione Pusteria, Occupazione di Nova Varos, Nr. 3941, 3. luglio 1942, 5; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–

дозволили насилну смену функционера из предратног периода. Иако је потпуковник Јаковљевић више пута преговарао са немачком командом (потпуковником Велкером) око питања Нове Вароши, она није променили свој став. Тако је током маја и даље, месец дана после окупације Југославије, на месту среског начелника био Радован Вујић, док је председник општине био Рајко Рајановић.[382] Због тога је група виђенијих муслимана из вароши одлучила да се обрати Хакији Хаџићу. У једном писму се од њега тражило да се у Новој Вароши уведе управа НДХ. Део апела чинио је и списак муслимана које је требало имати у виду приликом преузимања цивилне администрације. Овај акт потписало је 46 нововарошких муслимана.[383]

Дуго очекиване промене у управном апарату Нововарошког котара уследиле су после повлачења немачких посадних трупа из састава 60. дивизије. Она се заједно са 11. армијским корпусом, коме је припадала, повукла из Србије током треће декаде маја, док је територију Старог Раса напустила до 20. маја 1941. године. Њено место попунила је 704. пешадијска дивизија, чије је људство било пореклом из Судетске области. Она је на простор Србије дошла до 10. маја. Дивизија је имала око 7500 људи, на челу са генерал-мајором Хајнрихом Боровским (Heinrich Borowski). Иако је било предвиђено да један батаљон 704. дивизије буде размештен у околини Пријепоља, та одлука је промењена. Почетком јуна штаб дивизије се налазио у Ваљеву, команда 724. пешадијског пука са 1. батаљон у Ужицу, док се 2. батаљон овог пука налазио у Вишеграду. У Пријепољу, Новој Вароши и Прибоју биле су мање њима потчињене јединице. Половином августа 1941. године у Прибоју је на пример, била 7. чета, а у Пријепољу 5. чета 724. пешадијског пука и даље стационираног у Ужицу.[384]

Користећи „рупу" насталу рокадом немачких јединица, усташки режим је преузео цивилну власт у Нововарошком срезу. Увек

7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense", Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 119; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 119.

[382] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 43, 1–2.

[383] За котарског предстојника је предложен Осман Хаџић, за његовог заменика Ћамил Бећирагић, за председника општине Салко Шећерагић, а за његовог заменика Назиф Крџовић. ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 5.

[384] Zbornik NOR-a, tom. XII, knj. 1, 106, 109, 123, 145, 309.

агилни потпуковник Јаковљевић је већ 21. маја известио надлежне органе да су Немци напустили Нову Варош и тражио да се као симбол суверенитета НДХ тамо што пре пошаље вод хрватских домобрана. У Новој Вароши се до тада налазило само оружништво. Усташке власти у Сарајеву муњевито су одговориле на импулсе из Старог Раса, те су истог дана издале наређење да се део домобрана из Прибоја „хитно“ пребаци у град под Златаром. И војној посади у Пријепољу је наређено да пошаље део трупа на исто одредиште.[385]

Све очигледнији улазак Нове Вароши у оквире НДХ изазвао је реакцију већинског српског живља. Тако је у ноћи 20/21. маја група грађана предвођена бившим потпоручником ЈВ-оа Момиром Пуцаревићем прекинула телефонску линију између Нове Вароши и жандармеријске станице Штитково. Устаници су скинули око 20 метара жице у селу Пуљцима.[386] Када је сутрадан патрола оружника изашла на терен да извиди ситуацију, Срби су отворили ватру на њих и приморали их на одступање. Акција се међутим показала као контрапродуктивна. Усташке власти из Пријепоља и Прибоја су само чекале један овакав инцидент за покрет трупа. Пошто је истог дана увече примећена и „сумњива“ сигнализација у околини Прибоја, Стјепан Јаковљевић је имао довољно аргумената да од немачких војних власти затражи и добије дозволу, па и помоћ, за акцију чишћења терена у околини Нове Вароши. Рација је у ствари искоришћена за преузимање цивилне власти у овом крају.

Јаковљевић је ујутру 23. маја са 18 домобрана, 16 оружника под командом поручника Ватрослава Пинтарића и 10 немачких војника ушао у Нову Варош. Истовремено је од 4. оружничке пуковније у Сарајеву затражио да му се додели још 30 војника и 10 оружника за појачање хрватских снага у Нововарошком котару. После завршене акције део хрватских трупа се вратио у Прибој. Током рације која је трајала два дана (23–24. мај) претресена су села: Амзићи, Радијевићи, Вилови, Рутоши, Горња Бистрица, Божетиће, Нинчићи, Комарани, Штитково, Кокин Брод и још три села чије називе аутор документа није тачно забележио. Том приликом од војне опреме пронађено је: 4 пушке, 10 ловачких пушака, 3 пиштоља, 9 ножева, 202 комада муниције, 1 шлем и 1 реденик, као и доста војне опреме. Део тога су узели Немци, а остало Хрвати. Нису про-

[385] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 6; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 4, 3–4; АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, 8.
[386] М. Ђуковић, *Санџак*..., 73.

нађене особе које су пуцале на оружнике у Пуљцима. У селу Вилов, у Радијевичкој општини, ухапшена су тројица Срба код којих су пронађене пушке. Они су спроведени у Сарајево, где су ликвидирани.[387]

Ради формирања цивилне управе, са Јаковљевићем је пут Нове Вароши кренуо котарски предстојник из Прибоја Тајиб Пашић. Њих двојица су потом за привременог котарског предстојника поставили Хајрудина Хаџибрахимовића.[388] Он је на дужности остао свега неколико дана, односно до 4. јуна. Тада је према писменом наређењу Хакије Хаџића, Јаковљевић лично одвео новог котарског предстојника Амира Пљоскића, бившег полицијског писара родом из Вишеграда, у Нову Варош и увео га у дужност.[389] За општинског поглавара је у исти мах постављен локалац Салко Шећерагић,[390] иако је кључна колабораciona личност био котарски повереник Мустафа Шећерагић.[391] Једна од важних полуга усташког режима у нововарошком крају био је и Мустафа Билалагић. Пошто се није повукао за Босну, њега су комунисти убили после ослобођења Нове Вароши децембра 1941. године.[392]

Убрзо после ових промена већина српских службеника је избачена са својих радних места. Сачувано је сведочанство Драгољуба Петровића, финансијског чиновника у Новој Вароши (дато у

387 ВА, НДХ, кут. 171а, фас. 1, док. 37, 1; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 1, 7; М. Ћуковић, *Санџак*..., 74.

388 ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 38, 1.

389 ВА, НДХ, кут. 236, фас. 2, док. 39, 2.

390 М. Ћуковић, *Путовање*..., 40. Шећерагић је важио за великог кроатофила, те противника комуниста и четника. Касније се показао и као италофил. У време партизанске управе у Новој Вароши био је хапшен. Од јула 1942. године се поново нашао на месту председника општине Нова Варош, на опште незадовољство Срба. Стога је фебруара 1943. године Шећерагић, страхујући за живот, поднео оставку. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1273, Comando della 3. reggimento alpine, Richiesta notizie, Nr. 15, 1; ibid., Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943, 5; ibid., Comando presidio militare italiano di Nova Varos, Nr. 7, Bollettino informativo Nr. 24, 23/2/1943, 1.

391 После извлачења трупа НДХ из Старог Раса, он је једно време остао у Новој Вароши под заштитом Италијана. Њиховим одступањем и доласком партизана Шећерагић бежи у Сјеницу. Тамо је био сведок битке која се одиграла 21. децембра 1941. године. Потом одлази у Сарајево. Убрзо се тешко разболео и у 42. години преминуо у сарајевској градској болници. Џенази су присуствовали заповедник Војне крајине Стјепан Јаковљевић и командант града Сарајева пуковник Кнежевић. ВА, НДХ, кут. 78, ф. 6, док. 18, 3; *Osvit* за 14. јул 1942. године, 3.

392 АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 152–161; ИАУ, МГ, фас. 1415, Сведочанство Мурча Јуковића, 2.

Рачи 24. марта 1942. године), кога су усташке власти отпустиле под шовинистичким образложењем да га уклањају са положаја „као православца“. Влада НДХ је праксу легалног отпуштања службеника на основу етничке и верске припадности озаконила неколико дана раније, 10. маја 1941. године.[393]

Прве ћелије усташког покрета[394] на територији Старог Раса почеле су да се развијају упоредо са јачањем полицијских и цивилних институција НДХ. Иако су постављене солидне основе, у виду стварања стожера (ниво жупаније), неколико потчињених му логора (ниво котара) и на крају табора (ниво општине), усташтво није на овом подручју достигло масовност коју је имало, на пример, у горњем Подрињу. Као и код организације оружништва, потпуковник Јаковљевић је давао импулс његовом развоју. Мотори ове акције били су, како ћемо видети, Павелићеви повереници у Сарајеву – Хакија Хаџић и Јуре Францетић, који су у том циљу тесно сарађивали. Потоњи је био на челу усташког стожера Сарајево, Заповедништва скупине усташких сатнија Сарајево (скупина бојни „Францетић“), а самим тим и командант Сарајевске (Припремне) бојне. Он је имала шест сатнија са 800 усташа.[395]

Зачеци усташтва у Старом Расу се региструју већ током маја 1941. године, а њихов епицентар био је у Прибоју. У ову варош су, према речима савременика, још од почетка окупације почеле спорадично да долазе униформисане усташе из околних места, пре свих, Руда и Вишеграда. Они су у дослуху са истомишљеницима из вароши, помагали развој усташког покрета.[396] До половине маја 1941. године у Прибоју је за усташког повереника постављен студент права Мурат Бајровић пореклом из Пријепоља. Он је убрзо напредовао до места Павелићевог повереника за цео Стари Рас. Именован је

[393] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 30/1942, 1; ВА, НДХ, кут. 171а, ф. 1, док. 2, 1.

[394] Усташка организација је имала свој политички и војни део, а на њеном челу је био Главни усташки стан (ГУС). Деловање усташког покрета имало је три крака: политичко-организацијски, усташку војску и усташку надзорну службу. Због њиховог јасног одвајања ГУС је маја 1941. године донео „Одредбу о усташкој војници“. Ова парамилитарна војска била је организована у:ројеве (одељења), водове, сатније (чете) и бојнице (батаљоне). Имала је Главни стожер, а крајњу одговорност у свему је имао Павелић. Попуна редова вршена је у складу са усташким уставом. Обука је трајала око три недеље. Служба при усташкој војсци посматрана је као извршена војна обавеза при домобранским снагама. B. Dimitrijević, *nav. delo*, 49–51, 56–57.

[395] Isto, 55, 61.

[396] С. Пурић, *нав. дело*, 100.

затим и за усташког стожерника са седиштем у Прибоју и главног агитатора међу старорашким муслиманима за „приступање хрватској легији на источном фронту“.[397]

Бајровићев побочник био је Исмет Тополовић из Прибоја, ђак техничке школе, иначе стрељан од стране комуниста у Сарајеву после ослобођења. Логорником Прибојског котара проглашен је Прибојац Газија Хасанагић.[398] За све њих постоје тврдње да су у међуратном периоду били поборници Димитрија Љотића.[399] Као један од усташа у Прибоју наводи се и Вехби Шукрија.[400] Усташки логор је био смештен у згради бившег среског начелства. Захваљујући агилној пропаганди усташа, из Прибојског котара је у њихове редове ступило најмање 15 муслимана, који су се касније повукли са властима НДХ за Босну. Међутим, само су Бајровић и Газија Хасанагић[401] јавно носили усташке униформе. Били су наоружани парабелумима. Бајровић и његови људи су се у Прибоју ослањали на групу муслимана окупљених око Касима Хаџића, од којих су црпели

---

397 ВА, НДХ, кут. 85, фас. 14, док. 22, 1, 4; PA AA, R100998-2574, dok. 5, 1.

398 ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 4; ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, 4. Према документима Удбе, Тополовић је био логорник, а Газија Хасанагић његов заменик. АС, БИА, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, 14–15. Гледовић и Хасанагић наводе да је логорник био Ћамил Хасанагић, а таборник Газија Хасанагић. Нисмо имали могућности да на основу научног апарата проверимо ове наводе, пошто он није наведен. Стога смо се одлучили да одбацимо овај податак. Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дело*, 30. У прилог нашој тврдњи говоре и подаци Усташког логора Вишеград, где се каже да је Газија Хасанагић био логорник и имао за ту позицију декрет Усташког стожера. HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 36, 1763.

399 С. Пурић, *нав. дело*, 81.

400 АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 36/1941, 1. Истраживач Светислав Пурић је као главне носиоце усташке власти у прибојском крају означио: Мурата Бајровића, Азиза Хасанагића, Ћамила Хасанагића, Исмета Тополовића, Газију Хасанагића, Касима Хаџића, Заима Пашовића, Хусеина Хасанагића, Салиха Тополовића, Веиза Хасанагића, Ибра, Тахира, Расима, Рифата, Емина, Еламаза и Салка Сукића, Абдрахмана Мусабеговића, Ћамила и Меха Хаџихамзића, Мујa и Рамиза Аговића. С. Пурић, *нав. дело*, 107.

401 Сваки припадник усташког покрета морао је да да заклетву пред крстом уз запаљену свећу. Она је гласила овако: „Заклињем се Богом Свемогућим, свим што ми је свето, да ћу се точно држати Усташких начела и покоравати се прописима те безусловно извршавати све налоге Поглавника Државе Хрватске, да ћу за ваку повјерену ми тајну најстрожије чувати и никоме ништа издати. Заклињем се да ћу у усташким редовима борити се и радити за интересе самосталне и независне Државе Хрватске и све чинити, што ми Поглавник нареди. Ако се огријешим о ову заклетву имаде ме по усташким прописима стићи казна смрти, тако ми Бог помогао.“ B. Dimitrijević, *nav. delo*, 61.

подршку. Због тога су дошли у сукоб са фракцијом Хусеина Хасанагића, која је подржавала његовог сина Азиса, општинског предстојника. Сукоб се заоштрио крајем јуна, када је Хусеин Хасанагић са још неколико прибојских муслимана отишао у Сарајево, па онда и у Загреб, да се жали на делатност усташког стожерника Бајровића.[402]

Тамо је у друштву са усташом Ћамилом Хаџихамзићем, предратним велетрговцем текстилом и хотелијером,[403] Бајровића прво пријавио Францетићу, а онда и надлежнима у Главном усташком стану у Загребу. Хаџихамзићево присуство говори да је и међу десним екстремистима у Прибоју постојао раздор. Колико су учинковите биле Хасанагићеве критике, говори чињеница да је Бајровић током наредног боравка у Загребу, ухапшен! То се десило почетком јула 1941. године. Његов побочник Исмет Топаловић се стога 6. јула жалио Стјепану Јаковљевићу на овакав развој догађаја. Бајровић је био оптужен да је под претњом револвером 15. јуна силовао службеницу Котарског предстојништва у Прибоју. Топаловић се, међутим, жалио Јаковљевићу да је то лаж, јер је поменута особа проститутка, коју ни на шта „не треба силити".

Бајровић је, с друге стране, негирао да је до сексуалног чина уопште и дошло. Према Топаловићевим речима дотичну женску особу је за лажно сведочење потплатио Ћамил Хаџихамзић. Без обзира на то шта је истина, овај приземни скандал говори о степену сукоба унутар муслиманских колаборациониста у Прибојском котару. Исмет Топаловић је на крају писма тражио од Јаковљевића да лично оде или пошаље допис властима у Загреб, описујући ситуацију као „врло критичну" по „усташког стожерника за Санџак" Мурата Бајровића.[404]

Нисмо утврдили на који начин је Јаковљевић изабрао да делује, али је Бајровића успео да ослободи оптужби, што је довело до његовог пуштања. Стожерник му је био врло захвалан на томе и наставио да тесно сарађује са њим. У почетку су имали добре односе, али ће касније у току Јулског устанка, доћи у сукоб, тако да ће и Јаковљевић наредити Бајровићево хапшење. Некомпетентност особа које су долазиле на чело усташких табора, логора, а у Старом Расу и стожера, била је

---

[402] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташка власт у Прибоју, 14–15; исто, Списак лица са подручја Прибојског среза која су била у квинслиншким формацијама, 5–8; Х. Хасанагић, *нав. дело*, 33.

[403] Хаџихамзићи су, поред Стевовића и Борисављевића, били најбогатија породица у Прибоју пред рат. ИАУ, МГ, фас. 1322, Сведочанство Миодрага Буквића.

[404] ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 78, 1–2.

раширена појава. Против тих неспособних „гимназијалаца, бруцоша и младића“ (управо налик Бајровићу), јавно је говорио истакнути усташа фра Камбер, позивајући да се са таквом праксом престане.[405]

Политички сукоб са делом прибојских муслимана и хапшење које се из њега изродило, нису спутали Бајровића да се агилно посвети ширењу усташтва, његових институција и идеала, по Старом Расу. Спроводећи организацију усташког покрета, он је обишао све котаре у којима је НДХ држала власт. Као „усташки повереник за Санџак“, Бајровић је о свом раду директно обавештавао Антеа Павелића. Тако је крајем јуна 1941. године писао поглавнику да је завршио организацију усташких институција у Прибојском, Пријепољском, Нововарошком и Сјеничком котару. Свуда је именовао усташке функционере и наредио им да формирају усташке јединице сваки у свом рејону. Бајровић је одредио и поверенике за српска национална друштва и установе, те јеврејске радње. Јављао је и да је из државне службе у наведеним котарима уклонио „све Србијанце, Црногорце и Жидове“, те поставио „хрватско чиновништво“. И поред ових значајних резултата Бајровић није могао да се похвали стварањем усташких институција у Пљеваљском, Бјелопољском, Беранском, Дежевском и Штавичком срезу, као што му је било наређено од стране ГУС-а. Тамо су му италијанске и немачке окупаторске власти онемогућиле приступ. Стога је тражио директну помоћ од Павелића, како би се уклониле препреке ширењу усташке идеологије у Старом Расу.[406]

Агилност староррашког стожерника довела је и до стварања једног одреда усташке војске, који је био под његовом директном командом. Ова јединица је, претходно допуњена муслиманском добровољачком милицијом из Сјеничког котара, учествовала у борбама са устаницима током јула и августа.[407] Бајровић је такође путовао у

[405] B. Dimitrijević, *nav. delo*, 64. Камбер није био далеко од истине, барем када је Полимље у питању. У Рудом код Прибоја је такође дошло до оштрог сукоба између логорника Хаџића, с једне стране, и котарског престојника за Вишеград и председника општине Рудо, с друге. У цео случај је и овде уплетено Сарајево. На крају се сукоб завршио у корист потоњих, тако што је Хаџић, иначе хоџа, ухапшен и смењен. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 45/1941, 5–6.

[406] HMBH, NDH, kut. 1, dok. 13, 1877–1878; isto, kut. 2, dok. 2675, 1–2; HMBH, UNS, kut. 1, dok. 13, Pismo Murata Bajrovića Ante Paveliću, 1–2; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко певереништво за Санџак, 14898, Извештај усташког повереника за Санџака, Мурата Бајровића др Анти Павелићу од 28. јуна 1941. године, 1; ВА, НДХ, к. 143, ф. 7, док. 11, 2.

[407] ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10, 1.

Загреб, где је са министром спољних послова НДХ Младеном Лорковићем,[408] разговарао о спољнополитичким факторима који би могли утицати на припајање Старог Раса Независној Држави Хрватској. Касније му се обраћао истим поводом и писмено.[409] Све ово јасно указује на велике амбиције и полетан рад усташа на овом подручју.

Мурат Бајровић је за место логорника у Пријепољу одредио Хајдара Ченгића, пореклом из Сарајева. Усташки покрет је у вароши имао неколико чланова. Ченгић је највише сарађивао са већ поменутим усташким повериоцем Арифом Скадраком.[410] Његов побочник био је Махмут Хаџагић, који ће касније преузети титулу пријепољског логорника. Комуниста Хилмија Хасанагић из Прибоја је међутим за њега прибележио да је он, а не Скадрак, био усташки повереник за Котар Пријепоље. Било како било, Хаџагић је касније у чину подофицира ступио у Црну легију, што је још једном указало на његову блискост са усташама.[411] Само је логорник Ченгић носио одговарајућу униформу, док су остале усташке присталице носиле ознаке покрета на реверима и другим деловима одеће.

Када је у питању бројност муслимана који су ступили међу усташе, требало би указати и на она лица која су одлазила у друге срезове и тамо добровољно приступала усташким јединицама. Такав је, на пример, био случај са Алилом Мустафом из Пљеваља. Он је по окупацији Југославије ступио међу усташе и сплетом околности завршио као управник логора у Тузли. Већ у мају ту се налазило око 5000 Срба из свих крајева НДХ, који су трпели садистичко иживљавање усташа-чувара.[412] Ту је затим и Бего Крута, месар из Пљеваља,

[408] Он је још у међуратном периоду активно заступао теорију о „античком“ пореклу Хрвата, односно доминантној несловенској аријевској раси са Иранске висоравни. Своје ставове Лорковић је објединио у монографију *Народ и земља Хрвата*, коју је штампала Матица хрватска у Загребу 1939. године. *Katolički svijet* за јул 1940. године, 159–163.

[409] ВА, НДХ, к. 85, ф. 14, док. 22, 3.

[410] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко певереништво за Санџак, 14898, Извештај усташког логора у Пријепољу о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, 2; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 746.

[411] Х. Хасанагић, *нав. дело*, 44; ИАРНП, ф. 283, НОР, Извештај Махмута Хаџагића, усташког логорника логора у Пријепољу и водника у Црној легији о приликама у СС дивизији муслимана у Санџаку (достављено Министарству вањских послова НДХ), 6. 6. 1944. године, 3; *Sarajevski novi list* за 15. јул 1941. године, 3.

[412] О томе шта се дешавало у логору који је био под Мустафином управом, говоре речи 18-годишњег момка, Божидара Кулића из Вардишта, састављене у Комесаријату за избеглице у Београду 4. јула 1942. године. Кулић је сведочио сле-

завичајно из Бјелог Поља. Он је по окупацији оставио породицу у Пљевљима, отишао у Рудо и ступио међу усташе. Тамо се прочуо по низу недела над Србима, као и убиством једног муслимана.[413] Међу усташе је ступио и извесни Хајро Бајровић из Нове Вароши. Он се међутим није извукао за Босну, па су га комунисти ликвидирали по свом уласку у Нову Варош крајем 1941. године.[414]

Исти је случај са Кахром Шуманом из Забрњице код Прибоја, будућим италијанским командантом муслиманске милиције за Прибојски срез. Овај бивши подофицир ЈВ-оа се првих дана окупације вратио из Сарајева у родно место, водећи са собом групу наоружаних муслиманских добровољаца. Обучен у усташку униформу он се затим, повезао са усташама у Рудом, Вишеграду, Чајничу и Прибоју. Онда је окупио локалне муслимане, који су, као нека врста „дивљих усташа“ (тзв. „Каровци“), почели да пљачкају српска села у Прибојском котару.[415] Шуман се пре свега ослањао на подршку Емила Субашића, који је већ током 1941. године имао под командом око 3000 милиционера на простору Чајничког и Вишеградскох среза, увек спремних на „најпунију сарадњу са усташким војничким postројбама“.[416]

2.3. *„Припајање“ Сјеничког среза*

Отворене претензије Владе у Загребу према сјеничком крају, могу се пратити још од средине априла 1941. године. Видели смо да су делови хрватског оружништва ушли у Сјеницу почетком маја, али се у њој

деће: „У затвору и то у једној посебној соби било је смештено једно велико буре, на чијим стјенама изнутра са свих страна били су причвршћени шиљасти жељезни ексери. Усташе су често пута ујутру изводили по више затвореника, које су онда једног по једног трпали у то буре, па онда са њиме млатили по бурету тако, да су му ексери парали тело, а из рана цурила крв. После сваког таковог мучења буре се је напунило људском крви. Усташе су нама осталима ту крв показивали. После тога усташе су оне, које су тако мучили, извадили из бурета, па им секли уши, нос, вадили очи и зубе, те одсецали руке и ноге тако, док нису умрли. За време мојег борављења у затвору убијено је на овај начин око 500 Срба.“ Требало би поменути да је међу усташама-чуварима било неколико њих из Добруна (Вишеградски срез), као и извесни Мустафа Хаџић, пекар из Рудог. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 62/1942, 1–2.

[413] ВА, Ча, кут. 137, фас. 1, док. 15, 1; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 30/1941, 1.

[414] АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 152–161.

[415] С. Пурић, *нав. дело*, 107–108, 111.

[416] ВА, НДХ, кут. 265, ф. 2, док. 27, 5.

због противљења Немаца нису дуго задржали. Стратегија проширења НДХ на исток се и на питању контроле Сјеничког среза[417] показала као врло жилава. Упорност усташког режима подупирана је једнако доследном политиком елите староорашких муслимана, чији је циљ био укључење у хрватску државу. Тако је потпуковник Јаковљевић јавио 22. маја у Сарајево да су га посетиле делегације муслимана из Сјенице и Новог Пазара, молећи га да прошири усташку власт и на ове срезове. Затим су делегати продужили за Сарајево и Загреб. Јаковљевић им је дао „ветар у леђа" пишући вишим инстанцама НДХ како су у Сјеничком срезу присталице Велике Албаније малобројне, а да у самој вароши нема никакве окупационе посаде. По његовој процени „сав живаљ", наравно његов муслимански део, био је за НДХ.[418] Стога је албанска власт у Сјеници бројала своје последње дане.[419]

417 Сјенички срез су до окупације чиниле: Аљиновићка, Барска, Буђевска, Дугопољанска, Кладничка, Лопишка, Рађагињска, Штаваљска, Тријебинска, Вапска, општина Расно и Сјеница. Према попису становништва из 1931. године на територији среза било је 28.292 становника – 16. 265 муслимана и 11.992 православаца. По попису из 1942. године број становника се незнатно променио. Он је тада износио 28.230 лица. Међу њима је било 15.732 муслимана и 12.498 православаца. Хришћанско становништво је било већинско у Штаваљској, Лопишкој, Аљиновићкој и Вапској општини. У осталим оштинама, рачунајући и град, муслимани су били у мањој, већој или апсолутној већини. Што се тиче албанског становништва, оно је било малобројно. Етнички Албанци на Пештеру били су потомци хришћанског племана Климента, који су досељени у периоду 1700–1711. године. Према неким подацима, само у два села у читавом срезу се 1941. године могао чути албански језик. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense", bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense", Relazione sulla situazione politico-militare-economica-Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, 1; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 120–121; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 120–121; Јован Н. Томић, *О Арнаутима – у Старој Србији и Санџаку*, Београд, 1995, 71, 72–74; Риста Т. Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд, 1938, 9.

418 ВА, НДХ, к. 143, ф. 1, док. 5, 1, 6.

419 Албанска власт у Сјеници је формирана као и у Новом Пазару, после састанка албанских првака са Косова и Метохије и немачког генерала Еберхарта (Eberhardt), одржаног у Косовској Митровици 21. априла 1941. године. На њему су као представници Сјеничког среза присуствовали трговци Омер Чингић и Емин Черкез, пословни партнер Хасана Звиздића. Затим је до краја априла уз сарадњу са Немцима промењен дотадашњи среска и општински управни апарат. Сви српски службеници су отпуштени и на њихова места су доведени муслимани. Начелник среза постао је Омер Чингић, блиски сарадник Ферат-бег Драге. Председник општине Мехмед Ћесовић, који је имао вишегодишње искуство у вршењу те дужности у међуратном периоду, Немцима је показо

декрет којим су га још аустроугарске власти за време окупације Србије у Првом светском рату, поставиле за председника и тако задржао своју позицију из међуратног периода. Управник Поште је постао Кадро Нуховић, а шеф Пореске управе Џемо Гарговић. Остале важније позиције у Среском начелству и Општини заузели су: бивши службеник Зећо Рашљанин, полицијски писар Осман Ћесовић, предратни високи чиновник у Скопљу Хилмо Кугић итд. Све општинске управе по унутрашњости су попуњене муслиманима, осим у Штаваљској, Аљиновићској и Лопишкој општини, где су Срби били у већини. Иако је званично устоличење албанских власти у Сјеничком срезу спровео начелник Чингић, сменом бившег југословенског апарата дириговао је моћни сјенички трговац Хасан Звиздић, један од најутицајнијих муслиманских првака Старог Раса. Проалбански муслимани су истовремено преузели и жандармерију. Срби припадници југословенске жандармерије су отпуштени и разоружани. На њихово место су углавном дошли локални муслимани. Жандармерија је затим потчињена команди албанске жандармерије у Новом Пазару, као део јединице која је покривала Косовску област (имала око 700 људи). Први командант јединице био је Јоже Хлипи. Она је имала 70 људи који су били распоређени у шест полицијских станица у срезу: Сјеници, Понорцу, Дугој Пољани, Аљиновићима, Буђеву и Барама. Међу људством је било само седам професионалних жандарма, док су остали регрутовани међу муслиманима широм Сјеничког среза. Њихов одабир и намештење извршили су начелник Чингић и капетан Азем Аџовић, командир одреда у Новом Пазару. Људство је међутим бирано превасходно на основу пријатељских и родбинских веза. На крају је стављено под команду Реџа Кугића. Нова полицијска управа је одмах кренула са пљачком, малтретирањем и пребијањем хришћана. Ипак, још увек није било убистава. У Сјеничком срезу су се појавиле и муслиманске пљачкашке банде. Одмах по окупацији Југославије оне су почеле са нападима на хришћане у Сјеничком, али и у Моравичком, Ариљском и Нововарошком срезу. Албански прваци са Косова и Метохије означили су сјенички крај још од 1878. године и Прве призренске лиге, као неизоставни део албанске националне државе. Пошто није био везан за рудник Трепчу, немачке власти су разматрале могућност његовог препуштања Албанији. На овакво немачко држање се почетком јуна 1941. године жалио управо потпуковник Јаковљевић. Он је надређене власти у Сарајеву известио да је Начелство Сјеничког среза издало акт из којег се види да Немци раде на прикључењу не само овог простора већ и целе територије Старог Раса Албанији. Као посебно штетан по хрватске интересе означен је рад пуковника Штокхаузена (Stockhausen), команданта Фелдкомандантуре у Ужицу. Срећом по усташки режим, сјенички муслимани су у том тренутку фаворизовали НДХ, док ће се у већем броју окренути великоалбанском пројекту тек када им буду затворени сви путеви преко Дрине. Албанска власт у Сјеници вршила је притисак на локалне Србе. Председник Кладничке општине Омер Ибровић је у првим данима окупације запретио православним комшијама да ће за сваког убијеног муслимана стрељати њих шесторицу. Затим је под претњом смрћу тражио и да се преда оружје, што наравно многи нису учинили. Касније су усташке власти у Сјеници смениле Ибровића због његових просрпских ставова. ВА, НДХ, кут. 236, фас. 2, док. 39, 2; ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 6; ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 8, 1; ВА, ЧА, кут. 15б, ф. 4, док. 22, 1; ВА, НДа, кут. 29, фас. 1, док. 6, 2; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице,

Преузимање власти од стране прохрватски оријентисаних муслимана у Сјеници, одиграло се симболично 13. јуна 1941. године. Тада је широм НДХ прослављан дан „Оца домовине“ др Анте Старчевића. Истовремено се празновао и имендан поглавника Анте Павелића. Дотадашњи начелник Сјеничког среза Омер Чингић је развлашћен и уклоњен са власти.[420] Стога и поред жеље дела муслимана, овај крај није дочекао стварање италијанског протектората „Велике Албаније“, која је проглашена специјалним Мусолинијевим декретом од 29. јуна 1941. године.[421]

Два дана касније, 15. јуна, маршал Славко Кватерник примио је телеграм из Сјенице послат дан раније, којим је обавештен да су мештани муслимани сами формирали „хрватску власт“ у Сјеничком срезу и по граду окачили слике поглавника и хрватске заставе. Затим су у „име целог грађанства“ сјеничког краја тражили да се одмах пошаље хрватска војска и један оружнички официр да би формално преузели управу над новим котаром НДХ.[422] Телеграми исте садржине су упоредо отишли и на адресе: Хакије Хаџића, Божидара Брала, Петра Петковића и потпуковника Видаса.[423] Делегација сјеничких муслимана отишла је 15. јуна у Пријепоље, у посету крилном заповеднику Јаковљевићу. Међу депутатима су били: Мухамед Мушовић, Хилмо Кугић, Осман Ћесовић, хафиз Мехмед Абдагић, Хамза Машовић, Ахмед Хонић, Латиф Пруша и Осман Звиздић, брат Хасана Звиздића. Они су са Јаковљевићем одржали састанак поводом настале ситуације, после чега су продужили за Сарајево.[424]

кут. 24, р. 42/1944, 1; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 1; Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, 53; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 185–188; Милун Х. Павловић, *Време заборављених...*, 79, 81; Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija* Skenderbeg, Beograd, 1997, 90; Славољуб Васојевић, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996, 151–152; Милун Х. Павловић-Вапски, *Лексикон...*, 69–70; С. Селимовић, *Кладница...*, 149; Muhedin Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, Novi Pazar, 366.

[420] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 192. Чингићу је после рата суђено и послат је на издржавање дугогодишње казне. Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 87.

[421] Pavle D. Ivanov, *nav. delo*, 39.

[422] ВА, НДХ, к. 237, ф. 1, док. 8, 2.

[423] *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 8.

[424] *Sarajevski novi list* за 17. јун 1941. године, 3; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, 18. Мирко Ћуковић (*Санџак...*, 71) је писао да се то догодило дан касније, 16. јуна. Међутим, тешко је поверовати да би долазак делегата, састанак, пристизање одобрења за окупацију Сјенице и његово извршење

Наређење за улазак у Сјеницу Јаковљевић је добио наредног дана. Он је затим, не одуговлачећи, лично повео хрватске трупе у окупацију Сјеничког котара. Са Јаковљевићем су на марш 16. јуна кренули одред домобрана на челу са поручником Хорватом и група оружника под командом натпоручника Виктора Михаљића. Пријепоље су напустили и котарски предстојник Тановић, заменик политичког повереника Бећир Љуфар и хафиз Мехмед Абдагић из Сјенице. Пут до Сјенице прешли су у неколико камиона окићених заставама НДХ. Војску је испред вароши дочекало мноштво муслимана међу којима су се вијориле хрватске заставе. Добродошлицу снагама усташког режима јавно су пожелели председник општине Мехмед Ћесовић, нови котарски предстојник Мухамед Мушовић (кога су после рата стрељали комунисти) и усташки повереник за Сјенички котар, Латиф Прушо. Затим се присутнима краћим говором обратио и потпуковник Јаковљевић.[425] После тога поворка домобрана и оружника је праћена већим бројем мухамеданаца свечано умарширала у Сјеницу. Испред колоне је ишао извесни Хусо Махмутовић машући великом немачком заставом са свастиком.[426]

Припреме града за дочек нових власти почеле су неколико дана раније, у време манифестација поводом имендана поглавника Павелића. У Сјеници је овај „празник" прослављен „на најсвечанији начин" у једној од градских џамија.[427] Варош је била искићена хрватским и немачким заставама, уредно очишћена, а са видних места су уклопљени натписи на ћирилици.[428] После смотре војника у центру Сјенице, Јаковљевић је са официрима из своје пратње отишао у немачку команду места. Немци су у варош дошли само неколико дана пре хрватских трупа. Прослава уласка Сјенице у оквире

могло да се одигра за један дан. Мишљења смо да су сјенички делегати одабрали 15. јун јер је тада у Пријепољу била прослава поводом Павелићевог имендана.

425 *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 8.

426 АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, 37.

427 *Sarajevski novi list* за 24. јун 1941. године, 6.

428 Овакав приступ окупатора био је готово идентичан оном који је имала Аустро-угарска током 1915–1918. године. Тај систем је задирао дубоко у културни и национални идентитет Срба. Окупационе власти су тада, између осталог, укинуле ћирилицу и увеле латиницу, забраниле употребу јулијанског календара, те по школама отпустиле све учитеље Србе и на њихова места довели официре који су знали хрватски језик. Из школских уџбеника који су стизали из Сарајева и Загреба, осим ћирилице, била су избачена, на пример, и дела Бранка Радичевића и Јована Јовановића Змај. С. Селимовић, Сјеничка резолуција..., 90; *Нововарошки крај кроз историју...*, 220–222.

усташке државе наставила се у вечерњим сатима када је организован банкет. Њему су присуствовали хрватски и немачки официри и виђенији муслимани из вароши.

Присутнима се прво обратио немачки ортскомандант поручник Ос (Oss), поздравивши потпуковника Јаковљевића као свог старог ратног друга из Првог светског рата. У узвратној здравици, хрватски официр је на течном немачком изнео своје дивљење према војсци Трећег рајха, рекавши између осталог да „је судбина Хрватске заслугом Поглавника сада за вечна времена везана уз судбину Немачке“. За време вечере наступио је немачки војни хор, отпевавши 20-ак песама. После банкета хрватски официри су на позив бившег начелника Чингића преспавали у његовој кући. Сутрадан 17. јуна пре подне, одржана је седница примопредаје власти којом су симболично председавали потпуковник Јаковљевић и поручник Ос, а уз присуство муслиманских првака из целог Сјеничког котара. Седница се завршила уз „клицање Поглавнику, Хрватској, Фиреру и Дучеу“.[429] Српско становништво је, на другој страни, у неверици пратило ове догађаје, не укључујући се у њих.

Док је усташки режим симболично интегрисао Сјенички котар под своју власт, поменута делегација сјеничких муслимана посетила је 17. јуна заповедника Босанског дивизијског подручја пуковника Блашковића у Сарајеву. Од њега су тражили да се у Сјеницу упуте веће снаге домобранства и оружништва, због тога што је у њој наводно било 85%, а у целом котару 80%, „муслимана Хрвата“. Ови подаци се међутим грубо косе са изворном архивском грађом италијанске провенијенције. Било како било, муслимански делегати су своју активност заокружили изјавама потпуне привржености поглавнику Павелићу и његовом режиму. Ипак, поново су остали „кратких рукава“. Пошто се, према мишљењу војсковође Кватерника, Сјеница није налазила у зони коју обезбеђује домобранство, Блашковић се уздржао од било какве акције према Истоку.[430]

Штавише, из Сјенице се убрзо повукла домобранска јединица остављајући у вароши само оружништво. На простору котара је

[429] *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 8, На сличне начине тих дана у Фочи и Горажду дочекиване су хрватске трупе, а помињао се и повратак хрватских трупа у Пљевља. ВА, НДХ, к. 171I, ф. 1, док. 28, полеђина документа; *Hrvatski narod* за 15. јун 1941. године, 8; *Sarajevski novi list* за 24. јун 1941. године, 6; *Hrvatski narod* за 10. јун 1941. године, 15.

[430] ВА, НДХ, к. 237, ф. 1, док. 24, 4.

потом, размештен полицијски вод на челу са натпоручником Михаљевићем. Он је трупе које су му биле на располагању, требало да увећа преузимањем албанске жандармерије састављене од локалних муслимана. Заузимање Сјеничког котара заокружено је 19. јуна 1941. године, када је потпуковник Видас званично известио Владу у Загребу да је Оружничко крило Пријепоље запоселo Сјеницу и цео котар током 16. и 17. јуна.[431]

Иако су немачке власти подржале хрватску акцију према Сјеници, оне су као и увек, предузеле мере да заштите властите интересе. Чим је добио информацију да долазе снаге НДХ, поручник Ос је наредио да се сточна станица са око 400 грла пробране крупне и ситне стоке за расплод пребаци у Нови Пазар. Вредност одузете стоке је процењена на пет милиона динара. Покушаји усташких власти да поврате стоку остали су без резултата.[432] Немци су потом 16. јуна у Нови Пазар пребацили и погон за производњу ћилима и ћилимарску занатску школу, од које је живело 40 муслиманских породица из Сјенице. Однете су справе, вуна и остали материјал, укључујући и недовршене ћилиме. И по овом питању окупатор је остао неумољив.[433] Сва дрвна грађа која се налазила на стовариштима у Дугој Пољани, источно од Сјенице, а у власништву породице Курсулић из Рашке, пренета је такође непосредно пред долазак хрватске војске у Нови Пазар. Образложење које су од немачких војних власти добили Курсулићи било је да се материјал помера јер ће Сјеница припасти НДХ или Италији.[434] Истовремено су Немци из стратешких разлога, а без консултовања Јаковљевића или других представника Владе у Загребу, отцепили један део котара и припојили га Дежевском срезу. У питању је била општина Дуга Пољана, у којој је једно време задржана хрватска оружничка посада.[435]

Доласком управе НДХ цивилни апарат у Сјеничком котару је претрпео извесне промене. Без отпора је, рекли смо, уклоњен албански начелник Чингић, на чији је место постављен Мухамед Мушовић. Председник општине Ћесовић је још једном показао зашто политика слови за „вештину могућег" и задржао функцију. Политичку трезвеност ће показати и у наредном периоду, па ће, уз један кратки временски прекид, службу задржати све до ослобођења (зна-

[431] ВА, НДХ, к. 84, ф. 2, док. 56, 1; *Zločini na jugoslovenskim prostorima...*, 116–118.
[432] ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 18, 1; *Sarajevski novi list* за 9. јул 1941. године, 7.
[433] ВА, НДХ, к. 143б, ф. 9, док. 27, 1.
[434] АИК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 24. април – 31. мај 1941. године, 1.
[435] М. Ђуковић, *Санџак...*, 72.

чи у периоду 1926–1945).[436] На положајима је остала и већина других службеника постављених у априлу 1941. године. Замењени су само муслимански председници Раџагињске, Буђевске и Кладничке општине. Потоњем, Омеру Ибровићу је замерено да се држи „просрпски“. Смењен је и председник општине у Барама, иначе Србин, и замењен муслиманом.[437]

Упоредо са тиме усташке власти су формирале Водно оружничко заповедништво Сјеница, које је водио натпоручник Михаљевићем. Оно је било део Крилног заповедништва Пријепоље, односно 4. оружничке пуковније у Сарајеву. Михаљевић је, видели смо, дошао у Сјеницу 16. јуна, и то са 21 покусним оружником.[438] На лицу места он је затекао већ формирану жандармерију која је имала 70 припадника, али он није био задовољан њеним саставом. Михаљевић је ипак преузео целу јединицу без отпуштања из службе, успео да заведе дисциплину, појача граничну службу и заједно са Немцима спречи даљи неконтролисани раст цена. Затим су запоседнуте све жандармеријске постаје у срезу, у: Сјеници, Буђеву, Аљиновићима, Понорцу, Дугој Пољани и Барама.[439] Командир станице у вароши постаје наредник Јусуф Салихоџић, који се касније истакао у борби против устаника, за шта је био и одликован „Сребрном медаљом Поглавника Анте Павелића за храброст“.[440] Хрватско оружништво је

---

[436] Милун Х. Павловић-Вапски, *Лексикон...*, 199. Када су српски сељаци из околине Сјенице дошли током лета 1941. године да му предају „ушур“, феудални намет, будући да је свако противљење властима НДХ могло да одведе човека у смрт, Ћесовић им се захвалио и одбио да ишта узме. Тако је стекао симпатије локалних Срба, иако је служио усташком режиму. Саво Чукановић, Људи и догађаји из сјеничког краја, *Зборник Сјенице*, 2, 1986, 42.

[437] ИАК, фонд 404, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 194; *Бијело Поље...*, 378; С. Селимовић, *Кладница...*, 154.

[438] Ради попуне оружништва расписивани су конкурси за пријем грађана у ову формацију. Оружничка покусничка школа је трајала шест месеци. По њеном завршетку покусни оружник је слат у неку постају на праксу. Затим, уколико би се показао као способан, могао је бити примљен после годину дана службе за сталног оружника. http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/oruznistvo-ndh-domobranska-oruzana-postrojba-a-zatim-ustaske-vojnice-1105. Поред тога, локални муслимани су ступали и у домобранство. Такав је случај био са дервишом Дедом Љуцом из Пљеваља (1909–1943), капетаном ЈВ-оа. Он је после капитулације Југославије ступио у војску НДХ, где је, пре него што је погинуо 1944. године у Босни, стигао до чина натсатника/старијег капетана. *Osvit* за 14. мај 1944. године, 4.

[439] ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 8, 1–2.

[440] Одликовање је примио 30. новембра 1942. године. Салихоџић је учествовао и у борбама за Вишеград у јесен 1941, а онда и у борбама у источној Босни почет-

међутим изгубило преко потребни ослонац одласком немачке посадне јединице из Сјенице у Пријепоље 3. јула.

Истовремено су почеле и прве полицијске рације. Већ 16. јуна југоисточно од села Штиткова оружници су се сукобили са устаницима. Том приликом је убијено осам „*четника*“. Овај инцидент покренуо је нову заједничку акцију хрватских и немачких снага. Њен опсег избио је из граница Сјеничког и Нововарошког котара и проширио борбу против „побуњеника“ на целу територију Крилног заповедништва Пријепоље.[441] Резултате ове рације нажалост, нисмо пронашли у прегледаној изворној грађи. Шест дана касније, 22. јуна, спроведена је и акција чишћења Јавора. У њој је учествовало десет оружника и 35 немачких војника. Рација је трајала дванаест сати, али није дала очекиване резултате. Притом су припадници оружништва прешли на територију војно-управног подручја Србије, упали у жандармеријску станицу Јавор и одузели тамошњој посади један пушкомитраљез. Немачки окупатор није санкционисао ову провокацију.[442] Оружници су том приликом вршили и претресе и разоружавање српског становништва, а затворили су и границу. Притом је ухапшено неколико црнобрзијанаца који су шверцовали со.[443]

До почетка јула 1941. године спроведена је организација усташког покрета на територији Сјеничког котара. Процесом је руководио стожерник Мурат Бајровић. Он из тих разлога последњих дана јуна боравио у Сјеници. У његовој пратњи нашли су се Стјепан Јаковљевић, усташки побочник Махмут Хаџагић и повереник Ариф Скадраг из Пријепоља. Дочекали су их челници сјеничке цивилне администрације, који су за њих и представнике немачких власти уприличили свечани ручак. Потом су одређени локални усташки функционери. Заповедник усташког логора за Сјенички котар постао је 37-годишњи Латиф Пруша, бивши просветни радник, пореклом из околине Горажда. Он је истовремено вршио и дужност усташког повереника за сјенички крај. Носио је јавно усташку униформу, коју је о појасу красио парабелум. После ослобођења осуђен је на дугогодишњу робију, иако је тужилаштво тражило смртну казну.

За Прушиног побочника/ађутанта именован је Ибрахим Сараче-

ком 1942. године. HDA, Labaratorij za mikrografiju (у даљем тексту LM), *Viestnik ustaške vojnice*, 411.

[441] ВА, НДХ, к. 84, ф. 2, док. 56, 1; ВА, НДХ, к. 143, ф. 1, док. 15, 1.

[442] ВА, НДХ, к. 143а, ф. 9, док. 43, 1.

[443] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 511.

вић, док је на чело Усташког табора у Сјеници дошао Реџеп Кугић, бивши командант албанске жандармерије у Сјеници и потом станице у Барама. Он је касније одступио за Босну и погинуо борећи се под усташким стегом. Као активне усташа помињу се и Нусрет Врцић из Сјенице (касније ступио у СС трупе), Зулфо Кучевић, Зејнил Муховић и Салко Рожајац. Они нису имали униформе покрета, јер их тих дана једноставно није било довољно. Своју припадност екстремној десници показивали су носећи ознаку „U" на фесовима или ћулафима. У духу спровођења расистичких закона НДХ, чему су се одмах посветили новопечени усташки функционери, постављени су и повереници за јеврејске трговине у Сјеници и српско друштво „Његош".[444] Још пре тога, видели смо, уклоњени су сви јавни натписи на ћирилици.

Сјенички котар је као крајња тачка на југоистоку НДХ имао важну геостратешку улогу. Одговор на питање шта је то тачно значило можемо пронаћи у извештајима заповедника 4. оружничке пуковније потпуковника Видаса и потпуковника Фрања Кмоча, заменика команданта Босанског дивизијског подручја. Њих двојица су у друштву потпуковника Јаковљевића, 5. и 6. јула 1941. године обишли Прибојски, Пријепољски и Сјенички котар. У центру Сјеничког котара виђенији муслимани приредили су им спонтани дочек после ког је одржан заједнички састанак. Фрањо Видас је прибележио њихове захтеве пренео их надлежним органима усташког режима стављајући уз њих позитивни предзнак. Поред тога што су изнели више пута понављану жељу да се прикључе НДХ, сјенички муслимани су овога пута имали и неколико практичних захтева за владу државе којој су се приклонили.

Тражили су, на првом месту, да се простор Старог Раса организује на основу уређења из времена пре балканских ратова (да се поврати Новопазарски санџак и Косовски и(ли) Босански вилајет), што јасно говори о томе да је код већине муслимана свест о „нашем (Османском, М. Ж.) царству" била изузетно јака. Затим, да се изгради нови пут од Сјенице до Пријепоља, успостави сточна станица у Сјеници, поврати ћилимарска школа из Новог Пазара и подржи њен даљи развој, успостави војни гарнизон у вароши снаге једне сатније, организује школство, успостави пореска управа, финансијска контрола, поштанска служба и редовни грађански промет са Сарајевом

[444] *Sarajevski novi list* за 2. јул 1941. године, 6; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, 1–3; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 733, 757–758; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 38/1941, 1; Милорад Н. Веруовић, *нав. дело*, 117.

и Загребом. Ради сигурности границе на Јавору, муслимани су изричито захтевали да се на овој планини успостави јака оружничка караула. Пакет предлога предатих Видасу и Кмочу, завршава се захтевом да се усташкој држави припоји и Нови Пазар, будући да је, по мишљењу ових муслимана, чинио неодвојиву економску целину са Сјеницом.[445]

Потпуковник Кмоч је 9. јула од муслиманских захтева направио директне предлоге Заповедништву Босанског дивизијског подручја у Сарајеву. Они су убрзо под шифром „тајно“ прослеђени маршалу Кват催нику у Загреб. Кмоч је сматрао да би у Сјеничком котару одмах требало оформити једну сатнију војске и то од добровољаца којих је на терену било доста. Додао је да се граничне карауле морају ојачати и повећати мобилност трупа ради њихове што ефикасније одбране. Кмоч је био на становишту, да би се део нових војних регрута новачених међу локалним мухамеданцима, одмах могао послати у преузимање Новог Пазара.[446]

Иницијатива сјеничких муслимана према Дежевском срезу коју су подржали Видас и Кмоч, поклопила се, случајно или намерно, са ангажманом дела муслиманске елите из Новог Пазара чије је политичко кормило пловило у истом правцу. Током друге половине јуна и почетком јула у новопазарском крају све су гласнији захтеви локалних муслимана за прикључење НДХ. Њихова прва делегација срела се са потпуковником Јаковљевићем још приликом окупације Сјенице 16. јуна 1941. године. Том приликом, депутати су молили хрватског официра да „продужи свој пут и у Нови Пазар“, будући да и „грађани Новог Пазара, као и читавог њиховог котара, желе да припадну својој хрватској држави“. Иако се овде радио о писању усташке штампе, будући догађаји ће потврдити његову веродостојност.[447]

Наиме, 5. јула двадесет виђенијих грађана Новог Пазара вероватно предвођених индустријалцем Бахријом Абдурахмановићем (осуђен на робију после рата), трговцима Месудом Омербеговићем, Сабитом Бишевцем и Синаном Токалићем, кренуло је пут Загреба на састанак са Антом Павелићем. Успут су разговарали и са Видасом, кога су затекли у Сјеници. Од поглавника су на првом месту, наравно, тражили да Дежевски срез уђе у састав државе којом је

[445] ВА, НДХ, к. 143, ф. 7, док. 11, 1–2; *Политика* за 23. август 1990. године, 18.
[446] ВА, НДХ, к. 234, ф. 1, док. 37, 2–4.
[447] *Sarajevski novi list* за 21. јун 1941. године, 8.

владао.[448] Група је у тајности напустила Нови Пазар, без знања албанских власти, или боље речено, Аћифа Хаџиахметовића Бљуте – неприкосновеног политичког лидера са тих простора. Њен предводник Бахрија Абдурахмановић важио је међутим, за Хаџиахметовићевог блиског сарадника. Он је до тада активно учествовао у смени бивших југословенских власти у Новом Пазару, организовању свих проалбанских манифестација у Дежевском и Косовскомитровачком срезу, био је члан Албанског народносног савеза (АНС), а био је повезан и са АБВЕР-ом.

После повратка делегата у Нови Пазар, неки међу њима су ухапшени. Сабит Бишевац је, према неким сведочанствима, успео да утекне у Пријепоље. Тамо је разговарао са Јаковљевићем, који је потом интервенисао да се муслимански прваци који су били код Павелића, пусте на слободу. Због тога је, између осталог, Јаковљевић и дошао у Нови Пазар током друге половине јула 1941. године.[449] Абдурахмановић пореклом Турчин из једне од најугледнијих новопазарских породица,[450] међутим, половином јула као члан албанске делегације отпутовао је са Хаџиахметовићем и Џафером Девом у Београд на преговоре са српском комесарском владом.[451] Његово политичко деловање у најмању руку се може окарактерисати као тајновито. Оно остаје делимично замагљено, чекајући неке будуће научне походе поштовалаца музе Клио. Засада се може само нагађати да ли је играо двоструку улогу, да ли је можда у Загреб

[448] ВА, НДХ, к. 234, ф. 1, док. 37, 3; ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 20, 2; ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, Ратни дневник за 1941. и 1942. годину, 24–26. Мирко Ћуковић у својој књизи наводи да је делегација отишла у Загреб половином јуна 1941. године... М. Ћуковић, *Санџак...*, 72. Аутори књиге *Нови Пазар и околина* тврде да је ова делегација отишла у Загреб у другој половини јуна 1941. године и да је имала само пет чланова. *Нови Пазар и околина...*, 320. Сва ова нагађања косе се са изворном документацијом којој смо, сходно методологији историјске науке, поклонили највећу пажњу.

[449] ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, Ратни дневник за 1941. и 1942. годину, 24–26; ВА, НДХ, кут. 143аII, ф. 12, док. 3, 1. Мирко Ћуковић у својој књизи наводи да је неколико дана после повратка депутата из Загреба у кући Сабита Бишевца организована вечера за одред хрватских оружника који је са једним официром дошао из Сјенице. Обеду су присуствовали сви чланови делегације која је путовала у Загреб. Међутим, ова акција није донела никакве резултате и оружници су одмах после вечере напустили Нови Пазар. М. Ћуковић, *Санџак...*, 72.

[450] Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007, 211–216.

[451] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995, 334.

отишао са знањем АНС-а, да ли се на овај начин супротставио Хаџиахметовићевој доминацији у Новом Пазару, да ли му је била потребна помоћ НДХ за лично напредовање итд. Неки од одговора се крију у чињеници да је у новембру 1941. године напустио Нови Пазар, у који се није враћао све до ослобођења.

Још једна „коцкица" која допуњује историјске празнине из овог периода, односи се на рад политичко-културног удружења „Тарик", насталог током лета 1941. године у Новом Пазару. Основао га је Абдулкерим Коничанин. Иако друштво није било ограничено на припаднике једне конфесије, чинили су га само муслимани. Чланови „Тарика" (око 200 особа), углавном муслимани школовани у Сарајеву, били су против насилне албанизације овог простора, те за окретање новопазарских муслимана Босни и Херцеговини и прикључење Дежевског среза НДХ. Поред тога имали су разноврсну просветно-културну и спортску делатност. Радили су на образовању муслиманске омладине у верском духу па су, на пример, били велики поборници забране конзумације алкохола. У друштву је постојала и проалбанска струја, која је била малобројна, али ће уз помоћ Хаџиахметовића успети да се наметне. Друштво „Тарик" је укинуто априла 1942. године.[452]

За то време, у Сјеничком котару усташки режим повећава притисак на српско становништво.[453] Поред граничних чарки и пљачкања по селима, бележе се и прве ликвидације. Насиље углавном спроводе припадници усташког покрета, а по инструкцијама сјеничког логорника Пруша. Од 22. јуна и немачке офанзиве на СССР, а поготово од почетка антифашистичког устанка у Србији и Црној Гори, насиље се интензивира. За мање од месец дана убијено је неколико Срба из Сјенице и унутрашњости котара. Прво је почетком јула 1941. године страдао услед „свирепог мрцварења" трговац из Сјенице Алекса Думић. Убијен је подно врха Јеленак на Мачковцу, где је убрзо настало право стратиште.

Затим су 17. јула усташе ухватили неколико Срба током пијачног дана у Сјеници и повели их на поменуту локацију. Међу њима

---

[452] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 399–401.

[453] AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense", bus. N–7/1220, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense", Notizie e considerazioni di carattere informativo riguardanti l'evolversi della situazione nel territorio occupato della Divisione „Taurinense" – messe di settembre 1942, 3.

су били: Коста Марић из Чипаља, Филимон Јовићевић из Медовина, Моравички срез, те Душан Терзић из Вапе. Последњи је већ био у завади са локалним муслиманима. Према сведочанству преживелог Љуба Сташевића, тада деловође општине Баре, поменута тројица су на Јеленку сами себи ископали раку. Затим су их усташе прострелиле кроз ноге, бациле у јаму и живе закопале.

Усташе су погубиле и Кола Адамовића, земљорадника из Трешњевице. Са њим је у јулу 1941. године на Мачковцу страдала и његова супруга. Комшија Слободан Бубања је истовремено тешко претучен. Млекаџија Милан Ђурић из Сјенице сличне судбине спасао се у последњи час, побегавши у Ужице. Пекар Недељко Павловић је ухапшен без разлога и у оружничкој постаји тучен корбачем и бачен низ степенице. После тога је и он избегао у Београд. Иста судбина је задесила и Вапљане Љубомира и Јеротија Павловића, те Добросава и Милована Гемаљевића, који су једва преживели усташко батињање. Њима су истовремено комшије муслимани запа лили воденицу.[454]

Православно становништво Сјеничког котара је тако поново почело да осећа угроженост из времена османске власти, када су људи пресретани или одвођени из кућа ван сваке контроле, те убијани, тучени или пљачкани а да држава није санкционисала починиоце.[455] Стога православци још једном траже спас у избеглиштву.

[454] АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, 2; исто, р. 38/1941, 1; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 733; Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 96, 98–99, 100, 102, 104–105, 110–111, 113–114, 122.

[455] Због хаоса који је владао на османским територијама широм Балканског полуострва почетком 20. века, локални муслимански прваци су држали стварну власт. Један од њих био је угледни Мустај-паша Ћатовић из Сјенице. Он је само током првих месеци 1901. године наредио пљачку и убиство неколико угледних хришћана из сјеничког краја. Тада су ликвидирани: Васо Млађеновић (извађене му очи), Вићо Млађеновић, обојица из Крсца, затим два брата Попадића и два брата Шкоњевића. Неколико виђенијих Срба је погубљено у околини Сјенице и током 1911. године, у време младотурског режима. Стање анархије је трајало све до ослобођења Старе Србије у I балканском рату. На пример, 1912. године муслимани су заклали Мирка Шекуларца из Лопижа, Радуна Киковића, Јосипа Киковића и Сава Киковића из Гоња, на Турјаку (одрали им кожу после егзекуције), Војина Киковића из Деке итд. Врхунац безвлашћа представља ликвидација беранског кајмакана/градоначелника Илије Поповића 10. августа 1912. године. Он је убијен испред зграде Суда у Сјеници, наочиглед турских жандарма. С. Васојевић, *нав. дело*, 151–152, 160; *Историја српског народа*, VI, књ. 1, 341; Радомир П. Губеринић, *Младотурски злочини у Полимљу (1908–1912)*, Београд, 2004, 123–127.

Породице Сјеничана беже према Ивањици, Рашки,[456] Краљеву, Београду, а један део њих стиже све до Куршумлије.[457]

Све то је довело до појаве спонтаног отпора локалних хришћана још пре почетка устанка у Црној Гори и Србији. У питању је била група бораца у општини Баре, која ће касније постати језгро Гиљевског четничког одреда Рада Кордића, те јединица бившег официра ЈВ-оа Андре Петронијевића на Голији. Овај потоњи, иначе близак Земљорадничкој странци, окупио је неколико десетина бораца ради супротстављања рефеудализацији у новопазарском крају, односно напада на оружничку постају у Дугој Пољани коју су држале власти НДХ. Петронијевић је људство окупио још крајем маја 1941. године. Имао је око 40 бораца. Поред голијских села, овај официр је помагао и села на Пештеру дајући им оружје (Буђево), односно у Студеничком и Моравичком срезу.[458]

Оружници су такође, током тражења скривеног оружја малтретирали српски живаљ. При томе долази до масовне пљачке поготово у унутрашњости котара, иако је команда 4. оружничке пуковније против тога издала строга наређења.[459] Одговорност за ово пада директно на натпоручника Михаљевића, пошто је за команданте станица постављао људе који нису оклевали у спровођењу шовинистичких одредби према

[456] Само у Студенички срез се из Сјенице до 1. августа 1941. године иселило шест српских породица са 31 чланом. У питању су биле породице: помоћника у Среском начелству Милана Ђурића (25. 5. 1941), економа Сретена Крстовића (16. 7. 1941), чиновника Ђорђа Павићевића (1. 7. 1941), чиновника Живана Петровића (15. 5. 1941), учитеља Стевђа Ставрића (1. 8. 1941) и домаћице Зорке Бујаковић (1. 8. 1941). Поменимо и то да су из оближњег Пријепоља избегле у правцу Рашке у истом периоду још две породице са 15 чланова (свештеника Сретена Грујичића и инжењера Војислава Богићевића), односно још две из Прибоја са 10 особа (финансијског службеника Илије Стојовића и шефа Пореске управе Митра Вујовића). Укупно: 10 породица са 56 лица која су потражила спас у Студеничком срезу. ИАК, ф. 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица и погорелаца са Косовске области по достављеним општинским списковима, који бораве у Рашкој и на подручју других општина среза Студеничког; ИАУ, МГ, фас. 592, Сведочанство Света Стојевића, 2.

[457] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 3, фас. Преписка о стању и приликама на Косову и Метохији, Санџаку и Црној Гори, 2.

[458] Петронијевић је касније пришао партизанима, те је његов одред преименован у Сјеничку партизанску чету. Одбио је да се повуче са комунистима у пролеће 1942. године. Четници су га заробили и ликвидирали у Новој Вароши. Тихомир Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 361; Милун Х. Павловић-Вапски, *Лексикон...*, 147; Десимир Д. Бојовић, *нав. дело*, 74; С. Селимовић, Сјенички крај..., 273.

[459] ВА, НДХ, к. 143а, ф. 10, док. 6, 1.

Србима. Тако је заповедник оружничке постаје у Буђеву Рамиз Махмутовић Мачак из Сјенице тукао Србе, скидао им шајкаче, тражио да му се по кућама спремају обеди итд. Он је планирао и да ликвидира неколико виђенијих Срба из Буђева и околине – Сретка Попадића, Селимира Поповића, Драгомира Кочовића и Милана Марковића. Убиства је спречио један муслимански жандарм из Сјенице (Осман Тахировић), упозоривши проскрибована лица на време. И командант постаје у Барама, бивши жандарм Бећир Хаџибулић, вршио је насиље над Србима, но ипак мање него његов поменути колега.[460]

2.4. *Проусташке манифестације старорашких муслимана*

Учвршћивањем органа цивилне и редарствене власти усташког режима у Полимљу, свакодневница је у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници, почела да добија изглед оне која се одвијала у другим крајевима НДХ. Између осталог, испуниле су је јавне манифестације посвећене усташкој власти и поглавнику Павелићу, као њеној крајњој инстанци. Неколико оваквих догађаја организовано је током периода мај–август 1941. године по старорашким котарима. После свечаних дочека хрватског домобранства и оружништва, наредна прилика за исказивање лојалности и симпатија према усташком режиму, муслиманима се указала током јуна 1941. Године, када је широм младе хрватске државе прослављан имендан „Оца домовине“ Анта Старчевића. Наравно, то је био и имендан поглавника Павелића, па је овај празник пропраћен низом проусташких светковина. Оне су се одиграле 13. јуна и у данима који су уследили, када је Римокатоличка црква прослављала Св. Антуна Падованског.

Прохрватска елита старорашких муслимана је пажљиво ослушкивала политичке импулсе који су стизали са простора државе којој су желели да се трајно прикључе. Стога је Пријепоље поводом Певелићевог имендана било окићено заставама НДХ, Италије и Немачке. Централна свечаност у вароши одржана је 15. јуна. Почела је рано ујутру испред џамије у центру Пријепоља, где је крилни оружнички заповедник Стјепан Јаковљевић извршио смотру хрватског гарнизона. После дове „за дуг и срећан живот Поглавника“, народ се покренуо градским улицама и пратећи дефиле хрватских

---

[460] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 196–197; Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 83.

снага, клицао Павелићу, Мусолинију, Хитлеру, НДХ итд. Испред зграде Општине се затим окупила маса муслимана, а потпуковник Јаковљевић је у име усташке владе пренео честитке котарском предстојнику Мехмеду Тановићу.

На предлог градоначелника Мухамеда Хашимбеговића организатори скупа су послали поздравне телеграме Павелићу, Кватернику и Адолфу Хитлеру.[461] Окупљенима се на крају обратио заповедник усташког логора за Пријепољски котар, Хајдар Ченгић. Он је, између осталог, тада изјавио: „Брaћо Хрвати! ... Дошао је дан ослобођења и ми ћемо га чувати и бранити слободу наше независне и велике Хрватске Државе. Ми ћемо знати цијенити нашег драгог Поглавника дра Анту Павелића (Народ кличе: живио, живио, живио), који је годинама и годинама радио на остварењу данашње слободне Хрватске Државе. Живио Поглавник! Живио Хитлер! Живио Дуче!“. Митинг коме су присуствовали и муслимански делегати из Сјенице и Новог Пазара, овиме је био завршен.[462] Поглавников имендан обележен је, видели смо, и у Сјеници, али скромније. Да ли је у Прибоју или Новој Вароши било сличних догађаја, нисмо утврдили.

Оно што се зна јесте да је 21. јуна у селу Касидоли, недалеко од Прибоја, уприличена свечаност поводом завршног испита који су давали полазници локалног мектеба. Поред виђенијих муслимана из села и општине, позвани су и главни носиоци режима НДХ у Прибојском котару. Међу њима се нашао и „усташки стожерник за Санџак Мурат Бајровић“. Он је поделио по 400 динара најбољим ђацима и потом се обратио окупљенима обећавајући им слободу, културни и просветни развој. То је све, по Бајровићу, требало да буде плод лојалности локалних муслимана вођи усташког покрета Антеу Павелићу.[463]

---

[461] Усташком вођи су упућене следеће речи: „Приликом прославе имендана Оца домовине дра Анте Страчевића и Вашега, муслимани и католици Хрвати котара Пријепоље у Санџаку упућују Вам топле поздраве и захвалност на ослобођењу, са врућим жељама, да цио Санџак буде алем-камен у круни Звонимировој, на срећу Вашу и цијелог хрватског народа. За дом спремни! Градоначелник Хашимбеговић, подпуковник Јаковљевић, котар. предстојник Тановић“. Поздрав вођи Трећег рајха потписао је само Хашимбеговић и у њему се каже: „Пригодом прославе имендана нашег Поглавника дра Анте Павелића, муслимани Хрвати из Пријепоља у Санџаку шаљу Вам топле поздраве и захвалност“. *Sarajevski novi list* за 17. јун 1941. године, 3.

[462] Исто; *Novi list* за 24. јун 1941. године, 6.

[463] *Sarajevski novi list* за 22. јун 1941. године, 9.

Почетком јула 1941. године Бајровић је, навели смо, са усташама из Прибоја и Пријепоља боравио у Сјеници. Локалне власти су 1. јула јавно дочекале усташку делегацију. Затим им је уприличен свечани ручак у немачкој команди места, којем је присуствовало на десетине виђенијих муслимана из Сјеничког котара.[464] Неколико дана касније, на сличан пријем су наишли потпуковник Видас и његов сапутник потпуковник Кмоч.[465]

Највећа свечаност посвећена усташком режиму одржана је у Пријепољу, центру управе НДХ у Старом Расу, у уторак 8. јула 1941. године. Тада је обновљено здање римокатоличке цркве Св. Ћирила и Методија[466] из друге половине 19. века. Прикупљање новца и комплетну рестаурацију цркве извршио је „Одбор за обнову римокатоличке цркве у Пријепољу“ који је формирао и водио незаобилазни Јаковљевић. Ова светковина је искоришћена у пропагандне сврхе да би се приказали добри односи између усташког режима и муслиманског становништва, тј. како се то говорило, локалних Хрвата муслимана и католика. Освећење богомоље извршио је велечасни жупник Божидар Брало, који је за ту прилику стигао из Сарајева.

Пријем Павелићевог повереника за Босну и Херцеговину,[467] у тренутку када се на највишем нивоу одлучивало о судбини институција НДХ на територији Старог Раса, пажљиво је припреман. Дописник *Sarajevskog novog lista* је пером „ухватио“ атмосферу у Пријепољу. Он између осталог пише: „Пријепоље је било нарочито свечано искићено и благдански расположено; Све куће у Пријепољу су биле искићене заставама, хрватским и њемачким; На улазу код

[464] *Sarajevski novi list* за 2. јул 1941. године, 6.
[465] *Sarajevski novi list* за 8. јул 1941. године, 7.
[466] У питању је била мала римокатоличка црква коју су 1887. године, за потребе својих војника, подигле аустроугарске власти на самој обали Лима. Била је посвећена Св. Ћирилу и Методу, а у њој се налазио и кип Св. Анте. Црква је са богослужењем почела 21. јула 1887. године. Међутим, запуштена је за време Краљевине Југославије. По доласку хрватских власти организован је посебан одбор за њену реконструкцију. Председник овог тела био је потпуковник Јаковљевић, потпредседник хотелијер Барица из Пријепоља, благајник Јозо Ослер, а секретар извесни Кулијер. Одбор је уз помоћ локалних муслимана брзо прикупио новчана средства и организовао обнову богомоље. *Novi list* за 5. јул 1941. године, 16. После година пропадања богомољу је обновила Милешевска епархија СПЦ 2001. године.
[467] Можда би са Бралом у Пријепоље стигао и Хакија Хаџић, да није био заузет обиласком источне Босне. Он је, наиме, током прве половине јула 1941. године боравио у: Рогатици, Сребреници, Зворнику итд. ВА, НДХ, кут. 171а, ф. 1, док. 45, 1.

општине велики славолук је био искићен хрватским и њемачким заставама. На врху са једне стране славолука била је постављена велика слика нашега Поглавника дра Анте Павелића, а испод слике велики натпис: За дом спремни!“.[468]

Брала и његову пратњу код славолука су дочекали представници градске цивилне управе и хрватских војних власти. Ћерка пријепољског трговца Мухамед-аге Мезилџића, дете предшколског узраста, предала је Бралу цвеће у име остале деце која су доведена за потребе дочека. Велика поворка је затим кренула ка римокатоличкој црквици. Испред ње су биле постављене две почасне чете немачких и хрватских војника. После верске службе Брало се обратио окупљеној маси са прозора зграде у којој се налазила школа. Затражио је да мир и љубав владају „између муслимана и римокатолика Хрвата Санџака“. Према речима очевица Енвера Мусабеговића, то није било све што је сарајевски жупник имао да каже. Он је у наставку рекао да се сви Срби морају истерати из државне службе (што је до тада углавном било урађено), те да ће Влада НДХ вратити беговима земљу и феудална права.[469]

Око 13 часова градоначелник Хашимбеговић је организовао свечани ручак за Брала, немачке и хрватске официре, те угледније муслимане из Пријепоља, на отвореном, испред зграде Општине. Алија Агинчић, будући италијански председник општине, искористио је ту прилику да се обрати жупнику Бралу у име грађана Пријепоља. Од њега је тражио да „у име свих Хрвата муслимана и католика изручи поверење и оданост Поглавнику, да му каже да цио Санџак има само једну жељу да буде у својим повјесним границама у саставу Независне Државе Хрватске и да је Санџак увијек За дом! – Спреман“.

После Агинчића реч је узео усташа Рудолф Зубић из Бралове пратње. Он је говорио углавном о усташком покрету на територији Старог Раса, чијим је развојем био задовољан (подвукао аутор), те је јавно похвалио његове челнике. На крају се у име окупљених муслимана варошана, Бралу директно обратио и Мањо Џанџановић, у чијој је кући Брало био смештен (приликом његовог доласка испред куће Џанџановића је распростро ћилим дужине 20 метара, све до улице). Он му је између осталог поручио: „Драги г. Брале поздравите нам много г. Хакију Хаџића и реците му да ми исто тако као и он

[468] *Sarajevski novi list* за 15. јул 1941. године, 3.
[469] Исто; ИАУ, МГ, фас. 1488, Сведочанство Енвера Мусабеговића, 1.

волимо нашу браћу католике. Ја ћу као доказ тога купити звоно за ову католичку црквицу и тиме хоћу да почастим вјечно пријатељство између католика и муслимана у Санџаку.“ После тога је позвао Брала да заједно са Хаџићем дође када звоно буде готово, да га свечано поставе на цркву, што је овај и прихватио. Убрзо затим Брало је испраћен за Сарајево.[470]

Са почетком Јулског устанка и ширењем побуне на сјенички, бјелопољски и пријепољски крај, о чему ћемо говорити у наредним поглављима, те италијанском дипломатском офанзивом за избацивање усташког режима из Старог Раса, скупови у част НДХ се проређују. Тек крајем августа 1941. године забележен је случај јавне комеморације погинулом оружнику у Пријепољу, али је муслиманима ненаклоњена политичка ситуација смањила помпу. Спроводу су присуствовали хрватски, немачки и италијански официри и муслиманско грађанство. Једној од две такве забележене комеморације присуствовао је и усташки стожерник Мурат Бајровић. Он је као заповедник усташа у Старом Расу, у нескривеном заносу, поручио окупљеним муслиманима: „Не сметнимо са ума, да ништа тако не зближава један народ као што то чини крв његових палих синова у борби за бољу и сретнију будућност, оних који остају и који ће доћи. Крв је проливена, света крв Хрвата католика и муслимана, везујући нас чвршће него икада у једну вјечно нераздвојиву цјелину. Ми санџачки муслимани смо Хрвати, таквим се ћутимо, то само желимо и хоћемо да будемо и то ћемо и остати. Више узмицања нема!“

У наставку свог запаљивог говора Бајровић се захвалио, на опште задовољство присутних, потпуковнику Јаковљевићу за његово „отчинско заузимање“ према локалним муслиманима. Затим је упутио захвалност и немачкој војној сили коју су, према његовим речима, муслимани у Старом Расу сматрали „пријатељима и савезницима, а никако окупаторима“. Своје излагање Бајровић је уобичајено завршио типичним усташким паролама, али овога пута и жељом „да живи велики вођа Адолф Хитлер“.[471]

Био је ово последњи у низу јавних иступа муслимана у правцу ширења граница НДХ на југоисток, будући да је било очигледно да ова иницијатива неће донети очекиване резултате и да је потребно окренути политичко кормило према италијанском окупатору. Ипак,

[470] *Sarajevski novi list* за 15. јул 1941. године, 3; *Novi list* за 12. јул 1941. године, 14; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 50.
[471] *Sarajevski novi list* за 3. септембар 1941. године, 7.

још извесно време део муслиманске елите је задржао јасан прохрватски став, док ће неки на тим позицијама остати све до ослобођења Србије.

2.5. *Положај српског становништва под усташком управом (мај–јул 1941. године)*

Формирањем цивилне управе, оружништва и усташких тела на простору Пријепољског, Нововарошког и Прибојског котара током маја 1941. године, почела је да функционише власт НДХ на територији Старог Раса. Одмах по постављању котарски предстојник у Пријепољу Мухамед Тановић је, према заповести Хакије Хаџића, почео са издавањем наређења у складу са шовинистичким законима великохрватске државе. Прво је наредио да се из свих општинских уреда у котару отпусте дотадашњи председници и остали службеници. Они који је требало да дођу на њихова места морали су да положе заклету НДХ. Затим је на територији Пријепољског котара укинута ћирилица[472] и наређено брисање свих назива писаних овим писмом са јавних зграда, трговачких и занатских радњи. Због ћирилице, забрањено је и продавање новина које су стизале из других крајева Србије.[473]

Хрватске власти су Србима забраниле и ношење шајкача и опанака,[474] њихових традиционалних обележја. Званично, ова расистичка уредба је обнародована 9. јула 1941. године,[475] уз звуке добоша у центру Пријепоља. Тортура Срба је међутим почела одмах по окупацији Југославије. Онима који би се оглушили о поменуто наређење, капе и обућа су одузимани и уништавани, док су власници били шиканирани и(ли) тучени, па чак и затварани.[476] Да би то избегли, пријепољски

[472] Анте Павелић је одлуку о забрани употребе ћирилице у било ком облику на територији НДХ донео 25. априла 1941. године. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 78.

[473] ВА, НДХ, кут. 202, фас. 4, док. 4, 1.

[474] Исту праксу су спроводиле и аустроугарске власти током окупације Старог Раса у Првом светском рату, што још једном јасну указује како је Загреб „упио“ идеолошко-окупациону матрицу насталу у Бечу. С. Селимовић, Сјеничка резолуција..., 90.

[475] Заповедништво 4. оружничке пуковније је 7. јула 1941. године општим наређењем потчињеним институцијама, обзнанило забрану ношење шајкача на територији коју је покривало, а самим тим и у Старом Расу. ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 17, 1; ВА, НДХ, кут. 137, ф. 1, док. 15, 2.

[476] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 45, 80, 98, 227, 439; БВКП, ЗО, BZ 9/86, Велибор Љујић о Сретену Вукосављевићу, 2; Десанка

Срби убрзо почињу да по сусрету са оружницима скидају своје традиционалне капе или да носе сламене шешире.[477]

Колико је свакодневница Срба у Пријепољском котару под усташким властима била мучна, осликавају речи свештеника и учитеља Сретена С. Грујичића. Он је 27. априла 1942. године у Јошаничкој Бањи изјавио следеће: „Прогони од стране Хрвата врше се у затварању, (пре)бијању, сумљичењу, отмици ствари, скидању одела и обуће са грађана на сред улице и остављање људи у гаћама и кошуљи, скидање српске шајкаче и цепање исте бајонетом на улици – претресање станова у свако доба дана и ноћи под извесном сумњом да се крије комуниста или комита и.т.д. Тако да је стање постало неиздрживо и да нико није бијо ниједног момента сигуран у свој живот“. Грујичић је због ове тортуре морао са породицом да побегне из Пријепоља. Језичак на ваги који је спречавао да се овом подужем списку насиља над Србима у Пријепољу придодају и масовна убиства, чинила је немачка посада у вароши, колико год то чудно деловало посматрано из ширег историјског контекста.[478]

И у Прибојском и Нововарошком котару је било слично, власти НДХ издале су иста наређења као и оне у Пријепољу. Какав је био живот Срба у Прибоју тих дана, прибележио је савременик догађаја Светислав Пурић. Он између осталог каже: „Узимали су (оружници, милиционери, усташе, М. Ж.) оно што им се свиди, па су малтретирали и иживљавали се над укућанима, терајући их да им предају оружје. Хапсили су имућније и виђеније сељаке, задржавали, малтретирали и премлаћивали их у затвору. Подвргавали су их физичким и психичким репресалијама, како би признали, а затим би их отерали у затвор и спровели у логор“. Једне вечери су чак на удару били кућа и магаза једног од најугледнијих Прибојаца, бившег председника општине Добросава Стевовића.[479]

По Сјеници су такође сечени опанци и цепане шајкаче или женске мараме, а котарске власти су зарад појединих муслиманских трговаца присиљавале Србе занатлије и трговце да затварају радње, како би смањили конкуренцију. У Прибоју је била иста пракса, а

Живуловић, *Радоиња*, Београд, 191; ИАУ, МГ, фас. 1488, Сведочанство Енвера Мусабеговића, 1. Исту шовинистичку тортуру трпели су и Срби из Рудог, недалеко до Прибоја. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 45/1941, 5

[477] ИАУ, МГ, фас. 1484, Сведочанство Васа Млађеновића, 4.

[478] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 31/1942, 3.

[479] С. Пурић, *нав. дело*, 109, 124.

упражњено место попуниле су нове радње које су држали муслимани, често бивши шнајдери, шофери итд. Срби често нису могли ни да набављају робу, па посао код њих убрзано пропада. Уколико би се неко и усудио да крочи у Сарајево, ретко би се жив враћао кући. Такав је био случај са трговцем Миланом Ваљовићем, који је чак био из мешовитог брака. Муслимани, на другој страни, као вешти трговци набављају робу разног порекла широм НДХ и доносе је у Прибој (ту је било доста заплењене српске и јеврејске робе из разних делова Хрватске).[480] У Прибоју је такође укинута ћирилица, затражена предаја свих југословенских одликовања и повеља, забрањено било какво окупљање Срба, оскрнављена многа јавна српска национална обележја итд.

Да би се изашло у сусрет беговским породицама које су подржале нови режим, помињало се враћање земље и обнављање плаћања ушура/четвртине за Србе,[481] феудалног намета из времена Османског царства. Иако је званична одлука о повратку феудалног система озваничена тек током августа 1941. године, бегови и аге су по њој деловали и раније. Припадници чувене беговске породице Хасанагића из Прибоја, први су приступили прикупљању „четвртине“ у Прибојском котару. Јужно одатле, у пријепољском крају, сакупљачи „ушура“ се појављују у Дивцима, Кошевинама, Бранчићима, Ивању, Дренови... Беговска породица Хаџифејзовића[482] је прва отишла по оно што је сматрала да јој српски сељаци дугују. Ревитализација феудалних односа је остварена и у Нововарошком и Сјеничком котару.[483] У првом је међу агама најактивнији био Алија Бајровић, док се у потоњем издвајају беговске породице Спаховића,

---

[480] Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 88, 109; С. Пурић, *нав. дело*, 119–120, 121–122.

[481] Феудални систем је већ једном био ревитализован. Аустроугарске власти су наиме, то учиниле у Старом Расу током окупације Србије у Великом рату. С. Селимовић, Сјеничка резолуција..., 90; *Нововарошки крај кроз историју. Од неолита до 1941*, Нова Варош, 1991, 217.

[482] Бивши ага Осман Хаџифејзовић је половином августа 1941. године узео око 40 товара пшенице од бивших чифчија у Ивању и Бранчићима. Војку Дивцу, који је одбио да му преда 10 метара пшенице, запретио је довођењем усташа да му све „попале и побију“ уколико не плати. ИАУ, МГ, фас. 1282, Сведочанство Војка Дивца, 2.

[483] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 12; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Усташке установе у Прибоју, 4; Исто, фас. Изјаве и саслушања, 77; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 24; М. Ђуковић, *Путовање...*, 34, 42; Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дело*, 28, 37; B. Gledović, nav. delo, 25, 30; Саво Чукановић, нав. дело, 42; С. Пурић, *нав. дело*, 110; Б. Зејак, Милешевски крај..., 247.

Абдагића, Ћатовића, Машовића, Биберовића и др. Они проналазе бивше чифчије и почињу да им на име ушура, а уз помоћ хрватских власти, одузимају храну и друге потрепштине.[484]

Усташка управа се међутим није задржала на томе. После рације потпуковника Јаковљевића у околини Нове Вароши крајем маја 1941. године, новопостављена цивилна администрација издала је проглас градском становништву у којем је запретила да ће „за сваку једну главу Хрвата, разумијевајући муслимана и католика“ бити стрељано 50 најугледнијих православних грађана. Обзнањено је такође да ће у случају поновног изазивања нереда бити узети таоци међу хришћанима и предати усташком стожеру у Сарајеву, попут тројице православаца из Вилова који се никада нису вратили својим кућама.[485] Колико су ове претње котарских власти биле озбиљне, говори нам податак да је оружничка постаја Кокин Брод под командом Јосипа Тусића, већ била притворила 12 најугледнијих православаца из Амзића, Кокиног Брода, Вранеша, Радоиње, Рутоша и Кратова. Иако су ускоро сви били пуштени, они су остали под „непрекидним надзором“ и морали су редовно да се јављају оружничкој постаји.[486]

И станица у Штиткову се бацила на сличан посао. Њен командир, жандармеријски наредник Реџеп Нуховић из Сјенице, 15. маја саставио је списак од 38 угледних Срба из Нововарошког, али и Сјеничког котара, које је требало ликвидирати. Међу њима су се нашли врло угледни Срби из Нововарошког котара попут прота и бивших председника Црквено-школске општине у Новој Вароши из времена османске окупације, Чедо Чакаревић из Штиткова и Јован Караматијевић из Нове Вароши,[487] али и други. У тексту се не наводи ко је био налогодавац ових проскрипција.[488] Списак је међутим био од

[484] Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 91–94.
[485] ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 27, 1
[486] Међу таоцима су се нашли: сеоски старешина Милисав Синђиревић и тежак Раденко Лечић из Амзића, учитељ Димитрије Пурић и одборник Светозар Јовановић из Кокиног Брода, сеоски старешина Михајло Друловић и тежак Божо Хрвовић из Вранеша, председник општине Бранко Лапчевић и тежак Милош Ђајић из Радоиње, председник општине Тихомир Гордић и одборник Бранко Грбић из Рутоша, сеоски старешина Нико Гудурић и кафеџија Владимир Оташевић из Кратова. ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 24, 49.
[487] В. Шалипуровић, *Културно-просветне...*, 186, 188, 190.
[488] Међу њима су били: пензионер Миле Новковић из Лепојевића, Рисим Видаковић из Кушића, капетан Глишо Цврић из Кушића, Божо Николић из Кушића, „шпијун“ Митар Зарић из Кушића, „четник“ Владислав Новковић из Лепојеви-

користи хрватским властима, поготово када су оружници покренули хајке ради хватања комуниста и свих других за које се сумњало да могу стати на чело народа. Оне се су интензивирале после напада Немачке на Совјетски Савез.[489] Сличан списак „сумњивих лица" је израдила и Команда оружничке постаје у Бистрици, па су пописани морали месецима да се у групама од по 2–3 особе јављају жандармима, не знајући каква их судбина чека.[490] Видели смо да су проскрипције прављене још током априла и у Пријепољу.[491]

Не желећи да без разлога додатно кваре односе са локалним православцима, немачке власти су већину шовинистичких наредби ставиле ван снаге, или барем отежавале њихово спровођење. Мухамед Тановић се 23. маја жалио Хакији Хаџићу да га је немачки командант онемогућио да изврши потпуну смену људства у општинским управама. Даље се јадао да је исти основао при котарском предстојништву одбор у који су ушли по један муслиман и православац из сваке општине. Ово тело је требало да саветује предстојника и помаже његов рад, што је Тановић категорички одбацио да прихвати. Немац није дозволио ни укидање ћирилице, а наредио је

ћа, деловођа и „шпијун" Миладин Вуловић из Кушића, свештеник Чеда Чакаревић из Штиткова, кафеџија Вучко Стамболић, свештеник Спасоје Дилпарић из Ковиља, „председник четнички" Војо Бобовић, учитеља Ђоле Јокановић из Ковиља, „четник" Урош Пурић из Радијевића, свештеник Јевстатије Караматијевић из Нове Вароши, председник Рајко Грујић из Опаљеника, учитељ Крста Ђерковић из Дебеље, „шпијун" Благоје Рољевић из Божетића, „шпијун" Раденко Чкоњовић из Штиткова, „четник" Влајко Пурић из Радијевића, „шпијун четника" Страјин Павловић из Кушића, кафеџија Срето из Сјенице, кафеџија Спиро Букумировић из Сјенице, свештеник Рења Пурић из Радијевића, кафеџија Раденко Кулић из Нове Вароши, „шпијун четника" Владе Јевтенић из Смиљевца, „Цатин новинар из Београда живи у Лепојевићима код Новаковића", деловођа Вукоман Бојовић из Кладнице, студент Страјин Вуловић из Божетића, пензионисани наредник Мића Нолић из Кушића, Раде Чакар из Штиткова, „помагач четника" Сима Корићанац из Лепојевића, кмет Веља Бојановић из Брезове, Станиша Богдановић, председник Глишо Чакар из Штиткова, кафеџија Милош Караџа из Дуге Пољане, Радоје Зец и његов отац и наредник Јово Дујановић „командир станице на Јавору". Милисав Мишо Обућина, *Штитково*, Горњи Милановац, 2006, 214–215; Милун Х. Павловић Вапски, *Биографски лексикон значајних Сјеничана*, Београд, 2014, 70; С. Селимовић, *Кладница...*, 157–158.

[489] Приликом једне такве акције у селу Радоињи умало није ухваћен комуниста Момир Бошковић, али су зато узети као таоци Млађен Ђуковић и Бошко Ђајић. Д. Живуловић, *нав. дело*, 189.

[490] ИАУ, МГ, фас. 1274, Сведочанство Васа Млађеновића, 3.

[491] *Senatori Kraljevine Jugoslavije...*, 337.

да све школе у срезу почну са радом,[492] тако да хрватске власти нису успеле да остваре потпуну контролу над просветом. Сакрални објекти СПЦ[493] су наставили са вршењем службе. На крају су немачке власти, без Тановићевог знања, дозволиле слободну дистрибуцију штампе, па чак, и београдског *Новог времена*. После протеста представника усташке управе у Пријепољу, немачки заповедник их је упутио на команду његове 704. пешадијске дивизије у Ваљеву. Стога се Тановић обратио властима НДХ у Сарајеву, не би ли се оне заузеле по овом питању код окупатора.[494]

И крилни оружнички заповедник Јаковљевић се 20. маја бунио код команде 4. оружничке пуковније због држања Немаца. Он је навео да се команданти из 704. дивизије понашају исто као и њихови претходници и да саботирају рад цивилног апарата НДХ. Као пример навео је одбијање немачког команданта у Прибоју да дозволи одузимање одликовања и повеља Краљевине Југославије. Истовремено је спречио и затварање српских радњи у овој вароши. Јаковљевић је стога тражио „хитну и енергичну интервенцију" цивилних и војних хрватски власти у Сарајеву код тамошње немачке команде, не би ли њихове власти у Старом Расу престале да се мешају у интерни рад котарских предстојника. Инсистирао је да се између Сарајева и оружничког крила у Пријепољу успостави курирска служба, јер је пошта слабо радила, а он је морао бити редовно информисан о даљем току догађаја по овом питању.[495]

Несугласице између усташке управе и немачких окупационих власти изазвале су хаотично стање у административном апарату,

---

[492] Интересантно је повући паралелу између Тановићевих заповести и окупационих мера аустроугарске управе током окупације у време Великог рата. И она је забранила ћирилицу и контролисала, између осталог, рад школа. У њима се користила само латиница, те врло негативно говорило о Краљевини Србији и српској нацији. Бранко К. Зејак, *Сељак-домаћин Васо Новосел. Оснивач школе страњани 1900*, Пријепоље, 2015, 34.

[493] Како је Тановић замишљао да би требало да изгледа контрола рада Православне цркве, најбоље говори стање парохије у оближњем Руду, јула 1941. године. Према речима пароха руђанског Славка Поповића из августа те године, сва црквена имовина је била заплењена, а црква у Рудом затворена. Народ је сам вршио опела и крстио децу, пошто је он морао да побегне из вароши.. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 45/1941, 6.

[494] ВА, НДХ, кут. 202, фас. 4, док. 4, 1. Интересантно је можда поменути да су усташке власти на исти отпор немачке војске наилазиле и у појединим местима у Срему. ВА, НДХ, кут. 236, ф. 1, док. 17, 1.

[495] ВА, НДХ, кут. 143, фас. 1, док. 5, 12.

поготово у Пријепољу. Предстојник Тановић је 20. маја писао да многи службеници не поштују временске интервале доласка на своја радна места, као и да се акта не процесуирају, чак и она која долазе од виших органа НДХ. Стога је наредио свим шефовима одељења да се канцеларијски рад има спроводити према „немачком вријемену", као и да се приспела акта почну заводити у регистар од броја 1. То је симболично имало за циљ да нагласи настанак нове државе у Полимљу. Тановић је такође инсистирао да се администрација „мора писати латиницом" и тражио да се што пре набаве штамбиљи и печати на овом писму.[496]

Да би поправио хаотичну ситуацију у Пријепољу, Фрањо Видас је од Стјепана Јаковљевића тражио да спроведе строге казне над онима које буде сматрао кривим за опструкцију рада цивилних власти НДХ. Поручио му је да се не зауставља само на претњама. Видасова наређења проистекла су из налога Заповедништва Босанског дивизијског подручја од 4. јуна 1941. године, у којем се тражило да се „најстрожијим мјерама" одржи ред и мир на подручју источно и југоисточно од Дрине. У том циљу је било дозвољено узимање талаца међу угледним грађанима који нису били наклоњени НДХ. Они би били стрељани у сваком случају ремећења јавног реда и мира. Ове промене погодиле су, наравно, у великој већини само Србе.

Судска власт је такође, пренета на преке војне судове, који су доносили само смртне казне. На стратиште се одлазило за: нападе на трупе и чиновништво НДХ, помагање лицима која то чине, шпијунажу, крађу, пљачку, кварење телеграфа, телефона, железница и путева, као и за непредавање оружја властима НДХ. Видимо да су ове одлуке оставиле широк простор за „легалну" ликвидацију грађана. Убрзо је у ту сврху основан Преки суд у Пријепољу, на чијем је челу био управо Стјепан Јаковљевић.[497]

Хрватско оружништво је мимо немачких власти почело да хапси Србе из Пријепоља и околине још током маја 1941. године. Одлуку о томе ко ће бити приведен доносио је углавном предстојник Тановић. Због тога је био врло неомиљен међу Србима.[498] Ухапшени су спровођени у затвор који се налазио у згради жандармеријске станице, где је спровођен истражни поступак, те се изрицале

[496] ВА, НДХ, кут. 202, фас. 4, док. 4, 2.
[497] Исто; ВА, НДХ, кут. 143aI, фас. 1, док. 20, 1.
[498] Савременици га описују као крутог и строгог човека који је био „страх и трепет". АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 81, 98.

пресуде. Поједини оружници Хрвати и муслимани, као и малобројне усташе тукли су и пљачкали затворене Србе.[499] Тих дана је човек лако могао да се нађе иза решетака. Бране Богдановић из Ивања сведочи да је притворен на неколико дана само због тога што је отишао да пита зашто је његов рођени брат ухапшен мало пре тога.[500] У апс су једнако лако одлазили и угледни Срби варошани. Бивши председник Пријепољске општине Крповић је, на пример, хапшен чак три пута. Котарске власти притом нису предвиделе средства за исхрану затвореника.

Највећа рација уследила је на верски празник Видовдан, 28. јуна, да би се предупредио устанак православог становништва којег су се прибојавале власти НДХ. Тада се у притвору нашло око 15 виђенијих пријепољских Срба: сенатор Сретен Вукосављевић, адвокат Јакша Богдановић, професор Драгиша Боричић, поседник Глиша Веселица, свештеник Данило Шиљак, пензионисани официр Сима Терић и др. Целу акцију је, као и обично када су у питању била хапшења у Пријепољу, спроводио командир Водног заповедништва Пријепоље, поручник Кокот. После два дана сужњи су пуштени кућама, али су остали под сталном присмотром.[501]

Због исте „видовданске фобије" усташка управа је извршила и неколико хапшења у суседном Прибоју. Тамо су оружници затворили и злостављали: Радомира Несторовића, Драгољуба Радетића и 19-годишњу Десанку Јовановић. Потоња је затим избегла у Ужице, а у стопу ју је пратио хотелијер Петар Милошевић. Током јуна 1941. године је без икаквог образложења ухапшена и група од осам пријепољских Срба који су поред тога што су затворени на више дана и тучени, морали да иду и на кулук.[502]

Сличну тортуру трпели су и муслимани оцењени као „србофили" или симпатизери комуниста. Једна од ретких муслиманских породица из Нове Вароши која се од 1941. године прикључила антифашистичкој борби, била је она ковача Амира Мусића. Он је имао седморо деце и сви су до 1945. године ступили у партизанске

---

[499] Веће насиље над Србима спречавао је кључар у затвору, иначе муслиман из Пријепоља. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 150–151, 153.

[500] ИАУ, МГ, фас. 1314, Сведочанство Бране Богдановића, 1.

[501] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 34/1944, 1–2.

[502] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 81, 146–147, 150, 153, 439, 468; *Senatori Kraljevine Jugoslavije...*, 337; ВА, НДХ, кут. 143б, фас. 3, док. 24, 49; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 36/1941, 1.

јединице. Тројица синова нису дочекали крај рата.[503] Иако нису хапшени, будући да је већ у лето 1941. године Амиров син Даут био у илегали, цела породица је морала у јавности да носи црвене траке око руке. Тако је била жигосана као комунистичка.[504] Остаје међутим нејасно због чега је Амир Мусић потписао апел нововарошких муслимана упућен Хакији Хаџићу 10. маја (види фусноту 212). Да ли је у питању био идеолошки расцеп унутар породице Мусић или нешто друго, енигма је коју ће морати да одгонетну будућа истраживања на овом пољу.

Са почетком Јулског устанка, однос усташких власти према Србима се додатно заоштрио, што смо видели и на примеру Сјеничког котара. Оружничке патроле су у заједници са усташама одлазиле у унутрашњост сва четири котара, где су вршиле преметачине и хапшења у већем обиму. Било је и случајева силовања жена и убистава. Дана 16. јула 1941. године, оружници су ухватили општинског деловођу Раденка Бојовића из Седобра, недалеко од Манастира Милешева, те Рајка Дивца из Сопотнице. Са њима је заробљен и бивши официр црногорске војске родом из Поља Колашинских, Симо Терић. Сва тројица су потом спроведени у Сарајево, а потом за Јадовно, где су на суров начин погубљени.[505] Иста судбина је снашла и апотекара Момира Мрцановића. Он је убијен само зато што се често појављивао по Пријепољу обучен у српску народну ношњу.[506] Срби пријепољског краја су после неколико деценија поново осетили „организовано“ безвлашће, као у време последњих година османске владавине.[507] У селу Сочице код Прибоја су, из аутору непознатих разлога, усмрћена још двојица српских сељака.[508]

Неки муслимани су у овом дивљању усташких власти видели прилику за напад на Србе, који су по селима остали без икакве заштите. Ћерим Курпејовић, бивши каплар југословенске жандармерије

---

[503] *Биографски лексикон Златиборског округа*, 474.

[504] ИАУ, МГ, фас. 1415, Сведочанство Мурча Јуковића, 1.

[505] Исто, фас. 1202, Препис са спомен-плоче у Седобру, 1; Бранко К. Зејак, *Окупаторски злочини у пријепољском крају 1941–1945*, Пријепоље, 1998, 54; Б. Зејак, Милешевски крај..., 247; Милорад Н. Веруовић, *нав. дело*, 118.

[506] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 476.

[507] Као пример наводимо време Раоничке буне. Тада су само током 1907. године убијени: Лука Симовић из Ожеговића, кнез Ристо Гојовић из Мијанима, Милан Дробњак из Брајковца, те Аврам Гогић из Кучина. Османске власти никога нису процесуирале, па су оваква „убиства постала свакодневна појава“. Бранко К. Зејак, *Поп Милосав Поповић...*, 43.

[508] БВКП, ЗО, BZ 94 (082), 70; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 36/1941, 1.

и командант станице у Аљиновићима током међуратног периода, родом из околине Рожаја, помогао је Емилу Алиловићу да окупи наоружане муслимане из Милошевог Дола, Каћева, Карауле и других села, а ради пљачке хришћана. Они су током прве половине јула 1941. године крстарили Јадовником, тукли чобане, одводили им стоку и отимали људе, да би их касније пуштали за новац. Затим су ангажовани као милиционери и са оружницима организовали постају у школи у Страњанима. По селу су вршили „страшан терор – зулум“, односно „људе тукли а неке су (и, М. Ж.) пострељали“. Средоја Баковића су, на пример, везаног за ноге обесили о грану и стругали о дрво. Отимали су храну, живину и стоку. Сачинили су списак од 40 виђенијих грађана општине Страњани, на запрепашћење локалних Срба. Стога су они војно способни побегли у шуму. Због тортуре коју су вршили Курпејовићеви оружници и милиционери, било је само питање времена када ће наићи на отпор. Породица Чпајак им се прва супротставила оружјем, што је уз почетак устанка у Црној Гори половином јула, убрзало повлачење хрватско-муслиманске јединице из Страњана. Оружничка постаја са мањом посадом се ипак још неко време одржала у селу.[509]

Према степену насиља ништа мање агресивна није била ни посада оружничке станице на Каћеву, где су с времена на време, боравили и Курпејовићеви људи. Оружници и милиционери су, поготово од почетка устанка, залазили по околним селима и вршили хапшења и пљачку. Из Сопотнице су похапсили неколико виђенијих домаћина, а под фирмом узимања талаца. Неке су месецима задржали на Каћеву, а Божа Тмушића и Мирка Дивца су интернирали у Сарајево, где су у апсу провели чак десет месеци. На колико-толико сношљивом односу оружника и милиционера са Каћева према њима, Срби треба да захвале Камберу Хамзићу, који, за разлику од већине муслимана из тих крајева, није био за сукоб са српским комшијама.[510]

Овакво опхођење хрватских власти према Србима у Пријепољском,[511] Прибојском,[512] Нововарошком[513] и, од половине јуна, Сје-

[509] БВКП, ЗО, BZ 9/86, Сећање Зака Зејаковића из Мраморка, 2–3; исто, Сећање Ратомира Вранића из Страњана, 8; исто, Сећање Марка Пушице, 5–6.

[510] Милорад Н. Веруовић, *нав. дело*, 118, 130–131.

[511] Према подацима ДКРЗ-а за време владавине усташког режима у Пријепољу, ухапшено је 36 лица, од којих је интернирано у земљи њих 6. При томе је у затвору или ван њега претучено 67 људи, од којих је седам осакаћено. У унутрашњости Среза приведена су 352 лица, од који је 114 отерано на принудни рад, а четворо је интернирано. Мучене су и злостављане 84 особе, силовано

ничком котару, задржало се све до септембра 1941. године. Од почетка антифашистичког устанка у Црној Гори ситуација се погоршава, јер долази до већег броја убистава и уништавања приватне имовине. Стога Срби почињу са исељавањем. Њихове породице се селе у Ужички, Моравски, Трнавски, Жички, Студенички срез... као и у Београд. Тамо живе у беди и сиромаштву, зависећи од помоћи Комесаријата за избеглице „Недићеве" владе. Други отворено траже заштиту од немачких или италијанских власти. Већина становништва је ипак трпела притисак хрватских власти са прикривеним незадовољством, очекујући њихов одлазак из Старог Раса, који је током лета постао све извеснији.

* * *

Прве домобранске и оружничке јединице ушле су на подручје Старог Раса крајем априла и почетком маја 1941. године. Може се закључити да их је муслиманско становништво дочекало као ослободиоце, а не као окупаторе (Пријепоље, Прибој, Нова Варош...). Италијани нису уважили овај очигледни аргумент и приморали су снаге НДХ да се одмах повуку из Пљеваљског среза. Немци, на другој страни, желећи да задовоље и другог савезника – албанске сепаратисте са Косова, потискују усташке власти и из Дежевског и Сјеничког среза. У преостала три котара – Пријепољском, Нововарошком и Прибојском, формирани су цивилна управа и Крилно оружни-

њих 6, а осакаћено 5. Укупно у Пријепољском котару ухапшено је 388 лица, од чега је на принудном раду било 114, а интернирано 10 лица. Претучена, мучена, злостављана или силована су 162 лица, при чему са трајним последицама њих 12. Особе су биле свих полова и узраста. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, фас. 62, 66–67, 70–71.

512 По подацима ДКРЗ-а у Прибоју и унутрашњости котара, хрватске власти су ухапсиле 48 лица, али нико није интерниран. Тучено је и злостављано 28 особа, од којих су три подлегле повредама, а једна је остала трајно неспособна. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, фас. 62, 86–87.

513 У Новој Вароши су ухапшене 143 особе, од којих је интернирано седам, док је двоје одведено на принудни рад. Злостављано је и тучено 56 лица, од којих је шест силовано. На селу је приведено 309 лица, од којих је неколико интернирано, а 40 одведено на принудни рад. Злостављано је и пребијено 119 људи, од чега је троје било силовано. Укупно у Нововарошком котару је ухапшено 452 лица, од чега је осам интернирано, а 42 лица су била на принудном раду. Претучено је, мучено, злостављано или силовано, 175 лица. Међу њима су били одрасли мушкарци, жене, деца и старци. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, фас. 62, 113–115, 117–119.

чко заповедништво. Његов командант био је оружнички потпуковник Стјепан Јаковљевић, особа на којој се, може се слободно рећи, заснивала власт усташког режима на овом простору.

И поред лојалности показане према Павелићу и његовим сарадницима, локални муслимански прваци су, видели смо, при расподели високих цивилних функција углавном заобилажени у корист истоверника из Босне (Тановић – Пријепоље, Чавкушић – Пљевља, Пашић – Прибој, Пљоскић – Нова Варош). Овакав одабир кадрова вршио је поглавников повереник Хакија Хаџија из Сарајева. Завађени међусобним борбама за власт на локалу – попис муслимана из Пријепоља предат Ђурићу, предлог муслимана из Нове Вароши послат у Сарајево, интриге око Мурата Бајровића у Прибоју – старорашки муслимани у жељи да се код политичких арбитара у Загребу и Сарајеву што боље котирају, пристају на овакву расподелу моћи.

Паралелно са формирањем цивилних и полицијских институција НДХ, у Старом Расу креће и формирање огранака усташког покрета. Муслимански прваци су, видели смо, још 30. априла тражили од Павелића да у Стари Рас пошаље што више усташких јединица. Овај процес требало је да буде заокружен применом расистичких закона који су важили за Србе и Јевреје широм НДХ. Да није било отпора немачке војске, те константног притиска италијанске дипломатије да се Хрвати повуку из њене окупационе зоне, српски живаљ у Старом Расу би снашла крвава судбина слична оној њихових сународнике из других делова усташке државе.

Имајући у виду: драстичност идеологије људи попут Антеа Старчевића и Еугена Кватерника, чија је дела Павелићев режим уздигао и прихватио; сурова страдања српског народа од усташа широм НДХ током периода мај–август 1941. године; проткламовање наредби о забрани ћирилице и српских националних симбола (шајкаче и опанака), одузимању одликовања и почасти из времена међуратне Југославије, те затварању и пописивању робе унутар српских и јеврејских радњи; контролу рада СПЦ; лустрацију Срба из администрације; бројна хапшења, премлаћивања и убијања Срба (више стотина људи према ДКРЗ-у из Пријепољског, Нововарошког, Сјеничког и Прибојског котара); отворене претње масовним егзекуцијама (објава котарских власти у Новој Вароши и узимање талаца од стране постаје у Кокином Броду) и формирање спискова за одстрел (списак Жандармеријске станице Штитково, попис лица у Пријепољу и Пљевљима); гласине о доласку већих усташких снага ради

потпуне елиминације Срба;[514] те неколико сурових убистава хришћана од стране усташа и оружника (стратиште Јеленак код Сјенице), овај закључак делује врло реално. Рецимо да је и усташки официр Рудолф Зубић почетком јула био врло задовољан ширењем усташког покрета на територији Старог Раса. Наш закључак ће додатно потврдити догађаји који су уследили у наредним месецима.

Један мањи, али утицајан део муслиманских лидера из Старог Раса, показивао је отворену привржeност усташкој идеологији на којој је била утемељена НДХ (Мурат Бајровић, Хајдар Ченгић, Касим Хаџић, Газија Хасанагић, Ариф Скадрак, Латиф Прушо, Мухамед Хашимбеговић, Мухамед Тановић и др.). О степену утицаја усташтва на ово подручје говори нам: оснивање Усташког стожера за Санџак са логорима у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници; покушај примене расистичких усташких закона; захтев муслимана да им се пошаље што више усташких јединица у Стари Рас (31. април); често јавно обраћање локалних усташа муслиманском живљу; јавно исказане симпатија према Павелићу и Хитлеру (разне честитке и поздрави); често, опет јавно, писање или скандирање усташких симбола и поздрава (на пример, на славолуку у Пријепољу); свечано слављење имендана Анте Старчевића и Анте Павелића (Пријепоље); присуство Павелићевог поглавника Брала, односно усташких официра из НДХ на свечаностима (Рудолф Зубић) итд.

Може се ипак закључити, да већина муслимана није прихватила усташку идеологију. Иста та већина је међутим показивала јасне симпатије према режиму изграђеном на његовим начелима. Како другачије разумети масовне свечаности у Прибоју (29. април), Пријепољу (13. јун и 8. јул) и Сјеници (16. јун) на којима муслимани скандирају Павелићу, славе његов имендан, дају дове по џамијама за његово и Хитлерово здравље, дочекују хрватску војску, дефилују са њом кроз вароши, уклањају ћириличне натписе са радњи да би се додворили Хрватима, а све то уз употребу многобројних обележја усташког режима (заставе, славолуци, значке, Павелићеве слике итд.).

Видели смо да се иза чина преузимања власти у Сјеничком котару свило клупко различитих геополитичких, војних, економских и идеолошких интереса Владе у Загребу и локалних муслиманских првака. Будући да ново проширење граница НДХ унутар италијан-

[514] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 446–449, 469.

ске окупационе територије никако није могло да изазове симпатије Рима, поставља се питање зашто су га немачке власти одобриле? Мишљења смо да се одговор налази у чињеници да су Немци искористили долазак хрватских трупа како би извршили „евакуацију“ Сјенице, тј. својеврсну пљачку среза на страној територији. Томе у прилог говори долазак немачке војске у варош само дан пре оружништва НДХ, одвођење неколико стотина најквалитетнијих грла за расплод из овог надалеко познатог сточарског краја, пребацивање ћилимарске школе у Нови Пазар са све депоа, те одношење дрвне грађе са стоваришта у Дугој Пољани. После обављеног посла немачка војска се такође пребацила у Пријепоље, остављајући поново град без надзора.

После почетних проусташких свечаности, сјенички муслимани су покушали да своју лојалност загребачкој влади наплате конкретним војним, политичким и економским уступцима. Њихов крајњи циљ био је повратак положаја који је Сјенички котар имао у време Османског царства. Може се закључити да је период османске владавине за старорашке муслимане заувек остао мерило каквоће њиховог политичког, војног и материјалног положаја. Како другачије разумети интензивно залагање њихових првака за враћање привилегија из тог времена? Израбљивачка средњовековна феудалносоцијална структура реинсталирана је до лета 1941. године у Нововарошком, Пријепољском, Прибојском и Сјеничком котару, као и у Дежевском и Штавичком срезу. Пред три различита режима – немачким, италијанским и усташким, захтеви муслимана су остали исти. У прилог нашој теорији говоре и конкретни захтеви које су, на пример, поставили муслимански прваци пред хрватским официрима Видасом и Кмочом. Подсетимо да су они тада тражили повратак уређења које је Сјеница имала пре 1912. године, успостављање редовног грађанског промета са Сарајевом и Загребом, формирање једне јаче јединице у вароши и велике карауле на Јавору (управо као у време турске владавине), припајање новопазарског краја сјеничком и сл.

Као и у Пријепољском, Прибојском и Нововарошком котару, српско становништво је са доласком управе НДХ и у Сјеници почело да трпи притисак који се осећао на политичком, економском и културно-етничком плану. Може се рећи да је локалној проусташкој власти, сачињеној већином од муслимана староседелаца, у спровођењу шовинистичких закона НДХ и одстрањивању Срба са њихових вековних огњишта, недостајало једино време. Ову хипотезу потвр-

ђују неке од одлука цивилне управе попут: смене председника општина у срединама у којима је српско становништво било већинско; уклањања натписа на ћирилици у вароши; пописа јеврејске и српске имовине; затварања Друштва „Његош“; јавног уништавања етничких симбола попут шајкача и опанака; пљачке и убистава неколико Срба без икаквог суђења и наређења о суровим одмаздама и, како ћемо видети, масовним паљењима хришћанских села. Наведимо на крају, да је и већина муслимана била свесна да је део њихове елите прешао границу дајући неограничену подршку усташком режиму. Стога и велики страх код ширих слојева становништва од одмазде Срба, будући да је она на овим просторима често била слепа пред невинима.

3. УСТАНАК – ИЗМЕЂУ ПАТРИОТСКИХ ПОБУДА, ИДЕОЛОШКИХ ТЕНДЕНЦИЈА И ЕТНИЧКО-ВЕРСКИХ СУКОБА

Побуна против окупационог режима у Црној Гори изненадила је и стога брзо потиснула малобројне италијанске посадне трупе. Сем неколико чланова КПЈ муслимани остају ван устанка, док устаничку војску формирају готово искључиво Срби. Њихова офанзива се међутим није проширила на север, јер је на границама Пријепољског и Сјеничког котара наишла на добро утврђене положаје оружаних снага НДХ. Стога, на пример, Прибојски котар остаје готово ван устанка, а до већих операција у околини Нове Вароши долази тек крајем августа 1941. године. Веће борбе развијају се на другој страни, у сјеничком и бјелопољском крају. Пошто им је фалило људство, усташке власти почињу са наоружавањем муслимана, стварајући муслиманску милицију, која ће се задржати на простору Старог Раса до краја рата. После низа успешних борби јединице НДХ успевају да одрже фронт и остану „клин“ између устаника у Србији и Црној Гори. Притом спроводе репресалије над православним становништвом које се огледају у убијању и паљењу села, а чији корен проналазимо у шовинистичкој политици усташког режима према Србима. Овим акцијама се масовно придружује муслимански живаљ, чак и они мухамеданци које нису били организовани у муслиманску милицију, долазећи чак из околине Тутина, Рожаја и(ли) Новог Пазара. То доводи до распламсавања верских сукоба и покретања „зачараног“ круга међусобног убијања, пљачкања и расељавања који ће трајати све до ослобођења. Појавом јачих италијанских снага у Полимљу током августа 1941. године, епизода деловања НДХ на територији Старог Раса је приведена крају. Војно-политички белег који је усташки режим утиснуо у наслеђе овог простора показаће се међутим као неизбрисив.

3.1. *Привремено повлачење оружаних снага и цивилне управе НДХ из Старог Раса*

Први јасни показатељи да се разграничење са Гувернаторатом Црне Горе, односно италијанском окупационом зоном, на простору Старог Раса неће завршити према очекивању Владе у Загребу, појављују се крајем јуна 1941. године. Заповедништво Босанског дивизијског подручја извештавало је 30. јуна да италијански официри јавно шире информације да ће преузети власт у Прибоју, Пријепољу, Фочи, Горажду итд., као и да је Дрина одређена за границу.[515] Сутрадан је уследио нови рапорт сличне садржине. Италијани који су дошли у Рудо код Прибоја на састанак са локалним немачким властима, proширили су вести да је команда у Пљевљима добила наређење да запоседне Горажде, Међеђу, Рудо, Прибој и Пријепоље. Слични гласови су стизали и из Пријепоља.[516]

Дана 8. јула појавиле су се нове, за Хрвате узнемирујуће, вести о италијанској пропаганди, која је сада, уз Полимље, себи припојила целу источну Херцеговину. Заповедништво Босанског дивизијског подручја узалуд се жалило да италијанска војска „опструише“ рад војних и цивилних власти НДХ у Старом Расу, тако што блокира пруге и мостове према Горажду, Фочи и Вишеграду. Немајући капацитета да пред фашистичком Италијом заузме конкретну и чврсту политичку позицију, Влада у Загребу се препустила ослушкивању гласина које су стизале са Јадрана, односно преко Дрине. Будући увек тешко проверљиве, оне су стварале велику пометњу међу становништвом Полимља. Међу муслиманима је стога завладала „велика напетост“.[517] Показаће се не без разлога.

Потпуковник Јаковљевић је 13. јула од немачког ортскоманданта из Пријепоља, капетана Тоста, добио незваничну информацију да са својим јединицама мора да напусти подручје котара, јер је договорена примопредаја власти између немачке и италијанске војске. Своје незадовољство због тога што није учествовао у овим преговорима и начина на који су му одлуке саопштене, крилни запове-

[515] ВА, НДХ, к. 83, ф. 3, док. 22, 1, 3.
[516] ВА, НДХ, к. 85, ф. 8, док. 7, 1.
[517] ВА, НДХ, к. 84, ф. 3, док. 49, 2–3.

дник из Пријепоља је одмах изнео надлежнима у Сарајеву.[518] Одлука о напуштању територије Старог Раса је међутим, како нам казују други извори, донета још 7. јула 1941. године.[519]

Усташке власти у Полимљу су се за помоћ још једном окренуле Немцима, али без успеха. Њихово држање није променила ни чињеница да су до 14. јула, захваљујући агитацији усташког стожерника Бајровића и пријепољског логорника Ченгића, први муслимани добровољци за борбу против СССР-а из Пријепоља, Сјенице и Нове Вароши, послати за Сарајево. Притом им је приређен и свечани испраћај из Пријепоља, Немци су показали захвалност, али не у мери којој су се надали муслимански колаборационисти.[520]

Пошто је после директних преговора Загреба и Рима око питања границе почетком јула, Влада НДХ прихватила стару линију раздвајања између Црне Горе и Аустроугарске која је ишла правцем Увац–Метаљка, цео Стари Рас је препуштен Италији. Потпуковник Видас добио је 14. јула информацију да ће италијанска војска ући у Прибој, Пријепоље, Нову Варош и Сјеницу. Стога је и без наређења надлежних органа позвао потпуковника Јаковљевића да хитно дође у Сарајево и заједно са њим организује уредно повлачење хрватских снага и администрације. Сутра, 15. јула, у 20 часова наређено му је телефоном из кабинета маршала Кватерника, да се према Павелићевом налогу територија „Санџака“ мора напустити. Видас је затим издао потребна наређења, а Јаковљевић је преко Вишеграда, где је разговарао са немачким командантом о начину повлачења, отишао у Пријепоље да их, почев од 15. јула, извршава.

Према плану заповедника новоуспостављене Војне крајине,[521] која је на себе преузела организацију овог подухвата, оружничког пуковника

[518] ВА, НДХ, к. 143а, ф. 10, док. 11, 1.

[519] АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1162.

[520] *Sarajevski novi list* за 15. јул 1941. године, 3.

[521] Ово тело је настало почетком јула 1941. године у Сарајеву, а уместо Заповедништва источног пограничног подручја (настало 25. априла), односно Бригаде граничних ловаца (преименовано 24. маја). Оно је требало да обухвата све пограничне области према Црној Гори и Србији, а ради одбране од евентуалних упада на територију НДХ. Требало ју је, као и сваку крајину, населити добровољцима из свих крајева усташке државе, који би добили земљишне поседе. Седиште Војне крајине је било у Сарајеву и имало је војну и цивилну власт над целим јој потчињеним простором. Дана 21. јула у њен састав као посебне управно-судске области улазе: Цавтат, Требиње, Билећа, Гацко, Фоча, Чајниче, Вишеград, Рогатица, Сребреница, Власеница, Зворник и Бијељина, те

Мата Рупчића,[522] требало је прво извући муслиманско и римокатоличко становништво које је желело да се пресели из Полимља у НДХ. Њему је био обезбеђен бесплатан железнички превоз у било који крај земље. Поред тога, усташки повереник за Босну и заповедник Сарајевске усташке бојне, Јуре Францетић, основао је „Одбор за помоћ избеглицама из Санџака". Тако се, према плану, прво покренула администрација, тј. чиновништво са породицама. Од цивилних функционера своје радно место први је, без дозволе, напустио котарски предстојник Тајиб Пашић из Прибоја. Због тога је смењен, а на његово место је постављен усташа Касим Хаџић (остао на функцији 40 дана), дотадашњи председник Котарског суда у Прибоју.

За службеницима су кренула два вода војске са 80 домобрана из Пријепоља и Нове Вароши у Вишеград, а онда на крају, целокупно оружништво, одређено за допуну Водном оружничком заповедништву Вишеград. Извлачење ратног материјала из котара у Полимљу почело је проницљиво, још са првим гласинама о доласку Италијана, тј. од 3. јула. Оно је пре личило на општу пљачку него ли на тактичку дислокацију материјала. Ношено је све: оружје, војна опрема, стока, храна, новац... Прво су оружје и војна спрема склоњени у Вишеград, после чега је усташка власт посегла за богатим сточним фондом у овим крајевима. Како је изгледало одвођење грла крупне и ситне стоке, говори податак да је само током 17. јула у Сарајево стигло дванаест вагона крцатих воловима и овцама, у вредности од 1.500.000 динара. Покупљене су животне намирнице из свих магацина по варошима (брашно, пасуљ, пиринач, со итд.). Отимачина је узела такве размере да је 16. јула пребачен и железнички материјал (вагони, шине, прагови и сл.) из Прибоја у Међеђу.[523]

Пошто домобрани и оружници нису носили ништа сем онога што су као део војне опреме имали на себи, снаге НДХ су брзо напустиле Прибој, Нову Варош и Сјеницу. Већ током 16. јула су се сместиле у Рудо. Посада у Пријепољу је остала на захтев немачког

територија „Санџака" (где је у име Војне крајине потпуковник Јаковљевић имао пуну војну и цивлну власт). На њено чело је постављен оружнички пуковник Мате Рупчић. Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945*, Zagreb, 2003, 113; D. Kovačić, *nav. delo*, 52; Rafael Brčić*, Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini* 1941, magistarski rad*,* Sarajevo, 1968. rukopis deponovan u Institutu za istoriju, 88–89.

[522] Б. Димитријевић, *нав. дело*, 99.

[523] ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, док. 20, 27–28; ВА, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 59, 5–6; ВА, НДХ, кут. 84, фас. 1, док. 23, 1.

команданта места, будући да су се устаници појавили у околини Бродарева.[524] За Хрватима су истог дана дошле италијанске посадне јединице. Њихове снаге су међутим прешле договорену демаркациону линију и појавиле се у Рудом и Челебићу, где Хрвати нису желели да им предају власт. Одлазак режима НДХ изазвао је нескривено задовољство Срба, исказано пре свега у симпатијама према италијанском завојевачу и отвореном страху од освете код муслимана.[525]

Затим је цела акција изненада обустављена. Све људство и ратни материјал који су били у одступању, задржани су у Рудом и Увцу.[526] У међувремену, потпуковник Јаковљевић је из Пријепоља 17. јула 1941. године обавестио заповедништво Војне крајине да је у Црној Гори подигнут устанак и да су „комунисти изазвали велике нереде". Додао је да се муслиманско становништво у Старом Расу због тога, као и повлачења хрватских снага, осећа несигурним и да може доћи до њиховог револта. О степену незадовољства муслимана најбоље говори чињеница да га је регистровао и генерал Хорстенау у далеком Загребу. Пошто су немачке власти са Војно-управног подручја Србије наредиле јединицама НДХ да заједно са њиховом војском остану на терену Старог Раса, Јаковљевић је самоиницијативно, без дозволе надлежних, обуставио даљу евакуацију. Затим су Немци од њега захтевали да истог дана врати и сатнију домобранства из Руда у Пријепоље, те упути нешто оружника у Сјеницу.[527]

Да је у условима ширења антифашистичког устанка кроз Црну Гору, продужење боравка војске и жандармерије НДХ неопходно, лично је потврдио и италијански пуковник Баренго. Он је због настале ситуације на терену 18. јула послат са Цетиња у Сарајево. Наредног дана, 19. јула, италијанске власти из Црне Горе су директно тражиле помоћ од немачких снага, а на крају и од Владе у Загребу. Захтеван је ангажман како Јаковљевићевих трупа на правцу Пљевља–Сјеница, тако и гарнизона НДХ у Требињу. Када је, међутим, генерал Хорстенау подсетио своје италијанске колеге у Загребу на потраживања њихове ослабљене војске, рачунајући на евентуални аргумент више за усташки режим, одговорено му је, као и много

[524] ВА, НДХ, к. 85, ф. 14, док. 22, 2–3.
[525] ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 55, 8.
[526] ВА, НДХ, к. 84, ф. 4, док. 24, 11.
[527] ВА, НДХ, к. 143а, ф. 1, док. 53, 2; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1199; Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Ljubljana, 1986, 63.

пута раније, да нису обавештени и да се ради о локалној иницијативи невезаној за Владу у Риму.[528]

Војна дешавања су убрзо оправдала продужење мандата снагама НДХ у Старом Расу. Пријепољем су се, рецимо, шириле вести да је поштанска веза са Бијелим Пољем прекинута, а италијанска посада у тој вароши опкољена. Из Сјеничког котара се чуло да су на путу за Нови Пазар, 15 км источно од града, убијена шесторица муслимана. Овај акт насиља починио је самопроглашени војвода јаворски Божидар Ћосовић са својим четницима. Примивши ове извештаје, заповедништво Војне крајине одобрило је повратак свих војних и оружничких јединица на пређашња места у Прибојском, Нововарошком, Пријепољском и Сјеничком котару.[529] Због ванредне ситуације коју су изазвали слободарски устанци у Србији и Црној Гори, потпуковник Јаковљевић је сада, поред заповедништва над оружништвом, добио и власт над цивилном управом и свим војним јединицама у Старом Расу. Једном речју постао је командант Старог Раса.[530]

Муслиманско становништво поздравило је реокупацију Полимља од стране НДХ. То је разумљиво уколико у обзир узмемо извештаје Усташког стожера за Санџак. Наиме, Мурат Бајровић је 18. јула 1941. године писао да су му од муслимана из Бјелог Поља стигле информације да су у данима после избијања устанка у Црној Гори (значи од 13. јула), на простору Беранског, Андријевачког, Бијелопољског среза и Сјеничког котара, устаници убили дванаест муслимана. Њихова имена, међутим, није навео. Податке о томе је проследио и италијанском конзулу у Сарајеву Алберту Калису (Alberto Calisse) и Павелићевом повеернику за Босну Хакији Хаџићу, тражећи од њих заштиту за муслимански живаљ са ових простора.[531] Усташка пропаганда додатно је потпиривала страховања мус-

[528] АЈ. фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1163; исто, Немачке војне команде позадинских области окупираних територија и друго, сл. 1170–1171.

[529] Исто, сл. 1165, 1169; ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, док. 20, 27, 30; ВА, НДХ, к. 143б, ф. 3, док. 58, 1; С. Селимовић, *Кладница...*, 149–150.

[530] ВА, НДХ, к. 143аI, ф. 1, док. 58, 1.

[531] Вести о овим догађајима послао је угледни муслиман из Бјелог Поља Ињаз Добарџић. Према његовим речима један муслиман је после мрцварења убијен у околини Берана, а други на путу између Берана и Андријевице. У селу Полици пронађен је леш муслимана коме је одсечена глава, док су истовремено у околини Бјелог Поља ликвидирана још двојица неименованих муслимана. Добарџић је био и обавештен о поменутом убиству шест муслимана из Клад-

лимана изазвана оваквим инцидентима, претварајући их у преко потребну хистерију. Тако, на пример, *Хрватски радио лист* пише да су на оружје устала „влашка православна мјешавина“, која сврстана у „хорде наоружаних Влаха“ има намеру да „у духу вјековне мржње“ нападне муслимане широм НДХ, а самим тим и у Старом Расу.[532]

Италијанска војска није била у стању да заштити муслимане јер су њени гарнизони били блокирани широм Црне Горе. Стога је Војна крајина одлучила да се у зони Сјенице спроведе „казнена експедиција“. Прво је код Штиткова ухваћен један „четник“ и стрељан. Онда је потпуковнику Јаковљевићу наређено да у Сјеницу пошаље појачање одреду натпоручника Жугића. Појачање су чинили један официр, 20 војника и 60 наоружаних муслимана (убрзо дефинисаних као милиционери). Задатак ове групе био је да 19. јула заједно са немачком војском упадне у село Понорац, где су се наводно налазиле убице четворице муслимана, насеље спали и убије укупно 32 Срба.[533] До акције није дошло будући да су границу на време поселили немачки граничари, па се ситуација смирила. О развоју догађаја код Сјенице писао је и генерал Хорстенау.[534]

Стожерник Бајровић је у оваквом расплету догађаја видео прилику за преиспитивање надлежности над територијом Старог Раса. Он је сматрао да је народ у Црној Гори побуном изгубио наклоност Италијана, чија војска није имала снаге да задржи поседе које је заузела. Обраћајући се 21. јула директно министру вањских послова НДХ, Младену Лорковићу, Бајровић је изнео став да „за сада, а вероватно и за увијек нема говора о препуштању Санџака Црној Гори“ и тражио од њега да се по том питању ангажује на спољнополитичком плану. Са овим се слагао и заповедник Војне крајине пуковник Рупчић, који је, добивши по ко зна који пут политички миг од Немаца, већ почео да ради на плановима за окупирање италијанских поседа у Полимљу. Бајровић је, с друге стране, сматрао кључним довођење једне јаче усташке формације у Стари Рас која је требало да се енергично обрачуна са устаницима и српским живљем који им је давао неограничену подршку.[535]

нице у Сјеничком котару. ВА, НДХ, к. 171а, ф. 1, док. 9, 1–2; ВА, НДХ, кут. 85, фас. 8, док. 32, 1.

[532] Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2016, 825.

[533] ВА, НДХ, к. 243, ф. 3, док. 20, 30.

[534] Zbornik NOR-a, XII, knj. 1, 251.

[535] ВА, НДХ, к. 85, ф. 12, док. 22, 1, 3, 4.

Ове идеје поново је „погурао“ и генерала Хорстенау. Он је код надлежних органа Трећег рајха истицао да се мора спречити уједињење Србије и Црне Горе, које је због ширење устанка изгледало све реалније, те да је расположење старорашких муслимана за улазак у оквире НДХ и даље велико. Наведени аргументи, укључујући и оне који су се ослањали на пружању војне помоћи од стране хрватских снага, нису дали резултате. Наиме, иако су италијанске власти тражиле и добиле помоћ на фронту, паралелно са тиме су већ 18. јула поновиле захтев да се прво Хрвати, а онда и Немци, повуку из Старог Раса. Притисак је у том правцу појачан неколико дана касније преко италијанског заступника при немачкој врховној команди оружаних снага генерал-потпуковника Мараса (Marassa).[536] После тога је постало јасно да је, без обзира на све, италијански став по питању проширења граница НДХ на југоисток, зацементиран.

Пратећи образац незамерања фашистичком савезнику и Немци су притисли хрватску страну по овом питању. Влада у Загребу се узалуд жалила наводећи, барем када је у питању њен однос са Италијанима, оправдане војне и политичке разлоге. Илузија усташког режима да ће његова дипломатија на табли рата заузети место у реду фигура које повлаче озбиљни и уважавани играчи, постајала је све очигледнија. Стога ће продужени боравак хрватских снага на подручју Старог Раса бити само привремен. После гушења антифашистичког устанка почетком септембра 1941. године, њихово присуство више неће бити потребно и оне ће (не)обављеног посла, заувек бити испраћене за Босну и Херцеговину.

3.2. *Почетак устанка и припреме усташког режима за одбрану Полимља*

Италијански пројекат независне државе Црне Горе требало је да буде заокружен 12. јула 1941. године. Тог дана, на верски празник Петровдан, сазвана је скупштина на Цетињу. Она је донела одлуку о стварању суверене и независне државе Црне Горе под италијанским патронатом. Било је предвиђено да наредног дана, 13. јула, вођа црногорских сепаратиста, Секула Дрљевић, отпутује у Рим и обавести италијанског краља Виторија Емануела III (Vittorio

[536] АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1162–1163; ВА, НДХ, кут. 85. ф. 14, док. 20, 1.

Emanuele) о одлукама Конституанте. Затим је требало да затражи именовање краљевског намесника за Црну Гору.[537]

Овај пројекат је пропао пре него што је и почео. Већ 13. јула 1941. године дошло је до масовног антифашистичког устанка против окупатора у Црној Гори и Старом Расу. Он је прожео све слојеве друштва, а његову окосницу је чинило српско сеоско становништво. За неколико дана ослобођено је више градова и заробљено око 3000 италијанских војника и много ратног материјала. Масовни, стихијски устанак свих слојева српског народа у Црној Гори и Старом Расу, подсећао је на онај из октобра и новембра 1918. године, када су аустроугарске окупационе власти констатовале да је цео простор у стању „потпуне побуне“. Влада у Риму је стога променила планове о уређењу окупираног црногорског подручја, чиме се идеја о његовој независности повлачи са историјске позорнице на извесно време.[538]

На чело устанка против Италијана стали су чланови КПЈ из Црне Горе и бивши официри Југословенске војске који су избегли заробљавање. На располагање им се ставило око 30.000 родољуба из Црне Горе, готово сви војно способни мушкарци. Следећи инструкције Централног комитета (ЦК) КПЈ, Покрајински комитет (ПК) за Црну Гору, Боку и Санџак донео је још 8. јула одлуку о почетку оружаног отпора против завојевача. Члан КПЈ Саво Брковић је ово наређење пренео секретару Обласног комитета за Санџак (ОКС), предратном комунисти Рифату Бурџевићу Тршу. ОКС је до тада већ одржао једну конференцију 22. јуна, на којој се, између осталог, говорило о почетку оружаног отпора окупатору.[539]

---

[537] V. Terzić, *nav. delo*, 589–590. Пошто је пропала иницијатива да се рестаурира монархија у Црној Гори, због немогућности проналаска адекватне личности за владара, донета је одлука да се уведе намесништво, као и у Албанији. *Dnevnik grofa Ćana*..., 248, 252.

[538] Džejms H. Bergvin, *nav. delo*, 89; Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 93; *Историја српског народа*, VI, књ. 2, 248.

[539] Састанку који је одржан у селу Чадињу код Пријепоља, присуствовали су делегати из Прибојског, Милешевског, Нововарошког, Бијелопољског и Дежевског среза. У Штавичком и Сјеничком срезу није било партијске организације, а самим тим ни њених представника. Од делегата су били присутни: Рифат Бурџевић, Недељко Мердовић, Муниб Кучевић, Ђорђије Станић, Вукосав Бошковић, Љубиша Миодраговић, Велибор Љујић, Душан Томашевић, Хилмија Хасанагић, Хакија Зејнеловић, Момир Бошковић, Мирко Ћуковић и Раде Борисављевић. М. Ћуковић, *Путовање*..., 47–49; Д. Живуловић, *нав. дело*, 188; Б. Зејак, Милешевски крај..., 250; Дико Пејатовић, Почетак НОБ-е и стварање слободне територије око Нове Вароши, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XIV, 1992, 242.

Када је обавештен о одлукама Покрајинског комитета, Бурџевић је наредио формирање неколико мањих герилских одреда у које су махом ушли чланови Партије и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), пореклом из Бијелопољског среза. Иначе, на простору целог Старог Раса Бурџевић је могао да рачуна на око 100 чланова КПЈ и 250 припадника СКОЈ-а.[540] Већина их се међутим, налазила у бијелопољском и беранском крају.[541] Оно што јој је недостајало у Полимљу, КПЈ је надокнадила у Црној Гори и Боки. Тамо је било више од 1500 партијаца и дупло више скојеваца. То ће имати великог утицаја на развој антифашистичког устанка у Црној Гори, али и Старом Расу, будући да се на оружје подигао огроман број људи.[542]

Убрзо после вести о почетним борбама устаника са окупатором у Црној Гори, Бурџевић издаје заповест о нападу на Жандармеријску станицу у Мојковцу. Акција је извршена 14. јула, а постаја је заузета дан касније, када је ослобођен и Мојковац. Приликом напада два италијанска карабињера су рањена. После краће борбе 16. јула заузета је и Жандармеријска станица у Шаховићима. Том приликом је погинуо један карабињер, док је други рањен.[543] Са сваком успешном акцијом, број устаника се повећавао, тако да су до краја 17. јула све жандармеријске станице у Бијелопољском срезу биле заузете. То је герили омогућило да оствари пуну контролу над унутрашњошћу среза, те прекине телефонске везе са Пријепољем и оштети путне комуникације. У Бијелопољском срезу је тако од окупаторских снага остала само посада у граду, која је била опкољена са свих страна.

Захваљујући овим успесима, као и вестима о ослобођењу Андријевице и Берана,[544] устаници су одлучили да нападну Бјело

540 Г. Марчета, *нав. дело*, 5.

541 Обласни комитет за Санџак чинили су, поред Бурџевића: Љубиша Миодраговић, Ђорђије Станић, Недељко Мердовић и Вукосав Бошковић. B. Gledović, nav. delo, 35, 37.

542 Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, 158.

543 М. Ћуковић, *Санџак...*, 92–93; *Бијело Поље...*, 367–368; D. Jauković, *nav. delo*, 44–45.

544 Андријевица и Беране су ослобођени 17. јула. У потоњу варош је ушло неколико хиљада устаника, а повод за напад било је стрељање девет грађана од стране италијанских власти на месту Јасиковац. Заробљено је око 700 италијанских војника међу којима и 18 официра и заплењена велика количина наоружања. Један од команданата устаничке војске био је и капетан Југословенске војске Павле Ђуришић. У Андријевици је ухваћено око 200 италијанских војника, док је њих око 40 погинуло током борби. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 102, 191–193; Историјски архив

Поље. Према подацима капетана финансијске страже Ђусанија (Giussani), који се налазио у граду током опсаде, италијански гарнизон су чинила укупно 152 човека. Међу њима је било: 115 финанса са три официра, један припадник пешадије, 14 припадника бивше југословенске жандармерије, девет карабињера и десет црногорских финанса. Устаника је, на другој страни, било 5000–6000, мада се може претпоставити да је овај број преувеличан. Блокада вароши почела је у ноћи 16/17. јула. Иако је ОКС исланирао напад за 20. јул, спроводећи наређења Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак да се не заузимају градови и акције ограниче само на герилско ратовање, Рифат Бурџевић је непосредно пред напад на Италијане, изненада, наредио повлачење.

Већи део устаника је међутим самоиницијативно 20. јула 1941. године започео акцију ослобођења Бјелог Поља, која је окончана до 17 часова. Како се показало, био је то прави тренутак, будући да су снаге НДХ већ хитале према граду на Лиму, не би ли помогли фашистичком савезнику. Према документацији насталој у раду усташког режима, град је ослободио активни мајор Југословенске војске Војин Ракочевић. У току борби је страдао један италијански војник, док је њих девет било рањено, три теже. Остатак окупаторских трупа је заробљен. Устаници су имали три лакше рањена борца.[545] Заплењена је већа количина оружја и ратног материјала. У питању су била: три митраљеза, шест пушкомитраљеза, један тешки минобацач, 120 пушака и 50 вагона хране.[546] Заробљени Италијани су затворени, а неки од њих су и ликвидирани, иако се томе отворено противило градско становништво.[547]

Београд (у даљем тексту ИАБ), Управа града Београда (у даљем тексту УГБ), Специјална полиција, инв. бр. 2773, 1; Радивоје Боричић, *Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора – јула 1941. године*, Иванград, 1959, 14–21; Милорад Л. Чукић, *Камом и ватром у долини Лима*, Београд, 1997, 7, 21–22.

[545] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 17, 9. augosto 1941, 2; ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 14, 2; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 5; АСЖ, Ђ-7, Обласни комитет за Санџак (у даљем тексту ОКС), кут. 1, Организациони реферат ОК КПЈ за Санџак, 3; АЈ, фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (у даљем тексту ЦК СКЈ), Мемоарска грађа, досије 2506, Сећања Данила Кнежевића, 15; Zbornik NOR-a, XII, knj. 1, 234; Рајко К. Медојевић, *Павино Поље и његове школе*, Бијело Поље, 2005, 41; Г. Марчета, *нав. дело*, 6.

[546] *Бијело Поље...*, 371; *Vojna enciklopedija*, knj. 8, Beograd, 1974, 336.

[547] Угоститељ Милан Дадовић из Бјелог Поља је помогао италијанским заробљеницима, те је због тога од италијанских војних власти касније означен као „поуздана особа“.

У Бјелом Пољу је потом формиран Војни комитет који је имао војну и управну власт на ослобођеној територији. У њега су ушли представници КПЈ, на је челу био Бурџевић, и представници грађанске струје предвођени професором гимназије Миливојем Добрашиновићем. Он је истовремено био и командант места. На располагању је имао 3000–5000 бораца. Одређени су комесари за разна питања при Војном комитету и градска милиција са 50 припадника. Крајем јула у варош је дошао и делегат ЦК КПЈ за Црну Гору Милован Ђилас, као и бивши капетан Југословенске војске Арсо Јовановић.[548]

Ширењем антифашистичког устанка војне операције су се пренеле и на територију под контролом НДХ, конкретно у Сјенички котар. На мети герилаца су се пре свега нашле оружничке станице у општинама Баре и Буђево, на граници са Бијелопољским срезом. Као личност одговорна за војну и цивилну управу НДХ у Старом Расу, потпуковник Стјепан Јаковљевић је почео да довлачи појачања са свих страна. Заповеднику 4. оружничке пуковније писао је да му се из Горажда пребаци сатнија домобрана и да му се пошаље 100 пушака и 5000 комада муниције да би их разделио „сигурним муслиманима“ у удаљеним селима. Оружје које је имао на „лагеру“ већ је био проследио сјеничким муслиманима. Јаковљевић се састао и са немачким командантом у Новом Пазару вероватно 20. јула, када је отишао да ослободи депутате који су боравили код Павелића у Загребу. Ту прилику је искористио да заједно са колегом из Вермахта организује одбрану Сјеничког котара. Између осталог, Јаковљевић је у Новом Пазару договорио и подршку муслиманских племена из тутинског краја. Донео је и нешто оружја: сандук бомби, два пушкомитраљеза и неколико пушака.[549]

Ради што ефикасније одбране, Јаковљевић је затим са котарским предстојником Мухамедом Мушовићем и другим виђенијим муслиманима одржао конференцију у Сјеници. На њој је постигнут договор о заједничкој борби снага усташког режима и локалних муслимана против устаника, које су у великој већини чинили Срби.[550] Играјући на карту вишевековне верске нетрпељивости на овом простору, усташке власти су успеле да обезбеде потпуну подршку муслимана. Од тог тренутка почиње њихово интензивно

AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 18, 11. augosto 1941, 3.

[548] *Бијело Поље*..., 374–376; М. Ћуковић, *Санџак*..., 96–97.

[549] ВА, НДХ, кут. 143аII, ф. 12, док. 3, 1.

[550] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. Тутин, 18.

наоружавање и сврставање у тзв. „муслиманску милицију". Њене формације настају широм Сјеничког, Пријепољског и Нововарошког котара. Милиционери нису носили никакве униформе, већ само повезе на рукама у бојама заставе НДХ. Јаковљевић је лично надгледао расподелу оружја муслиманском живљу. Његовом борбеношћу и оданошћу био је врло задовољан. Муслиманска милиција ће стога у наредном периоду бити окосница гушења антифашистичког устанка у Старом Расу.[551] То ће их препоручити италијанском, односно немачком окупатору, па ће њене јединице остати у колаборацији све до ослобођења Југославије.

Поред ангажовања муслимана при милицији која је углавном деловала по унутрашњости котара, власти НДХ их такође сврставају у одреде градске страже. Мухамеду Хашимбеговићу је, на пример, било наређено да наоружа већину варошана муслимана ради одбране Пријепоља и других положаја у позадини фронтова. Мобилизација је завршена најкасније до 19. јула, а због ажурности Јаковљевић је јавно похвалио Хашимбеговића.[552] Иста формација је организована и у Новој Вароши. Њени припадници ће се касније борити против устаника приликом ослобађања града септембра 1941. године.

Јаковљевићу је помоћ стигла и од Војне крајине. Већ 21. јула послате су му пушке и муниција које је тражио. Наредног дана, 22. јула, достављено му је још 200 пушака, три пушкомитраљеза и 20.000 метака. И ово оружје је потом подељено муслиманском становништву.[553] Усташке власти су послале и војна појачања у Стари Рас. Тако су укупне домобранске снаге на дан 24. јула износиле: пола сатније (80 људи) у Прибоју, један вод (40 људи) у Новој Вароши, једна ојачана сатнија (240 људи) у Пријепољу и пола сатније (80 људи) у Сјеници. Укупно: 440 војника. Поред тога у граничним срезовима налазили су се: један вод у Рудом, један вод у Вишеграду, једна сатнија без једног вода у Рогатици, једна сатнија у Горажду, једна сатнија у Фочи и један вод у Челебићима. Сви они су

551 Јаковљевић је надлежним органима у Сарајеву пренео да су се „Санџаклије са њиме борили четири месеца храбро као лавови". ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, 5; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 27, 20. agosto 1941, 1.

552 АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Похвална наредба бр. 10, 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 26, 19. agosto 1941, 2.

553 ВА, НДХ, кут. 143aI, ф. 2, док. 3, 1; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 3.

у одређеном тренутку могли брзо да се спусте у Полимље. Поред тога, јединице оружништва ојачане „усташама и наоружаним муслиманима" имале су у Пријепољском, Прибојском, Нововарошком и Сјеничком котару током јула, око 800 припадника.[554] Трупе усташког режима у Старом Расу су тако бројале 1200 људи, не рачунајући ту оне у многим муслиманским нерегуларним снагама (ван милиције).[555]

За разлику од Војне крајине, Врховно оружничко заповедништво НДХ није поклањало пажњу захтевима који су долазили из Пријепоља. Овакав став је условила чињеница да је Стари Рас припадао италијанској окупационој зони. Када је, на пример, 24. августа одобрено повећање броја припадника 4. оружничке пуковније за 500 људи, „Крилно заповедништво у Санџаку" је добило појачање од само десет оружника, иако су борбе беснеле на све стране. Са њима је оружништво у Прибојском, Пријепољском, Нововарошком и Сјеничком котару бројало само 250 људи. Поређења ради, Крилно заповедништво Горажде добило је 100 нових оружника (укупно 450), крило у Билећи 100 (укупно 350), а крило у Тузли 150 (укупно 550).[556]

Власти НДХ су посебну пажњу усмериле на Сјенички котар, преко којег су устаници из Црне Горе могли најлакше да стигну до Србије и обратно. До 21. јула тамо је пребачено пола сатније хрватске војске из Руда, коју ју предводио капетан Хасан Хаџић.[557] Њега је Јаковљевић именовао за заповедника свих оружаних снага на

[554] Исто, 1, 2.

[555] Та бројка ће стално расти, па ће почетком септембра 1941. године прећи број од неколико хиљада. Приликом повлачења снага НДХ у Прибоју, као последњој тачки хрватске власти у Старом Расу, регистровано је 1400 евакуисаних домобрана, оружника, усташа и муслиманских милиционера, не рачунајући ту посаду из саме вароши. Уколико узмемо у обзир да је већина милиционера остала на својим огњиштима, односно да се није повукла, број од неколико хиљада људи у служби НДХ делује врло реално. Потпуковник Видас је навео да је НДХ у Старом Расу располагала укупно са око 250 оружника, 400 војника и око 700–800 милиционера. Он, међутим, није боравио на терену, нити је као Јаковљевић наоружавао муслиманску милицију или преговарао са њиховим племенима у Бихору и Пештеру, па стога ове податке не можемо узети као коначне. Они одговарају броју наведеном у јулу 1941. године, када милиција још увек није била у пуној снази.

[556] HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo Bileća, br. 34264, 1.

[557] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фасцикла Изјаве и саслушања, 337; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фасцикла Изјаве и саслушања, 195. Негде стоји да се звао и Бахтијар Хаџић, но то је мање вероватно. АСЖ, ф. Г-2, КИ, ф. 24, р. 42/1944, стр. 1–2.

подручју овог котара. Хаџићу су тако на располагање стављени: одред стожерника Мурата Бајровића који су чинили припадници усташког покрета из Старог Раса[558] и муслимански милиционери, оружничке јединице на сектору Баре–Буђево под командом поручника Пинтарића, оружници у Сјеници на чијем челу је био командант вароши, натпоручником Михаљевићем, те домобрани предвођени натпоручником Вркљаном. Нисмо успели да утврдимо тачан број наоружаних људи под командом усташких власти у Сјеничком котару. Због озбиљности ситуације формиран је и преки суд од три члана. За свако дезертерство или неиспуњавање задатка била је предвиђена смртна казна.[559]

3.3. *Борбе на граници између Сјеничког котара и Бијелопољског среза*

Овако ојачане и добро наоружане снаге НДХ, са већим бројем официра и подршком муслиманског становништва, спремно су дочекале устанике на јужној граници Сјеничког котара.[560] Оружници су већ 17. јула извршили насилни претрес села Црвско и Гошево, на јужним и југозападним падинама планине Гиљеве. Том приликом су ухапсили десет виђенијих Срба и као таоце их одвели у Жандармеријску станицу у Барама. Већи део мушкараца је избегао заробљавање и наоружан отишао у шуму. Слична акција је спроведена и у Буђевској општини, где је ухапшено 15 Срба, на челу са бившим комитом, председником општине и банским већником Сретком Попадићем. Буђевски сужњи су касније, срећом, пуштени на слободу.

Дан касније, 18. јула, српско становништво је напало оружничку станицу Баре, отерало посаду, спалило архиву и инвентар у пос-

---

[558] Ступање у усташку војску било је стриктно на добровољној бази, док је регрутација била забрањена. Новачење је било искључиво у домену рада функционера усташког покрета. То значи да је ову јединицу могао основати само Мурат Бајровић са својим сарадницима, мада је због специфичне ситуације вероватно одређену улогу одиграо и потпуковник Јаковљевић. B. Dimitrijević, *nav. delo*, 50.

[559] ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10, 1.

[560] У питању је појас српских села која се простиру између Страњана на западу, Буђева на истоку и Ћаловића на југу. Овај простор је био нападан од почетка окупације па све до средине 1943. године, када је већина села попаљена. Притисак на овај простор вршили су локални муслимани.

таји, као и у згради Општине. Жандарми нису имали губитака, а међу нападачима су погинули: Рако Аничић, Александар Лешњак и Јово Брадић. Истовремено су устаници који су дошли из Бијелопољског среза у помоћ Баранима, попалили муслиманске куће у овом насељу.[561] Затим су се устаничке јединице разместиле на положајима изнад села Вишњева, Гошева, Црвског, Гргаја и Крајиновића, што је оружнике приморало да напусте и станицу у Буђеву. Затим су снаге НДХ 19. јула покренуле контранапад. Пре него што су одбијени, успели су да попале неколико хришћанских кућа у Вишњеви, 25 км југозападно од Сјенице.[562]

Потпуковник Јаковљевић је јављао да су 21. јула герилци из Бијелопољског среза заједно са локалним православним живљем напали положаје његових трупа у широком луку Баре–Буђево. Додао је и да муслиманско становништво „стиже у масама на нашу страну", јер су устаници запалили нека муслиманска села, вероватно на десној обали Лима у бијелопољском крају.[563] Због слабог наоружања и лоше организације дубљи продор у Сјенички котар је ипак изостао. Стога су хрватско-муслиманске снаге већ до краја 21. јула поново успоставиле контролу над општинама Баре и Буђево. Током акције у Барама уништена је зграда Жандармеријске станице. Напад је водио натпоручник Марко Вркљан, који је похваљен за испољену храброст. Под његовом командом су се нашли и муслимански милиционери из Сјенице.[564] После ових успеха, Јаковљевић није имао намере да се заустави. Стога је од надлежних захтевао још више оружја (десет пушкомитраљеза, 100 пушака, 10.000 метака и пет сандука бомби). Притом је тражио да се за поменуте муслиманске избеглице у Прибој пошаље храна, те да се у Сарајеву за њих организује сабирни центар (не знајући да је Францетић то већ урадио).[565] Тачан број пребега међутим није навео.

---

[561] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 201–202, 211; *Бијело Поље*..., 383; Милун Х. Павловић-Вапски, *Лексикон*..., 147.

[562] *Бијело Поље*..., 379. Један од устаничких вођа био је и Раде Кордић, који ће касније постати војвода гиљевски и на овом простору водити непрестану борбу на верској основи до краја рата. АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, слика 69, 1.

[563] Јаковљевић не наводи која су села у питању. ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 1.

[564] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 14, док. 21, 1.

[565] ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 14, 2, 3.

У борбама у општини Баре[566] устаници су имали веће губитке. Међу рушевинама жандармеријске постаје у којој су се Срби забарикадирали, нашло је смрт 20 бораца. Око зграде је неколико дана било расуто још око 50 лешева. Пораз устаника није био мање крвав ни у Буђеву. Тамо је живот дало 30 бораца, уз три заробљена који су на лицу места стрељани. Том броју би требало додати и 120 устаника који су ликвидирани приликом гоњења од стране хрватско-муслиманских снага јужно од Буђева. Гиљевским масивом се поново пролила крв, као и много пута раније.

Вести о поразима устаника у Сјеничком котару брзо су стигле до Загреба. Генерал Хорстенау је у једном извештају навео бројку од 250, па и 300 убијених устаника. О губицима које су претрпели најбоље сведочи податак да су се међу погинулима нашла и три команданта: мајор Војин Ракочевић, капетан Кочовић и студент Војин Поповић. Јаковљевићеве трупе имале су само једног мртвог и једног рањеног оружника, те једног мртвог и једног рањеног милиционера. После овог катастрофалног пораза део устаничких снага се повукао према Бијелом Пољу или на Корита[*], док је нека врста фронта успостављена на планини Мачковцу/Мачковици, на линији Јеленак–Угринац. Истовремено је из Дежевског и Штавичког среза, као резултат дипломатских подухвата потпуковника Јаковљевића у Новом Пазару, послат одред од „120 Арнаута“ преко Пештери у

[566] Важност ове општине била је у томе што је кроз њу пролазио макадамски пут (тзв. Бановински пут) који је повезивао Бјелопољски и Сјенички срез. Мила А. Павловић, *Села сјеничког краја. Антропогеографска проучавања*, Београд, 2009, 472.

[*] Област представља кречњачку висораван североисточно од Бјелог Поља на око 1100–1300 м надморске висине. Она се простире између знатно познатије Пештерске висоравни на северу и североистоку, односно области Бихора са јужне и југозападне стране. Отворена је једино према северозападу, кроз Ђаловића клисуру. И поред тога, Корита су представљала раскрсницу путева од којих је један крак водио на Јавор и у долину Мораве, а други преко Пештера на долину Ибра. Током миграција српског становништва из Црне Горе и Полимља ови правци су често коришћени. По том питању преломна је била 1809. Године, када се део Срба повлачи са Карађорђем у Србију, а на њихове насеобине долазе муслимани из старе Црне Горе и Брда. Тада се појачава и исламизација хришћана. Становништво се углавном бавило сточарством, земљорадњом или пчеларством. Корита су 1941. године чинила села: Ђаловићи, Чампари, Дупљаци, Османбегово село, Лазовићи, Радичи, Личине (данас носе назив целе области, Корита), Милово Поље, Негобратина, Сипање и Шиповице. Била су насељена становништвом обе вороисповести. Радун В. Ђаловић, *Братство Ђаловића – Од Медуна до Соколовца (1550/2010)*, Београд, 2011, 41, 44, 48, 50, 53, 55.

помоћ трупама усташког режима.[567] Они ће убрзо ступити у борбу са антифашистичком герилом.

После тријумфа на Барама и Буђеву муслимански милиционери су, уз подршку оружништва, из освете запалили куће Србима у селу Крајиновиће. Захваљујући интервенцији устаничких снага из околине Бјелог Поља, село је повраћено. Успех је плаћен погибијом 16 бораца, међу којима су били и комуниста Шукрија Међедовић из Рипчића и један од устаничких команданата Димитрије Фурунџић.[568]

О томе какав је био интензитет борби у јужним општинама Сјеничког котара, сведоче и дезертерства припадника оружаних снага НДХ. Усташки стожерник Бајровић, рецимо, уопште није хтео да преузме команду над потчињеном му јединицом, док је његов побочник Исмет Топаловић дезертирао са положаја. Потпуковник Јаковљевић се стога 23. јула жалио надређенима да овакви поступци снажно „крње“ морал људству, поготово оном римокатоличке вере које је дошло из удаљених крајева НДХ да се бори за локални муслимански живаљ. Стога је тражио да се Бајровић смени са положаја старорашког стожерника да се против њега поведе истрага. Молио је да због овог проблема на терен дође лично Јуре Францетић из Сарајева, који ће убрзо постати чувен по злочинима које је његова Сарајевска бојна починила дуж целог Подриња над Србима.[569]

Како би трајно одбиле устаничке снаге од Сјеничког котара, власти НДХ су приступиле примени екстремних мера. Потпуковнику Јаковљевићу је 26. јула стигло наређење да са расположивим трупама попали „сва православна села“ јужно од линије Баре – Буђево – Дуга Пољана. Тако би се, према мишљењу команданта Војне крајине пуковника Рупчића, испред територије Старог Раса коју је држао усташки режим, створила тампон зона.[570] Јаковљевић је убрзо поступио по наређењу и организовао операцију против српског становништва. Хрватски оружници, домобрани, усташе и милиционери су прво спалили православни део села Баре и погуби-

---

[567] ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10, 3; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 1, 5; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, сл. 1151, 1159, 1160.

[568] *Бијело Поље*..., 381. Према подацима које је после ослобођења прикупио ДКРЗ, Шукрија Међедовић је са Фурунџићем, на „зверски“ начин ликвидиран према налогу заповедника Усташког логора Сјеница – Латифа Пруша. Егзекуција је спроведена када је Међедовић, осећајући се безбедно као муслиман, дошао на преговоре а потом био заробљен. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 733.

[569] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 4; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina* ..., 126.

[570] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 55, 1.

ле старешину села Петра Лешњака. Затим су потпуно запаљена села Вишњева и Гошево, а делимично село Црвско.[571]

Ова акција је поколебала устанике и потисла их према Бијелом Пољу. Да ратна срећа тада није ишла на руку родољубима, видимо по томе што су истовремено поражени и на сектору Бродарева, о чему ће бити речи у наставку. Пуковник Мате Рупчић није крио задовољство. Он је већ 29. јула 1941. године известио Анту Павелића да су „у Санџаку прилике повољне“, постаје Баре, Буђево и Дуга Пољана стабилне, те да нема више борби са устаницима. Уз то је додао да су српска села јужно од линије Баре – Буђево – Дуга Пољана попаљена.[572]

Током ових операција на хрватској страни су, између осталих, погинула двојица усташа из одреда Мурата Бајровића. Сахрану једног од њих, извесног Јусуфа Боровића из Сјенице, усташке власти су искористиле за ширење ратне пропаганде и верске мржње, како би се муслимани подстакли на још активнију борбу против Срба. Ценази (укопу) усташе Боровића у Сјеници су присуствовали потпуковник Јаковљевић и његови официри, представници цивилне управе и муслимани варошани, што овом верском чину даје јасну политичку конотацију. Присутнима се обратио котарски предстојник Мушовић, које је навео да су старорашки муслимани увек били страдалници, а поготово у међуратном периоду. Стога их је позвао да чувају „своју земљу – мајку Хрватску“ и за њу, ако је потребно дају своје животе. Потом је реч узео заповедник Усташког логора Пријепоље Хајдар Ченгић. Он је нагласио да грађани (читај муслимани) морају да следе Боровићеву жртву и ступе у борбу против „разбојничке и пљачкашке руље“. Целу комеморацију су испуниле овакве и сличне ратно-хушкачке пароле.[573]

Као што се може приметити, НДХ је до краја јула 1941. године стабилизовала јужну границу Сјеничког котара. Тако је српско становништво унутар њега остало незаштићено и стога врло рањиво. До краја месеца је само на сектору Баре–Буђево ликвидирано чак 30 Срба без јасних оптужби. У другим деловима среза убијено је истовремено још осам њихових сународника. Затим је притворено 12 најугледнијих мештана Буђева, које су за сужње „препоручили“ неки од локалних муслимана. Хрватске јединице су отпочеле и са

[571] АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, 2; Милун Х. Павловић, *нав. дело*, 121.
[572] ВА, НДХ, кут. 239, ф. 5, док. 26, 2.
[573] *Sarajevski novi list* за 30. јул 1941. године, 6.

масовном пљачком становништва, отимањем стоке, новца и покућства. Очигледно незаинтересован за судбину Срба, крилни заповедник Јаковљевић је 31. јула известио надлежне да у свим котарима Старог Раса „влада ред и мир“.[574] Наредни дани ће показати да је његова оптимистичка констатација била преурањена.

Већ у ноћи 1. августа хрватско-муслиманске јединице су морале поново да бране линију Баре–Буђево. Приликом окршаја са устаницима живот је изгубио један милиционер. Дан касније нападнути су и положаји оружништва у селу Сувом Долу, 11 км југоисточно од Буђева, у Штавичком срезу. У току акције погинули су један покусни оружник и један милиционер.[575] Затим је уследио контранапад чију су оштрицу чинили муслимани са горњег Пештера, тј. из Суводолске општине,[576] а пре свега они из Ђерекара, села надалеко познатог по хајдучији.[577]

Док су снаге НДХ притисле линију Баре–Буђево, нерегуларне муслиманске снаге су из правца Сувог Дола на Илиндан, 2. августа 1941. године, кренуле према Коритима. На том простору је било неколико компактних српских села које су одвајале муслимане са Пештера од њихове браће по вери из области Бихора. Наоружане мухамеданце је предводио њихов првак Иљаз Куртовић. Не очекујући продор из тог правца устаници су били потпуно изненађени, па су Пештерци убрзо стигли на зацртано одредиште. Одмах су почели

[574] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 5, док. 17, 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, 3; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 208, 213.

[575] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34, 1–2.

[576] Радојко Балшић – Рале, *Живот и догађаји људи села Буђева и Биоца*, Горњи Милановац, 2005, 209.

[577] Муслимани из Ђерекара су се одмах по окупацији организовали у локалне страже, које су убрзо, преузеле италијанске власти и сврстале их у добровољачке/„вулнетарске“ снаге. На територији Косова под италијанском управом ове снаге су биле бројне. Чинило их је међутим углавном људство старијих позивних годишта. Од униформе су једино имали црвено-црну траку око руке, па се без оружја нису разликовали од цивила. Фебруара 1942. године, од око 3000 њених припадника, 400 је отпадало на Штавички срез. Неприкосновени лидер ратоборних Ђерекараца био је Иљаз Куртовић (1908–1992), један од најугледнијих муслимана из ових крајева. Он касније постаје командант милиције чији људи долазе из: Ђерекара, Сувог Дола, Набоја, Шипча, Жирча,Градца, Угла, Бороштице итд. Носио је италијанску униформу и имао око 200–500 милиционера под својом командом. AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie“ nel Kossovo, 27. 2. 1942; Pavle D. Ivanov, *nav. delo*, 91; Šemsudin Kurtović, *Đerekare*, Tutin, 2006, 25, 59.

са масовном пљачком и паљењем хришћанских домова. Страдају села Чампари и Дупљаци, као и већи делови највећег насеља у том крају – Ђаловића.[578]

Током муслиманске акције убијени су Милија и Миладин Ђаловић. Егзекуција потоњег је била посебно сурова. Миладин је прво рањен из ватреног оружја, па онда заклан. После тога му је одсечена глава[579] и набијена на стубац од кола са опљачканим стварима. Садизму егзекутора као да није било краја, па су главу користили као мету, пуцајући на њу из пушака. Наочиглед запрепашћених пролазника она је тако пренесена све до Сувог Дола, где је на видном месту била изложена још извесно време. На Пештер је са похода донет и велики плен. Према речима савременика, пуна кола вуне, ћилима, серџада и других вредних ствари.[580] Све у свему, Срби са Корита се дуго нису опоравили од овог муслиманског напада.

Устаничка команда у Бјелом Пољу је до 4. августа ојачала положаје на Коритима. Приликом проласка појачања кроз село Личине, дошло је до инцидента са локалним муслиманима. Његов епилог био је – тројица мртвих устаника, међу којима и командант Тома Зечевић. Услед италијанске офанзиве која је угрозила Бијело Поље, Војни комитет није извршио одмазду за ова убиства. Штавише, он је убрзо био принуђен да већину снага и повуче са Корита.[581]

Сукоби између снага НДХ и устаничке војске су се затим, пренели у долину Лима. Сектор Сјенице није међутим, остао дуго миран. Притиснуте италијанским надирањем са југа, устаничке снаге су 20. августа 1941. године поново покушале да пробију линију Баре – Буђево – Суви До, не би ли преко сјеничког краја ступили у везу са устаницима из „Недићеве“ Србије. Више од 1000 бораца је

---

[578] Р. Ђаловић, *нав. дело*, 225; Сведочанства Радивоја Ђаловића из Београда и Васа Величанина из Метикоша код Краљева.

[579] И на овом простору примећујемо континуитет оружаних сукоба и пре свега, насиља на верској основи. У периоду 1900–1912. године са овог простора су само из рода Ђаловића од стране муслимана убијени: Премо Ђаловић, Петар Ђаловић, Симо Ђаловић, Никодим Ђаловић, Мирко Ђаловић, Милутин Ђаловић, Сава Ђаловић и Јеврем Ђаловић. Током окупације Србије у Првом светском рату муслимани из околних села су убили још и Радивоја и Милију Ђаловића. Радун В. Ђаловић, *нав. дело*, 201, 206.

[580] *Исто*, 212; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 42/1944, 3; Сведочанства Радивоја Ђаловића (братучеда Миладиновог) из Београда, Васа Величанина из Метикоша код Краљева, Росе Ђаловић (ћерке убијеног Милије Ђаловића) и Вере Ивезић.

[581] *Бијело Поље...*, 385–386.

ипак, после четрнаесточасовне борбе која је почела у 16 часова, било принуђено да се повуче на почетне положаје. У хрватско-муслиманским редовима погинуо је један милиционер, док су тројица рањена. Нисмо утврдили губитке међу устаницима. Јаковљевић је са линије фронта задовољно известио 21. августа Заповедништво Војне крајине да је ситуација у Сјеничком котару „чврсто у њиховим рукама“.[582] Тако ће и остати све до почетка септембра и повлачења НДХ из Старог Раса.

3.4. *„Затварање“ Лима – снаге НДХ у окршајима са устаницима око Бродарева и насиље над српским становништвом*

Обрачуни између оружаних јединица под контролом усташког режима и устаника одвијали су се са једнаком жестином и у Полимљу. То је био други и проходнији правац који је антифашистичке снаге водио ка северу, односно Србији. Неколико дана пре пада Бјелог Поља италијански карабињери су напустили Бродарево и повукли се у Пријепоље, одакле су убрзо продужили за Пљевља. Истим путем су се 17. јула повукле италијанске посаде из жандармеријских станица које су се налазиле у деловима Пријепољског котара под италијанском окупацијом. У питању су биле фортификације на левој обали Лима које су Италијани преузели од оружништва почетком маја 1941. године.[583] Са окупаторским снагама се из Бродарева у страху од устаника повукло и нешто муслиманског живља. Радило се углавном о проусташким муслиманима који су се склонили у Пријепоље.

Евакуација Италијана условила је ширењем устанка на бродаревски крај. Овде је прва герилска јединица основана око 15/16. јула, а водили су је Секула Радуловић као командант и Мишко Бојовић као политички комесар. Одред је био под јаким утицајем неколико предратних комуниста. У тренутку настанка имао је око 40 бораца, углавном родом из села Заступ и Слатина (доста колониста из Црне Горе је било међу њима). Његов превасходни задатак био је ипак дефанзивног карактера, тј. заштита српских села од муслимана

[582] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Извештај Заповедништва Војне Крајине предстојнику Поглавниковог главног уреда од 23. августа 1941. године, 2–4.
[583] ВА, НДХ, кут. 143aII, ф. 12, док. 3, 1.

које је наоружала НДХ. Иако је бродаревски крај био већином насељен припадницима исламске конфесије, ниједан од њих није ступио у новоформирану чету и поред позива руководиоца. Пасивност муслимана ипак, није била схваћена као непријатељски гест.[584] Будући догађаји ће показати супротно.

Прву акцију припадници Бродаревске устаничке чете су извели 17. јула 1941. године, блокиравши пут Пријепоље–Бродарево код места Стругови. Наредног дана, 18. јула, без борбе су ослободили Бродарево. Устаници су свој штаб сместили у зграду Жандармеријске станице, у којој су пронашли пуно војне опреме и оружја које су оставили окупаторски војници. То им је омогућило да већ 19. јула онеспособе и путну комуникацију Бродарево – Бјело Поље на више места.[585] У извештају Војне крајине насталом тих дана, можемо прочитати да су „црногорски комунисти и побуњеници заузели" Бродарево, као и село Велику Жупу удаљено 5 км јужно од Пријепоља. Они су затим 21. јула успоставили контакт са Војним комитетом у Бјелом Пољу. Већ наредног дана су заробили двојицу италијанских курира који су из Сарајева преко Пријепоља послати у Пљевља, али су залутали. Окупаторски официри су ухваћени на месту „Барски мост". Бродаревска чета их је потом, по наређењу Милије Добрашиновића, послала у Бјело Поље, где су према документацији НДХ, погубљени. Током 23. и 24. јула Добрашиновић је послао и „Бјелопољско-колашинску чету" на сектор Бродарева да помогне тамошњим устаницима у даљој борби.[586]

У ослобођеном Бродареву команда чете је сазвала општи народни збор. Њему је присуствовао велики број људи, муслимана и православаца. Окупљенима се обратио командир Секула Радуловић, позвавши их да ступе у борбу против завојевача. Било је очигледно да муслимани имају другачије виђење окупатора. Током скупа неки од њих су јавно иступили са проусташким паролама величајући

[584] У својим сећањима комуниста Живко Јовановић, пореклом из околине Бродарева, каже да, иако су се устаници „крајње људски односили и муслиманском живљу показивали сваку пажњу, они су напротив све више избегавали сарадњу". Дневник Живка Јовановића, 19–23. Књига је у поседу Јовановићевих потомака. Овом приликом захваљујемо историчару Марку Милетићу, који нам је доставио овај вредан историјски материјал. БВКП, ЗО, BZ 329 (082), Ustanak protiv okupatora i ustaša u Brodarevu 1941. godine, 10–11.

[585] Исто, 11–12; исто, BZ 10/88, Последњи поздрав Ђорђу Чичићу, 1; исто, Киро Лучић (1910–1986), 1.

[586] Дневник Живка Јовановића, 25–26; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 1; БВКП, ЗО, BZ 908 (082), Zašto se brodarevski događaji zaobilaze?, 1–2.

Хитлера, док су други једноставно одбацили предлоге устаничких вођа. На крају, ниједан муслиман поново није ушао у Бродаревску чету. Потом је постављена и нова градска власт. Поменути Радуловић је именован за команданта места, док је Мурсел Бећировић преузео функцију председника општине.[587]

Устаници се међутим нису дуго задржали у Бродареву. До 29. јула су били приморани да га напусте јер су се нашли на удару јаких снага оружништва и муслиманске милиције из правца Сјенице. Истовремено су их напали и локални муслимани из околних села.[588] Бродаревска чета је стога без веће борбе одступила у унутарашњост, на линију Бориковац–Лиса–Прачица. Одатле је контролисала границу између Бјелопољског среза и Пријепољског котара. Устаници су успели да из вароши извуку само 30 пушака и један митраљез. Са њима се из Бродарева и уже околине повукло и локално српско становништво, а у страху од доласка „усташа“. Радило се о 75 породица са око 400 чланова. Све те особе се нису вратиле на своја огњишта до краја рата. Бродарево су затим заузеле снаге НДХ, чији се велики део састојао од милиционера. У питању је била јединица од око 200 добро наоружаних људи под командом Ћерима Курпејовића, који су уз песму и пуцњаву у три колоне умарширали у ову варошицу.[589]

Курпејовић је свој штаб сместио такође у зграду Жандармеријске станице. Одмах по доласку наредио је реквизицију брашна, меса, сира итд., од Срба мештана, а ради снабдевања својих људи. Са том праксом се наставило све до повлачења НДХ из Бродарева. До доласка Курпејовића многобројни локални муслимани су већ били илегално наоружани од усташких власти из Пријепоља (вероватно преко оружничких постаја у Страњанима и Каћеву). Они су се налазили како у Бродареву, тако и у околним селима. Наоружавање су спровели председнк Бродаревске општине Бејто Кријешторац и трговац Шериф Башић. Сви ови наоружани људи убрзо ступају у Курпејовићев одред као милиционери, што му повећава борбену моћ на неколико стотина бораца. Милиционери затим почињу са пљачком и паљевином српских насеобина.[590] О каквим акцијама се

[587] Исто, BZ 329 (082), Ustanak protiv okupatora i ustaša u Brodarevu 1941. godine, 13.

[588] Исто, 15.

[589] БВКП, BZ 329 (082), Dolazak ustaša u Brodarevo, 1; исто, BZ 982 (082), Zašto se brodarevski događaji zaobilaze?, 2.

[590] Исто, BZ 329 (082), Dolazak ustaša u Brodarevo, 1; исто, Ustanak protiv okupatora i ustaša u Brodarevu 1941. godine, 9.

радило, можда најбоље говори сећање које је код народа остало због њих о Курпејовићу. Савременици тих бурних догађаја о њему кажу да се истакао „по злу и поганству" учињеном над локалним Србима.[591]

Потпуковник Јаковљевић је у међувремену наставио да форсира Лим, желећи да се његове трупе повежу са „наоружаним Арнаутима" из околине Рожаја, као што су то урадиле са онима са Пештера. Ово савезништво је склопљено из потребе заједничке борбе против Срба који су контролисали Бијело Поље и његово шире окружење. Једна група рожајских муслимана предвођена Шерифом Салковићем је и успела да преко Бијелопољског среза ухвати везу са Јаковљевићевим трупама. Бродарево је, на другој страни, требало да послужи и као база за даље ширење НДХ, односно за окупацију бијелопољског краја. Део локалних муслимана је, видели смо, то захтевао још од априла 1941. године.[592]

Акцију заузимања Бијелог Поља Јаковљевић је испланирао за крај јула. Требало је да његове јединице у садејству са италијанским снагама нападну устанике утврђене у вароши. Заједничка акција је била испланирана за 29. јул, али је због непојављивања окупаторских трупа отказана.[593] Самоиницијативни напад на варош Јаковљевићу нису одобрили надлежни органи НДХ, вероватно под притиском Италијана. Он је истовремено разрађивао планове и о уласку у Пљевља. Како је извештавао генерал Хорстенау из Загреба, усташке власти су покушавале да „ослободе" један батаљон са артиљеријом из околине Осијека, да би исти био стављен на располагање старорашком крилном заповеднику. Са њим је Јаковљевић желео да „деблокира италијански гарнизон у Пљевљима".[594] Ова јединица никада није стигла у Стари Рас, али ни устаници нису напали варош.

---

[591] Дневник Живка Јовановића, 29–30.

[592] *Zločini na jugoslovenskim prostorima...*, 406; *Бијело Поље...*, 387.

[593] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 5, док. 17, 1. Због политичких проблема које су имале две земље, није било лако организовати сарадњу италијанских и хрватских снага на простору Старог Раса и поред практичних потреба на обе стране. Почетком августа потпуковник Јаковљевић примио је наређење прослеђено од команде 4. оружничке пуковније у којем се наводи да се, уколико има потребе за заједничком акцијом са Италијанима, „никако непосредно" не обраћа њиховим војним властима, већ да све мора да иде званичним путем преко Министарства хрватског домобранства, које је требало даље да контактира италијанско краљевско посланство у Загребу. Све ово је трошило и превише драгоценог времена. HDA, fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileće, br. 34262, 1.

[594] Zbornik NOR-a, XII, knj. 1, 251.

Иако су Бијело Поље и Пљевља остали ван домашаја хрватско-муслиманских јединица, Јаковљевић није мировао. Првих дана августа његове трупе су се покренуле према селу Грабу, западно од Бродарева, и напале устаничке положаје на том сектору. Током окршаја су попалиле неколико српских кућа, после чега су одступиле назад за Бродарево.[595] Затим је неколико милиционера из вароши (Абаз, Акија, Абдул и Вејсил Кријешторац) 2. августа, према Јаковљевићевом наређењу, извршило рацију у граду и селу Оштра Стијена. Неколико заробљених Срба су одвели у правцу Пријепоља, побили и бацили у Лим. Међу страдалницима су били: жандармеријски наредник Марко Савановић-Чабановић, жандармеријски поднаредник Светозар Павловић родом из Сребренице, жандармеријски наредник Марко Перовић, припадник Бродаревске чете Влаховић и још два лица српске националности.[596]

Ова и сличне акције хрватске војске, која је крштена као „усташка", иако се присуство усташа овде, за разлику од Сјеничког котара, не може испратити кроз изворну документацију, изазвало је велики страх код Срба. Испред оружника, домобрана и милиционера су већ кроз народ протутњале шокантне вести о зверствима усташа над сународницима у Босни,[597] па се тако нешто очекивало и

[595] *Бијело Поље...*, 387; D. Jauković, *nav. delo*, 58, 63.

[596] Сведочанство о овом злочину оставила је супруга наредника Чобановића, Милка. Изјаву је дала 24. децембра 1943. године у просторијама Комесаријата за избеглице у Београду. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 33/1943, 2.

[597] Први масовни покољи Срба догодили су се већ крајем априла 1941. године. Период који је уследио (мај–август 1941. године) је време најжешћег усташког терора и геноцида над прекодринским Србима. За то време страдало је, према немачким окупационим властима, око 200.000 Срба. Та бројка ће до краја 1942. године прећи границу од 300.000 лица. Масовни терор је довео до спонтаног устанка српског живља већ почетком јуна 1941. године у Гацку, Билећу и Требињу. B. Dimitrijević, *nav. delo*, 77, 79; Džon R. Lempi, *nav. delo*, 188–189. Усташке репресалије трпели су међутим и Срби у ближем окружењу, на пример у Вишеградском срезу. Тамо је већ на Велики петак, 18. априла 1941. године, ликвидирано десеторо Срба, укључујући председника Добрунске општине Драгишу Јакшића. Срби су погубљени у Српском дому у Вишеграду. Затим је убијено и шест чланова породице Свукара. Протојереј Бранко Поповић тврдио је 19. јуна 1942. године на Мокрој гори да су усташке власти до тада већ погубиле 80 Срба из Вишеградске парохије, којом је управљао, старости од 8 месеци до 80 година. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 62/1942, 1; исто, р. 63/1942, 2; исто, р. 24, 2; исто, р. 56/1941, 1. Јако усташко језгро постојало је и у Рудом, недалеко од Прибоја. Логорник је био хоџа Хасан Хоџић, мештанин. Он је лично на смрт осудио свештеника Славка Поповића из Рудог. У сарадњи са логором из Вишеграда, али и оружништвом, они су вршили велики прити-

у овом делу Полимља.[598] Иста потиштеност код Срба се осећала и у суседном Пљеваљском срезу.[599]

Ради што ефикасније борбе против антифашистичких снага, власти НДХ су већ 2. августа успоставиле оружничку постају у Бродареву. Затим су саниране сва оштећења на путу Пријепоље – Бјело Поље, како би га оспособиле за транспорт већих трупа. Током радова су, према документима органа НДХ, ухваћена и ликвидирана четири „шпиона побуњеника“ (могуће да се радило о горепоменутој групи). Њихова имена се не наводе. Почетак августа доноси и један интересантан случај. У питању је покушај склапања мира између устаника и потпуковника Јаковљевића. Парламентарац из Бјелог Поља је међутим необављена посла напустио Бродарево. За њим је одмах стигла и делегација бијелопољских муслимана која је тражила да хрватске јединице што пре запоседну Бјело Поље. Иако су све припреме за заузимање вароши биле спроведене, делегатима је поручено да трупе НДХ не смеју крочити даље на југ.[600]

Ишчекивање евентуалног „зеленог светла“ од стране Италијана, оружништво и поготово Курпејовићеви милиционери искористили су за даљу пљачку и паљење српских села, слично као и у Сјеничком котару. Тако су Цвија Конотара из села Милова, општина Кањска, 5. августа одвеле „усташе“ и затвориле у Бродареву. После

сак на локалне Србе – пљачкали их, тукли, хапсили, шиканирали (скидали опанке и мараме), дирали жене и сл. Нису биле поштеђене ни верске реликвије, иконе и кандила, што најбоље сведочи о доминантној верској компоненти братоубилачког рата на овим просторима. Стога и одавде православци беже у Србију. Првих дана по окупацији убијен је жандармеријски наредник Алексић у Увцу, а злостављани су чланови породица Терзић из Стргачине. Затим је ухапшено неколико православаца из Руда, којима се после тога изгубило трага и гласа. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 43/1941, 1; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 45/1941, 5–6. У Чајничком срезу су Срби такође трпели. Тамо су локални муслимани масовно подржали НДХ и организовали се у усташке одреде. Водио их је извесни Авдо Берберовић из Бјељине, шеријатски судија Пашић и судија Радочај. Још у априлу 1941. године запаљене су српске куће у селу Подкозара, те убијено неколико Срба у Ђаковићима и околини Метаљке. Затим су у мају усташе похватале неколико угледних Срба из Чајнича и Горажда, те их побили у околини Травника. Због овог зулума православци су почели масовно да се исељавају из чајничког краја, делом и у вароши Старог Раса (Пљевља), носећи са собом приче о преживљеној тортури. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 72/1942, 1; исто, р. 74/1942, 5; исто, р. 82/1943, 1–2; исто, р. 257/1942, 1.

[598] Дневник Живка Јовановића, 28; Д. Живуловић, *нав. дело*, 186.

[599] М. Војиновић, *нав. дело*, 11.

[600] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34, 1–2.

извесног времена је убијен у Комаранској општини, а породица је његове остатке пронашла тек 1945. године. Иста судбина је снашла и старца Андрију Влаховића из Заступа, оца горепоменутог устаника. Он је ухваћен на Пријесначком брду источно од Слатине, док се враћао из села Добракова. После мучења усмрћен је тако што је са каменом везаним око врата бачен у Лим код села Завинограђа.[601] Насиље се убрзо прелило и у Бијелопољски срез, у околину Шаховића, одакле су муслимани масовно били протерани пре више од једне деценије. Стога су Италијани 10. августа у ту зону послали појачања како би се зауставили муслимански одреди који „пљачкају и пале“ имовину хришћана.[602]

Исти „третман“ оружништва и милиционера поново је трпело и село Страњани на десној обали Лима. Тамо је, као што смо навели, постојала оружничка станица чији је задатак био да контролише прелазе преко Јадовника. Њен командир био је Амчо Кучевић из Сјенице. Он је почетком августа, располажући са 50 људи, наредио пљачку куће Добрице Баковића, предратног члана КПЈ, који се тада налазио међу устаницима. Притом су ухапшени и његов отац Крсто и рођак Средоје Баковић. Обојица су тешко мучени (живи вешани) у станици жандармерије. Милиционери су иначе отимали све вредно на шта би наишли – стоку, храну, обућу, одећу итд. Забрањивали су и било какве веће скупове грађана. Мештани су зато поново многе ноћи провели под отвореним небом.[603]

Затим је на дан 19. августа 1941. године (хришћански празник Преображење), муслиманска милиција упала у село Слатину, југозападно од Бродарева. Сви мушкарци, наоружани једино „секирама и вилама“, радили су у пољу. Муслимани су отворили ватру из митраљеза и почели да бацају бомбе по селу. Око 200 жена, деце и стараца из 35 кућа, заједно са мушкарцима побегло је у шуму. Одатле

[601] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, 402; Дневник Живка Јовановића, 30; *Бијело Поље...*, 398; Бранко К. Зејак, *Окупаторски злочини...*, 53.

[602] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Dal commando divisione „Pusteria“ al Comando XIV corpo armata, Nr. 207, 10. agosto 1941, 1. И поред оволике несреће, суров менталитет становништва ових крајева, вечито пресецаних разним државним и административним границама, уписао је у књигу мртвих и имена оних Срба који су погинули од руку своје браће по вери. Наиме, у селу Слатини је 17. јула 1941. године убијен Милутин Ровчанин и то због свађе око међа. Као да су их овако призивали, за мештане Слатине уследиће црни дани. Љубиша Вуковић, *Демографске промене и братства из Слатине, Брвина и Оштре Стијене*, Пријепоље, 2014, 53.

[603] БВКП, ЗО, BZ 9/86, Сећање Марка Пушице, 6; исто, BZ 1/75, 33.

је посматрало како муслимани „пљачкају куће, одводе стоку и носе џакове са житарицама“. Тројица представника мештана Слатине су одмах отишла код италијанске команде у Пљевља и тражили да их наоружа за борбу против мухамеданаца.[604] Насеље је притом запаљено, а на „зверски начин“ је убијено једанаест мештана православаца (највероватније 21. августа). Међу њима су били: Владимир Вуковић из Слатине, Вукић Вуковић из Роваца, Јанко Вуковић из Роваца, Вуко Вуковић из Роваца, Раде Ђуровић из Слатине, Михајло Јоковић из Роваца, Зарија Шћепановић из Липова, Божо Шћепановић из Липова (његове две ћерке су умрле 1944. године од тифуса, а син погинуо у партизанима), пензионисани жандармеријски наредник Раде Бојовића из Шаранаца, Богдан и Видак Радуловић из Јасеновог врха.[605]

Према сведочанствима савременика, сужњи су поведени у правцу села Бјелохово, јужно од Пријепоља, до места званог Синачевића поток, где су на „до тада нечувен зликовачки начин и зверства, изгубили живот“. Жртвама су одсецане главе и удови („па њима ложена ватра“), језици, носеви и уши, а на крају су и запаљени. Егзекутори су се затим фотографисали поред лешева. Међу њима су били: Абаз, Акија, Абдул и Вејсил Кријешторац из Бродарева, те њихови рођаци Рустем и Гале Кријешторац. Милиционера није било мање од петнаест. Двадесет дана породице убијених нису знале шта је са њиховим ближњим. Тек почетком септембра мештани Бјелахова су обавестили Слатињане да остаци њихових рођака леже у једном потоку, где их развлаче пси и дивље звери. Родбина је дошла по њих, раскомадана тела покупила у сандуке и, уз помоћ локалца Рама Синанчевића, успела да их пренесе у родни крај.

Занимљиву белешку о спаљивању Слатине оставио је устаник Живко Јовановић. Он наводи да су похватани људи били припадници Бродаревске чете који су добили гаранције од Италијана да се могу вратити кућама, о чему сведочи чињеница да се већина народа налазила на раду када је напад почео. Окупатор се повукао без обавештења, а снаге НДХ су то одмах искористиле.[606] Ови страшни

---

[604] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 27, 20. agosto 1941, 1–2.

[605] БВКП, ЗО, BZ 94 (082), 8, 59–61; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 10, р. 65/1944, 1; исто, кут. 24, р. 33/1943, 2; Љ. Вуковић, *нав. дело*, 60.

[606] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 26, 51, 57, 458, 476; БВКП, ЗО, BZ 329 (082), Dolazak ustaša u Brodarevo, 1; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 33/1943, 2; Бранко К. Зејак, *Окупаторски злочини...*, 77. У књизи

догађаји погоршали су односе између припадника различитих вероисповести у Полимљу до тачке са које више није било повратка. Очевици говоре да се „тешка завађеност" и „наглашена мржња" осећала свуда око њих, а нарочито се испољавала „између српског и муслиманског становништва".[607]

Истинитост овог сведочанства потврђују следећи догађаји. Делегација Срба из села Јабуке и Звијезда, у Пријепољском котару, дошла је 19. августа у Пљевља. Тамо се окупаторским властима жалила да их терорише група од 50 муслимана које су наоружале власти НДХ. Истог дана у варош су дошли и представници хришћана из Комарана, недалеко од Бродарева. Они су позвали италијанску војску да дође у општину, јер ће у супротном они морати да је напусте. Пошто су у општини били у великој мањини у односу на мухамеданце, ови су их нападали и отимали им стоку и храну.[608] Будући да је интервенција Италијана изостала због неповерења у део становништва који је „носио" устанак против њих, хрватско-муслиманске снаге су направиле дубок продор јужно од Бродарева и спалиле села Рогојевац, Граб (поново) и Фазловиће.[609]

Тада је убијен један Србин из Граба, а други рањен, док се већина мештана разбежала на све стране. У Фазловићима је страдала и Мара Грбић. Док су комунисти из Вранеша гледали како да се

Бијело Поље наводи се да је напад на Слатину извршен 17. августа 1941. године. Пошто аутор није навео извор који је користио, одлучили смо се за горњи датум. *Бијело Поље*..., 398. Јовановић пише да су устаници током борби заробили милиционера Рустема Рама Кријешторца из села Рогојевца. Нису га погубили већ је део Бродаревске чете са њим пошао италијанским трупама у сусрет, тражећи наводно заштиту од снага НДХ, а у суштини предајући се. Чим је Кријешторац показао легитимацију и траку, окупатор га је одмах узео у заштиту. То се десило у околини Павиног Поља. Италијани су ступили у контакт са хрватским снагама и тражили од устаника да се одмах врате кућама. Међу групом која се предала били су углавном становници села Слатине и Рогојевца. Добивши гаранцију од италијанске војске да неће бити нападнути устаници су се вратили кућама, претходно оставивши оружје код бораца који су остали у одреду. Окупаторске снаге су их чак допратиле до Слатине. Онда су се међутим Италијани повукли према Павином Пољу без обавештења. Сутрадан су хрватско-муслиманске снаге напале Слатину, траживши устанике уз помоћ поменутог Кријешторца. Дневник Живка Јовановића, 34–39.

607 Исто, 32; БВКП, ЗО, BZ 329 (082), Ustanak protiv okupatora i ustaša u Brodarevu 1941. godine, 5.

608 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 26, 19. agosto 1941, 2.

609 Дневник Живка Јовановића, 34.

споразумеју са муслиманима из Бродарева и Комарана,[610] изасланство хришћана из села Павино Поље, Граб и по други пут Комарана, страхујући од даљих напада милиционера, боравило је 22. августа у Пљевљима. Делегати српских села су се још једном жалили на локално муслиманско становништво које је, организовано у одреде од по 200–300 људи и наоружано од стране усташких власти пушкама и пушкомитраљезима, „нападало српска села, пљачкало намирнице и стоку и палило куће“.[611]

Италијанске власти су остале неме на ове молбе. Стога се у околини Бродарева већ сутрадан, 23. августа, наставио притисак на Србе. Комбиноване снаге НДХ, које је водио хрватски капетан (вероватно сатник Гавез), уз асистенцију Ћерима Курпејовића и Абаза Кријешторца, напале су их у селима Кање и Добриње на путу Бродарево – Бјело Поље. Приликом те акције спаљено је 55 кућа и помоћних објеката, те опљачкано целокупно покућство у попаљеним домаћинствима. Одведена је и стока. Причињена штета је после рата процењена на 4.800.000 динара.[612] Током напада припадници хрватско-муслиманских снага су неколико сељака из Кања „ухватили и убили“. Онда су спалиле и оближње село Миоче.[613]

Отимачину у бродаревском крају је од половине августа 1941. године пратила општа пљачка Срба у свим котарима. Она је подстицана разочаравајућим вестима да се јаке италијанске снаге после свега спремају да преузму власт у делу Полимља под управом НДХ. У пљачкама подједнако учествују оружништво и муслиманска милиција. Одузимано је све: храна, новац, стока, дрвна грађа, покућство итд. У суштини узимано је све оно што није покупљено током прве половине јула, када су се снаге НДХ привремено повукле из Старог Раса. За тај посао су биле задужене посебне патроле оружника које су се кретале по котарима са задатком да извиде које село поседује колико стоке и хране. После њиховог извештаја, на терен су у кратком временском размаку одлазиле веће снаге које су вршиле пљачку. Тако је, на пример, настављено одвођење велике количине стоке из Сјеничког котара за Сарајево. Истовремено се

[610] Рајко К. Медојевић, *нав. дело*, 809.
[611] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 30, 23. agosto 1941, 1–2; БВКП, ЗО, BZ 94 (082), 12.
[612] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, 408.
[613] БВКП, BZ 329 (082), Dolazak ustaša u Brodarevo, 1; исто, Ustanak protiv okupatora i ustaša u Brodarevu 1941. godine, 9.

празне магацини са храном у Пријепољу, Прибоју, Новој Вароши и Сјеници.[614] Према каснијем извештају италијанског гарнизона у Прибоју, складишта хране су тако детаљно била „очишћена" да окупатор није успео да обнови залихе све до почетка новембра 1941. године.[615]

Италијанска команда у Пљевљима је од мештана села Ратајска (4 км јужно од Пријепоља) 19. августа добила информације да котарске власти из Пријепоља „настављају да одузимају житарице, дрво и сточну храну из околних села, остављајући људе у немогућим условима за живот". Сељаци су говорили да и Немци врше реквизицију, али тако што нешто плаћају, док органи усташког режима „ништа не плаћају и не остављају за собом". Србима је такође била забрањена куповина намирница на тржницима у Пријепољу, те је почела да их мучи глад.[616] Ова отимачина је званично легализована 20. августа 1941. године наређењем Војне крајине бр. 156, којом су поново враћени феудални односи на територији Пријепољског, Нововарошког, Прибојског и Сјеничког котара. Српско становништво је било обавезано да муслиманима који су били власници земље пре 1918. године даје ¼ производа житарица, ½ производа воћа итд.[617]

Пљачка коју су вршиле власти НДХ прелазила је границе Старог Раса. Према сведочанствима избеглица из Чајничког среза, и тамо је отимачина достигла неслућене размере. Домобрани и оружници су залазили по селима и, наравно, само од Срба, одузимали житарице и уопште храну, па их давали муслиманима. Односили су и покућство, нарочито ћилиме.[618] И из околине Руда су стизале жалбе на органе усташког режима који су по српским селима под видом тражења оружја, односили новац, накит, рубље, женску спрему и сл., све то уз псовке, погрде и уцењивање оштећеника.[619]

Убијање Срба, масовна пљачка и паљење њихових насеобина, изазвали су реакцију устаника из Бијелопољског среза. Њихова позиција се у међувремену, доласком јаких италијанских снага из правца Берана и Никшића, у војно-тактичком погледу знатно

[614] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 21, 14. agosto 1941, 3.

[615] ВА, Иа, кут. 745, ф. 7, док. 44, 1.

[616] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 26, 19. agosto 1941, 1–2.

[617] Ibid., Nr. 34, 27. agosto 1941, 1–2.

[618] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 72/1942, 1.

[619] Исто, р. 45/1941, 6.

погоршала. То је отупело оштрицу њихових напада. Једна група герилаца је ипак 19. августа предузела офанзиву. Форсирајући десну обалу Лима она је напала положаје муслиманске милиције на линији Кање–Баре. Пошто је у одбрани било 30 милиционера и само један оружник, потпуковник Јаковљевић им је у току ноћи послао у помоћ једног официра, 60 домобрана и 30 милиционера са доста аутоматског оружја у два теретна аутомобила. Ова одлука крилног заповедника се показала као правовремена.

Помоћна хрватско-муслиманска јединица је извукла милиционере из обруча, после чега се цео одред 20. августа дислоцирао на висове испред Бродарева. На његовом челу био је капетан Гавез. Мислећи да хрватско-муслиманске снаге беже, устаници су кренули за њима, али су претрпели осетне губитке. Одбрана је наиме располагала са четири пушкомитраљеза и три тешка митраљеза типа „Шварцлозе“. Колико је ватрена моћ снага НДХ била јака, говори нам податак да је од ње погинуо и један муслимански милиционер (вероватно Алија Хаџибулић), а неколико њих рањено. У званичном хрватском извештају остало је прибележено да се то догодило јер се милиционери „нису чували“.[620]

Друга група устаника је истог дана, 20. августа, притисла Комаран, покушавајући да се пробије до пута Пријепоље–Бродарево, како би снагама НДХ пресекла одступницу. Село су бранили наоружани муслимани мештани и муслиманска милиција са двојицом хрватских оружника. Јаковљевић је убрзо и тамо послао појачање, тако да је сутрадан на положају код Комарана био један официр, 30 домобрана и 10 милиционера са четири митраљеза и подршком бројних наоружаних мештана. Тако је офанзива антифашистичких снага заустављена и на овом правцу.[621]

Док је на фронту све севало, Стјепан Јаковљевић није губио време већ се повезао са италијанским снагама које су половином августа поново окупирале Бијело Поље. То је учинио тако што је послао неколико поверљивих бродаревских муслимана да се инфилтрирају у „непријатељско подручје“, пронађу италијанске јединице и обавесте их о положају његових јединица. Поред тога, муслиман-

[620] ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 39, 2–3.

[621] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Извештај Заповедништва Војне Крајине предстојнику Поглавниковог главног уреда од 23. августа 1941. године, 2–4.

ски депутати су добили задатак да Италијанима предложе заједничке акције против герилаца и, ако је могуће, приволе их на њих.

Јаковљевић се, с друге стране, лично са истим предлогом обратио италијанској команди у Пљевљима. Од ње је тражио да бомбардује устаничке положаје. Иако Италијани званично нису одговорили, њихово ваздухопловство је 19, 20. и 21. августа вршило акције против устаника. Бомбардована су „жестоко“ и „врло прецизно“ села у Пљеваљском и Бијелопољском срезу, посебно Гостун, Тутићи, Слатина и положаји гериле на планини Лиси код Бродарева. У Сјеничком котару су гађани Вишњево, Крајиновиће и Црни Врх, те Ђаловића клисура у суседном Бијелопољском срезу, управо они положаји који су правили проблем Јаковљевићу и његовом људству.[622]

Борбе су се још једном интензивирале током 25. августа. Црпећи последње снаге устаници су упоредо притисли хрватско-муслиманске положаје у околини Бродарева и у Сјеничком котару. Судећи по броју жртава, борбе су и овога пута биле жестоке. Према документацији насталој у раду органа НДХ, устаници су претрпели следеће губитке: на сектору Комаран–Бродарево имали су 81 мртвог, а на сектору Баре–Буђево још 48.[623] Два дана касније погинуло још 18 „побуњеника“ на простору Бродарева и двојица у Сјеничком котару.[624]

То је, показаће се, био један од последњих већих сукоба у којем су учествовале снаге потпуковника Јаковљевића у бродаревском крају. Речју, према споразуму између њега и команде италијанске дивизије „Пустерија“ (Pusteria) из Пљеваља, батаљон „Белуно“ (Belluno), са једном батеријом артиљерије, ушао је 27. августа у Бродарево. Варош су непосредно пре тога напустиле трупе НДХ. Какав је ефекат произвео њихов једномесечни боравак у овој зони, сликовито показује документација окупационих власти. Италијани су простор Бродарева и околине затекли у стању потпуне „анархије“. Она је по њима била последица „агресија, пљачке, (и, М. Ж.) отмица“ које су спроводили „наоружани Хрвати и муслимани“ над локалним Србима. У архивској грађи је остало забележено и да су пустошења по хришћанским селима вршиле не неке неорганизоване

---

[622] Исто, 1–3.

[623] ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 47, 1; ВАС, НДХ, кут. 233, ф. 2, док. 58, 2. Занимљиво је да послератна литература не помиње оволике губитке устаника, иако се они јављају у низу докумената похрањених у Војном архиву Србије.

[624] ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 60, 1.

муслиманске банде, већ „хрватске трупе“ под командом хрватских официра, „регуларно“ наоружане и снабдевене. Оне нису носиле униформе једино из тог разлога што их домобранство и оружништво нису имали у довољном броју.[625]

Долазак Италијана, међутим, није означио крај борби у Лимској долини. Устаници су се и даље држали на неким положајима у Пљеваљском и Бијелопољском срезу, те Пријепољском котару. Заповедништво Војне крајине извештавало је да су у борбама 29–30. августа на сектору Бродарево–Комаран „уништена 64 комуниста“, а на положајима у Сјеничком котару још њих седамнаест. Сутрадан је у новим борбама код Бродарева погинуо још 21 устаник.[626] С обзиром на интензитет насиља хрватско-муслиманских трупа, о чему нам говори низ до сада наведених докумената разне провенијенције, врло је могуће да се међу оволиким бројем погинулих налазе и цивили које су власти НДХ пописале као борце.

Да би сломиле отпор герилаца у зони Бродарева и Пријепоља, италијанске власти су примениле другачију тактику. Манирима колонијалних империја оне су наредиле стрпљиву акцију на више нивоа. СУПЕРАЛБА је тако тражила од јединица на терену Старог Раса да се постепено повежу са старешинама православних и муслиманских села и њиховим породицама, а онда на исти начин и са обичним светом. Када би се задобило поверење сеоских првака, требало их је разоружати, а онда и приступити формирању локалних оружаних одреда за борбу против комуниста под италијанском командом.[627] Овај процес ће се показати као дуготрајан,[628] али врло успешан. Он ће породити мит о Италијану као добродушном окупатору.

---

[625] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 34, 27. agosto 1941, 1.

[626] ВА, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1, 1.

[627] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando superiore forze armate Albania, Azione politica nella zona di Prijepolje e Brodarevo, Nr. 1129, 3. settembra 1941, 1.

[628] Крајем октобра 1941. године у долини Лима, управо између Бродарева и Бјелог Поља, и даље су трајала трвења између хришћана и муслимана. То је условило „нове сукобе и насиља над појединцима и имовином“. Италијани су као узрок свега видели потребу за личним осветама. Њихови обавештајци су лоцирали једну групу од 150 наоружаних Срба која је одвојена од комуниста ишла простором Комадине–Слатина–Комаран у жељи „да се освети за православне губитке у тој зони за време НДХ“. Тада су, на пример, православци из Точилова у месту Рамовића Луке, недалеко од Гостуна, ухватили муслимана Елмаза Јуко-

Према споразуму са Владом у Риму постигнутом још током јула 1941. године, трупе и цивилне власти НДХ морале су и поред свега да се у најкраћем року повуку на линију Увац–Метаљка, тј. да напусте италијанску окупациону зону. Хрватско-муслиманске снаге су се стога до 2. септембра повукле са свих положаја које су држале у унутрашњости Пријепољског, Сјеничког, Нововарошког и Прибојског котара. Тиме су у великој мери били окончани готово двомесечни сукоби између усташког режима и антифашистичких снага у Старом Расу.[629]

3.5. *Устаничке акције у Пљеваљском срезу*

Иако се усташки режим није одржао у Пљевљима, потребно је рећи нешто о току антифашистичке побуне и у овом крају. За то постоје најмање два разлога. Први је тај што су акције устаника „везале“ италијанску посаду у Пљевљима, те је онемогућиле да садејствује са трупама НДХ, док се други односи на акције које су герилци предузимали у околним срезовима. Све до 16. јула у Пљеваљском срезу није било информација о борбама против Италијана у Црној Гори. Број устаника је био незнатан, што је њихову борбену моћ чинило недовољном и приморало их да предузимају само операције слабијег интензитета.[630]

Први напад на окупаторске снаге изведен је 20. јула 1941. Године, када је отворена ватра на колону карабињера и жандарма која се повлачила из села Косанице према Пљевљима. Један карабињер је притом рањен, остали су побегли, док су жандарми разоружани и пуштени кућама. Истовремено су протерани и карабињери

вића и после мучења га заклали. Ibid., bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 96 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 28. ottobre 1941, 29. ottobre 1941, 1–2; ibid., Nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941, 1; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. delo*, 281.

[629] ВА, НДХ, кут. 153б, ф. 1, док. 28, 1.

[630] М. Ћуковић, *Санџак*..., 99. У једном извештају италијанске команде из Пљеваља наводи се да житељи вароши и околине (читај Срби) нису у већем броју пришли „комунистичком покрету“ због репресалија италијанског гарнизона и држања муслиманског дела становништва које се „декларисало одлучно против побуњеника“. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 21, 14. augosto 1941, 2.

из станице у Потпећу. Ове акције су спровели устаници из Косанице и Потпећа. Истог дана, 20. јула, у Дурмиторском срезу је ослобођен Жабљак.[631]

Подстакнути овим успехом устаници су затим блокирали италијанску посаду у Пљевљима. Њу су чинили делови 93. пешадијског пука дивизије „Месина“, тада под командом пуковника Мазелија. Иако су устаничке снаге планирале напад на варош и у ту сврху извршиле део неопходних припрема (поготово после састанка у селу Премћанима 9. августа), до њега није дошло због пристизања појачања окупатору.[632] У околини града, посаде неких жандармеријских станица су разоружане, док су се из других карабињери сами повукли. Прекинуте су и телефонске линије и оштећене путне комуникације широм Пљеваљског среза. Путеви Пљевља–Пријепоље, Пљевља–Рудо и Пљевља–Чајниче остали су ипак проходни за саобраћај.

Италијани су на томе имали да захвале властима НДХ које су им пружиле војну подршку за осигурање Метаљке. Устаничку војску чинили су искључиво Срби, док је муслимански живаљ, „осим малог броја студената“ остао према окупатору „лојалан и спреман на сваки вид сарадње“. У томе, видимо, није било изузетка у односу на остале делове Старог Раса. Пљевља су дала неколико устаничких вођа, већином интелектуалаца, међу којима италијански извори као „опасног“ истичу комунисту инжењера Велимира Јакића. Он је био секретар Месног комитета за Пљеваљски срез. Центри отпора у срезу били су села Мељак, Премћани и Маоче.[633] Као устаничке базе наводе се и места Вруља, Бобово и Бољанићи.[634]

Герила је добијала помоћ и од устаничких трупа са леве обале Таре, из Дурмиторског и Шавничког среза. Заповедништво 4. оружничке пуковније 26. јула из Сарајева жалило се да је низводно од места Узлупа, Тара пуна балвана и друге дрвне грађе па се врло лако прелази. Радијус акције устаника из Пљеваљског среза се, захваљујући томе, убрзо шири. Он „качи“ пре свега, Чајнички и Фочански

---

[631] *Историја Пљеваља...*, 402; B. Gledović, nav. delo, 41; Б. Гледовић, *Прилог ...*, 67–68.

[632] М. Војиновић, *нав. дело*, 13–14.

[633] AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–6/1003, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense“, Direttive di carattere generale alle quali si ispira l'azione politica del Comando Divisine, Nr. 2986, 29. agosto 1942, 1, 2; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1153.

[634] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 9, док. 2, 1.

срез. Тако је на пример, 21. јула запоседнут рудник Шупља стијена и оружничка постаја на Мељаку. Наредног дана око 70 устаника кренуло је ка станици у Челебићима, где се налазило око 150 оружника, домобрана и милиционера. Муслимански цивили из околине Чајнича пред њима беже према Горажду.[635] Неколико дана касније под командом члана КПЈ Владимира Кнежевића Волође устаници упадају и у Прибојски котар. Тамо су заузели оружничку постају Бучје и прекинули телефонско-телеграфске комуникације са Прибојем. Порушено је и неколико мањих мостова на путу Пљевља–Прибој.[636]

Ове устаничке акције су испровоцирале одговор усташких власти. Око 1. августа окупило се више од 300 муслимана, на челу са локалним усташама из Челебића и околине, а ради напада на село Бобово у Пљеваљском срезу. Одатле је, подсетимо, током јуна 1941. године нападнута оружничка постаја у Челебићима. Будући обавештени од једног муслимана о доласку снага НДХ, локални Срби су организовали одбрану и успели да одбију напад. Притом су ранили тројицу нападача. Неколико дана касније десетак устаника из Мељака се одважило да поново нападне оружнике на Челебићу. Под окриљем ноћи, они су се неопажено увукли унутар фортификације, разоружали неколико оружника и преузели контролу над станицом.[637]

До доласка већих појачања половином августа 1941. године, италијанска акција у Пљеваљском срезу се свела на бомбардовање непријатељских положаја, путем авијације и(ли) артиљерије. Тако је 28. јула шест авиона напало села Шупљу Стијену, Мељак и Бољаниће. Избацили су 19 бомби, чији је ефекат пољуљао морал устаника. Истог дана је срушен и мост на Тари код места Узлупа.[638] Вршене су и репресалије над српским становништвом, због његовог масовног укључивања у побуну. Током друге половине јула италијански одред од 200 људи напао је село Бошчиновиће. Тамо је прихватио избегле карабињере из Косанице и онда, пре повлачења, запалио више кућа у поменутом селу.[639]

---

[635] ВА, НДХ, кут. 143, ф. 1, док. 23, 1; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 14, док. 21, 1.
[636] Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дело*, 44.
[637] М. Војиновић, *нав. дело*, 16.
[638] ВА, НДХ, кут. 239, ф. 5, док. 26, 2; ВА, НДХ, кут. 143б, ф. 4, док. 34, 1; Љубомир В. Матовић, Злочини италијанске дивизије..., 152.
[639] Б. Гледовић, Д. Кнежевић, *нав. дело*, 68.

Италијани су потом ухапсили 15 особа из Илинобрдске општине. Од њих су 31. јула стрељани Ратко Церовић, Милун Кнежевић и Милош Цепаница. Сви су оптужени за припадност устаничким снагама. Егзекуцију је пратило оштро упозорење свим грађанима да одмах предају оружје уколико не желе да их задеси иста судбина.[640] Устаници су одговорили убијањем заробљених италијанских војника. Тако је ликвидиран цивилни комесар са Жабљака, поручник Лобаси, кога је хицем у главу убио потпоручник Велимир Кнежевић, члан КПЈ. Италијани су његов леш нашли код Дебелог брда у Пљеваљском срезу тек 8. септембра исте године.[641] Устаничке јединице нису имале, међутим, довољно снаге да се супротставе италијанским појачањима, пре свега деловима дивизије „Пустерија“, која оштрим репресалијама успева да их потпуно сузбије до краја августа 1941. године.

3.6. *Нови „Јаворски рат“. Окршаји на старој српско-турској граници*

Паралелно са борбама на простору Баре–Буђево и Бродарево–Комаран–Слатина, током јула и поготово августа 1941. године, одвијали су се сукоби између устаника и оружаних снага НДХ на северним границама Сјеничког и Нововарошког котара. Оне су се поклапале са италијанско-немачком линијом разграничења, па самим тим и српско-турском границом из периода пре 1912. године. Оно што ове сукобе чини специфичним јесте њихов изражени континуитет са онима из друге половине 19. и са почетка 20. века, који су се одиграли на истим локацијама и са истим актерима и војно-политичким циљевима.[642] На овај историјски феномен се односи и

[640] DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског, бр. 946/41, 31. VII 1941, 1. Рођени брат убијеног Церовића, Момчило Церовић оптужио је извесног Ислама Делића из села Дурутовића да је Италијанима потказао ухапшене Србе. Делић је касније и одступио са немачким снагама. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, 3. У монографији *Историја Пљеваља* аутори наводе да су међу убијенима били још Милош Драгићевић и Милован Кнежевић. *Историја Пљеваља*..., 363, 404.

[641] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 46 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 8. settembre 1941, 2.

[642] Простор Сјеничког котара био је због рељефа (клисуре, планине, мали број путева итд.) изузетно погодан за комитске активности или хајдучију. Што се

тиче Срба, овај вид борбе је проистекао из њиховог обесправљеног положаја унутар Османског царства. Дакле, имао је карактер отпора завојевачу. То, међутим, није значило да приликом комитских акција није било пљачкања и паљења муслиманских села и убистава њихових мештана, као и представника османске власти. На другој страни, муслимани су ступали у комите ради пљачкања и протеривања хришћана из овог дела Старе Србије. То су чинили некада самоиницијативно, а некада уз прећутну, па и отворену подршку оронулих институција империје устоличене на Босфору. Како је то изгледало, показаћемо на догађајима из 1901. године. Прво је Адил Папић из Кладнице са својом дружином погубио неколико српских трговаца из сјеничког краја. Затим су по наређењу Мустај-паше Ћатовића из Сјенице ликвидирани и опљачкани Васо и Вићо Млађеновић из Крсца. После егзекуције извађене су им очи. Истовремено су убијене и две особе из угледне породице Попадића, те два брата из велике задруге Чкоњевића. Сва убиства су се догодила у унутрашњости, што ју је учинило потпуно непроходном за локалне Србе. За ове злочине османске власти никога нису позвале на одговорност. Активност српских комита се интензивира после 1904. Године, када Влада Краљевине Србије, због великог насиља над Србима широм Косовског вилајета, пружа отворену подршку побуњеницима. Годину дана касније на чело Централног одбора „Народне одбране“, који је надзирао и усмеравао покрете комита у Старој Србији и Македонији, долази Љуба Давидовић. За Полимље, а тиме и сјенички крај, био је задужен пододбор у Ужицу. После Младотурске револуције 1908. године проглашена је општа амнестија и комитске дружине се распуштају. Увидевши да је младотурски режим једнако репресиван према Србима, као и онај којег је срушио, српска влада се поново ослања на комите да заштите српски живаљ у Старом Расу. Њихове акције се врше у сагласности са српским конзулом у Приштини. Епицентар комитске активности на овом подручју била је царинарница на Јавору. Турске власти одговарају на исти начин. Незваничним каналима, далеко од „погледа“ европских сила, оне подстичу локалне муслимане на хајдучију и повећано насиље над хришћанима. Са обе стране границе комите су биле изузете од законског гоњења за спроведене акције, наравно у туђој држави. Био је то „тихи рат“ између Србије и Османског царства, који је започео много пре оног којег су обележиле топовске салве на Куманову и Битољу. Муслиманске акције погађају највише тутински, новопазарски и сјенички крај. По степену насиља издваја се 1911. година. Српска влада затим одлучује да омасови комитски покрет и 1912. године Сретен Вукосављевић скупља све комите са подручја Старог Раса у једну јединицу стационирану на Јавору. Почетком I балканског рата, 1912. године, она узима активног учешћа у ослобађању овог дела Старе Србије. Касније се неки од њих јављају и као комите у време Аустроугарске окупације Србије, поготово током 1918. године. Најпозанитије четовође које су оперисале у Сјеници и њеној околини били су: Милан Ранитовић, Сретен Вукосављевић, Петар Тошић, Драго Ћосовић, Павле Шљукић, Петар Петровић Азањац, Ђорђије Кршикапа, Стеван Коматина и др, а на муслиманској страни: браћа Мујчиновић, Абид Алихасовић, Рашид и Емин из Новог Пазара, онда, Раповићи, Кријешторци, Мартиновићи, Калићи, Мехоњићи и Бошковићи. М. Војводић, *Путеви...*, 145–146; В. Шалипуровић, *Културно-просветне прилике...*, 310–311, 343–344, 346–348, 365; Вукоман Шалипуровић, *Раоничка буна – аграрни покрет у западним крајевима Старе Србије*

метафора из наслова, иако смо свесни да су војне операције 1876/1877. или 1912. године биле знатно опсежније.

Током јула 1941. године дуж границе са Војно-управним подручјем Србије, пре свега на оном делу који је пресецао планину Јавор, оживљава четовање. Циљ ових акција био је продор према југу, у делове Старе Србије које је опет требало ослобађати. Притом је као и увек, страдало и цивилно становништво. Божа Ћосовић (1916–1943), пинтар из Брезове и самопроглашени војвода јаворски, 11. јула на месту Црвена гора код Ивањице, заробио је петорицу муслимана из села Кладнице, који су се из вароши враћали кућама носећи храну. Храна им је отета, а они су побијени. Тада су страдали: Ћамил Ибровић, Пашо Ибровић, Рахо Ибровић, Мехо Тарић и Џемо Зорнић. Ћосовић је истог дана ликвидирао и Кладничанина Хакију Вишњића у селу Кушићима. Иста судбина је даље, задесила и Хамзу Шаљића из Боровића, који је убијен на Павловића броду док је ишао за Нову Варош.[643] Ова убиства, уз она из ранијих месеци, заоденута у вести о масовној побуни против окупатора на југу, довела су до тога да граница „експлодира".

Кључна стратешка тачка око које су се водиле борбе између устаника и снага НДХ на овом сектору, била је оружничка утврда Понорац. Њеном посадом командовао је жандармеријски наредник Заим Сефовић из Новог Пазара. Имала је две испоставе, једну на Калипољу код Кладнице под заповедништвом Ћамила Прашевића, бившег шумара, а каснијег команданта муслиманске милиције за цео Сјенички срез, и другу на Јавору.[644] Утврђење на Понорцу је први пут нападнуто 19. јула. Устаници су дошли са територије Моравичког среза. После петочасовних борби оружници су успели да одбију напад. Један од нападача је погинуо, док је други рањен.[645] Власти НДХ су одмах почеле да узимају таоце међу српским становништвом у околним селима, затварајући их у оружничку станицу. Највише

1903–1905, Сјеница, 1969, 48, 50–51, 54–55, 57; *Историја српског народа*, VI, књ. 2, 211; Милун Х. Павловић-Вапски, *Лексикон...*, 147; *Биографски лексикон Златиборског округа*, 533; Ејуп Мушовић, Хајдучије и комите у Санџаку, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, VI, 1978, 88. У међуратном периоду истичу се посебно Хусеин Бошковић, Јусуф Мехоњић, Шућрија Сулејмановић, Азир Џаковић, Хамо Џаковић и др. Драги Маликовић, Качачки покрет у Црној Гори 1918–1924, *Новопазарски зборник*, 26, 2002, 201–202, 204.

[643] С. Селимовић, *Кладница...*, 149–150, 155.

[644] Исто, 154.

[645] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 8, док. 44, 1.

талаца је покупљено из села која су припадала општинама Кладница и Вапа. Из потоњег села је покупљено укупно тринаест мештана. Они су држани по 10–15 дана, а онда мењани за друге и тако укруг.[646]

Нико од талаца није убијен, захваљујући пре свега, заузимању председника Вапске општине Муја Брбутовића и његовог колеге из Кладничке општине, Омера Ибровића.[647] Истовремено су кренуле и опсежне пљачке оружника у друштву милиционера по околини Кладнице. Страдала су српска домаћинства у селима Буковику и Лепојевићима. Отимана је углавном храна и стока.[648]

Ова тактика је само разбеснела устанике, који су обновили напад већ 25. јула. Понорац је, међутим, још једном остао у рукама усташких власти. Затим је пуковник Мате Рупчић наредио да се посада у Понорцу повећа на чак 120 људи. Задатак ове ојачане јединице био је да пређе на територију окупиране Србије, заузме чувену жандармеријску станицу на Јавору –Војна крајина је оправдано сумњала да напади долазе одатле – те попали околна српска насеља у Моравичком срезу. Иако ова акција није извршена због доласка немачких граничара на поменуту караулу, велики број покупљених талаца и долазак појачања у Понорац, ослабио је интензитет устаничких акција за извесно време на овом правцу.[649]

Акције герилe се стога преносе у суседни Нововарошки котар. Око 20. јула локални комунисти стационирани у селу Радоињи су окупили око 50 наоружаних људи из тог краја и отишли у илегалу. Сазнавши за ово котарске власти из Нове Вароши су у Радоињу послале патролу оружништва. Жандарми су похватали неколико сељака, планирајући да их као таоце одведу у варош. Уместо тога, 28. јула, устаници су напали оружнике. Бројно надјачани, оружници су морали да се повуку. За њима је у Нову Варош стигао летак који су саставили побуњеници, а у коме се претило котарском предстојнику Тајибу Пашићу ако настави са узимањем талаца.[650] Аутори

[646] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 221; Милун Х. Павловић, *Време заборављених...*, 122.

[647] Милун Х. Павловић-Вапски, *Лексикон...*, 70.

[648] С. Селимовић, *Кладница...*, 158.

[649] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 55, 1; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1147, 1151; ВА, НДХ, кут. 239, ф. 5, док. 26, 3.

[650] ИАУ, МГ, фас. 1280, Сведочанство Крајимира Грбовића, 2; Десанка Живуловић, *нав. дело*, 190–193; Др Војислав Суботић, Драгица Јанковић, *Радоиња – село, школа, време*, Нова Варош, 1997, 48.

текста били су чланови МК КПЈ Момир Бошковић и студент права Мирко Ћуковић (1908–1986),[651] који су и водили герилску групу из Радоиње. Њени припадници су се расподелили око села на обронцима Црног врха и Козомора. Убрзо је међутим уследио одговор усташких власти.

Веће снаге НДХ напустиле су Нову Варош 2. августа. Крећући се према устаничким положајима оне су испред себе терале неколико Срба-талаца, похватаних у селу Бистрица. После дводневне потере у којој је учествовало око 200 оружника, домобрана и милиционера током 2. и 3. августа, устаничка група на Козомору је разбијена. Од устаника је једино био заробљен Бранко Лековић, који је на путу до Нове Вароши тучен, убадан бајонетима у ноздрве и чашице колена. Остали борци су се, сем Бошковића и Ћуковића, који су отишли пут Златара, вратили кућама. Снаге НДХ су затим запалиле неколико колиба Србима на Мангури и кућу Здравка Рољевића на самом ободу села Радоиње. Том приликом он је заклан на прагу куће.[652] Историчар Војислав Суботић тврди да су тада оружници ухватили неколико десетина Срба из села Лепојевића и потерали их за Кладницу. Имали су намере да их стрељају. У страху од одмазде Кладничани то нису дозволили.[653]

Приликом претреса планине Златар дан касније, 4. августа, оружници су се сукобили са новом групом устаника. Двојица „четника“ су тада убијена, док је један ухапшен и одмах стрељан.[654] Тада је вероватно извршена и рација у селу Дрмановићима. Тамо су оружници, предвођени тројицом милиционера из Нове Вароши, ухватили, опљачкали и претукли десетак сељака, које су притом натерали да поједу остатке поцепаних им шајкача. Онда су спалили куће Ранку Рондовићу и Милуну Бојовићу.[655]

---

[651] Водећи комуниста у нововарошком крају. Носилац споменице 1941. година и потпредседник ЗАВНОС-а. После рата одлази у Београд, где је био на неколико важних функција, као што су главни уредник Тањуга и судија Уставног суда Србије. *Биографски лексикон Златиборског округа*, 783.

[652] ВА, НДХ, кут. 143б, ф. 5, док. 58, 1; М. Ћуковић, *Путовање...*, 64–65; Десанка Живуловић, *нав. дело*, 194–195; Љубомир В. Матовић, *Казивања Владимира Жугића. Породична генеологија, животни и револуционарни пут*, Нова Варош, 1989, 32.

[653] Др Војислав Суботић, Стари Влах у 1941. години. Нововарошки, прибојски и пријепољски крај ратне 1941. године, *Ужички зборник*, 35, 2011, 232–233.

[654] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34, 2.

[655] ИАУ, МГ, фас. 1280, Сведочанство Крајимира Грбовића, 2.

Због појаве наоружаних људи по унутрашњости, нововарошке котарске власти су затвориле око 40 виђенијих Срба из Нове Вароши. Њих су, попут сјеничке управе, узели за таоце. Притом су вероватно пратили спискове које су настали претходних месеци, у исту сврху. Хапшења су вршили припадници локалне муслиманске милиције. Сви таоци су пуштени у размаку од четири дана, пошто није било даљих акција герилe.[656]

Крилно заповедништво у Пријепољу је међутим процењивало да се крајем августа 1941. године на линији Кокин Брод – Штитково – Понорац креће група од 300–400 добро наоружаних „четника", које воде официри бивше Југословенске војске. Имали су одговарајућу опрему и аутоматско наоружање.[657] Радило се о јединици комитског војводе Радомира Т. Ђекића. Она је формирана током јула и августа 1941. године на обронцима Јавора и Златибора.[658] Број припадника јој се стално увећавао због ширења устанка у Србији, али и због терора који су у Моравичком и Ужичком срезу чинили припадници албанске жандармерије доведени из Косовске Митровице. Они су носили немачке униформе и оружје, а било их је око 300. У Ивањицу су стигли 25. августа. Њихове акције довеле су до „незапамћене пљачке и безвлашћа" на поменутом подручју, а у народу је дуго живело сећање на „албанску казнену експедицију".[659]

Овде би требало поменути и спорадичне прекограничне испаде муслимана из Кладнице и других села са старе српско-турске границе, који су за последицу имали омасовљење устаничких чета. Ту се пре свих издваја комитски одред Сефера Тарића (1944. године стрељали га комунисти) и Шефка Тотића. Они су се, видели смо, окупи-

[656] АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 31; М. Ћуковић, *Путовање...*, 66.

[657] ВА, НДХ, кут. 213, ф. 6, док. 35, 1.

[658] Према сведочењу војводе Ђекића, он је до јуна 1941. године био на планини Чакору код Берана, одакле се у јулу долином Лима са неколико пратилаца пребацио на Златибор. Тамо му одред расте и у августу му прилазе са по једном четом Божидар Ћосовић, познатији као Јаворски, командант Јаворског четничког одреда (насталог 18. јула 1941) и Ђура Смедеревац из Моравичког среза. Одред му је тако нарастао на 160 људи. Јединица је добила назив Златиборски четнички одред. ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, 1; Богић Красић, Четници у ужичком крају 1941. године, *Ужички зборник*, 35, 2011, 200.

[659] Жандарми су често дејствовали и са немачком војском. У селима Дрежнику и Злокусима у Ужичком срезу су ухватили, а онда и обесили дуж пруге, 24 цивила које су узели за таоце. У оба места је попаљено око 40 кућа. ВА, ЧА, кут. 15б, ф. 4, док. 22, 2–3; *Ивањица...*, 333–334; С. Миливојевић, нав. дело, 150.

ли још по окупацији и одмах почели са акцијама у Сјеничком и Моравичком срезу.[660] Језгро овог одреда чинила је мања група бораца из Кладнице која је пратила Тарића. Они су пуштали браде, носили шајкаче или југословенске униформе да би се лакше кретали у српским срединама. Неки од њих били су: Мумин Тарић, Шефко Тотић (умро 2001), Бајро Зехо Зорнић, Суљо Тарић (носио униформу коју је скинуо са убијеног официра/поручника априла 1941), Миралем Прашевић, Хајро Чаркашић, Шериф Чолаковић, Џафер Зорнић, Ферхат Вишњић и др. Касније су окупљени у Калинопољски одред, а Тарић је понео титулу „војводе“. Његова чета и сличне банде, попут оне Бајра Тарића из Понорца или Ахмета Мујановића из Боровића починиле су низ инцидената дуж границе током 1941. године.[661] Једном приликом их је поручник Андро Петронијевић одбио и отео им украдену стоку, чак код Брусника, дубоко у Моравичком срезу. Погранична српска села Моравичког среза и Сјеничког котара била су „пуна избеглица православног становништва, које је било огорчено на муслимане“.[662] Стога четовође попут Ђекића и(ли) Ћосовића нису имали проблема да попуне своје одреде.

Одред војводе Ђекића извршио је крајем августа 1941. године неколико успешних напада на оружничке станице у Нововарошком и Сјеничком котару. Дана 25. августа заузета је постаја Кокин Брод, а њена целокупна посада ликвидирана.[663] У овом нападу су вероватно учествовали и одреди које су водили Влајко Ђурчић, војвода златарски, чија се јединица (настала маја 1941) кретала Божетићком општином, те бивши поручник Југословенске војске Вук Калаитовић (1913–1948) из Штиткова, који се активира управо током августа.[664]

Заповедништво Војне крајине је о паду постаје обавештено тек 27. августа јер су устанци прекинули телефонско-телеграфску линију са Новом Вароши. Послато појачање из Пријепоља је ипак успело да поврати утврђење. Устаници су током ових борби имали 18 мртвих и више рањених бораца.[665] Већ 28. августа герилци су обновили дејства. Наиме, око „100 четника“ је уз подршку добро наоружаног

[660] H. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. delo*, 252.
[661] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, 23; С. Селимовић, *Кладница...*, 157.
[662] *Ивањица...*, 309, 326, 332.
[663] ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, 1.
[664] С. Селимовић, *Кладница...*, 150; Др Војислав Суботић, Стари Влах..., 233.
[665] ВА, НДХ, кут. 233, ф. 2, док. 58, 2; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 52, 2.

локалног православног становништва[666] напало оружничку постају у Штиткову. Устаници су је заузели, порушили, убили двојицу домобрана и онда се повукли.[667] После тога се разилазе на више страна. Божа Ћосовић и његов Јаворски четнички одред, рецимо, прелазе у Моравички срез и 31. августа 1941. године ослобађају Ивањицу, коју су пре тога Немци напустили.[668]

Страдање оружника усташке власти су, као и у Сјеничком котару, искористиле за ширење ратне пропаганде и верске нетрпељивости. Укопу оружника Матеа Шољарића 27. августа, па онда и његовог колеге Фрање Хореника, на парцели код обновљене римокатоличке цркве у Пријепољу, присуствовали су потпуковник Јаковљевић, немачки командант места, начелник штаба дивизије „Пустерија" пуковник Луиђи Јала (Luigi Jala), усташки стожерник Бајровић, представници котарских власти и већи број муслимана мештана. Окупљенима се обратио прво Јаковљевић наводећи да „поглавник не жали својих најбољих синова" да би заштитио старорашке муслимане. На њега се надовезао усташа Мурат Бајровић, који је поручио сународницима да остану сложни и истрајни у борби против Срба – њихових „вековних непријатеља". Јаковљевићу је упутио речи дубоке захвалности, иако је овај месец дана раније тражио да се Бајровић ухапси. Присутни муслимани су ове похвале одобравали клицањем, што довољно сведочи о његовој популарности.[669]

Ово агитовање ће се показати као правовремено, јер ће се у наредним данима борбе са устаницима заоштрити. Заповедништво Војне крајине је у извештају за 31. август навело да је у сукобима са антифашистичким снагама на линији Кокин Брод – Штитково „уништен 41 четник".[670] Нисмо успели да утврдимо да ли је међу убијенима било и цивила. Затим су устаници из околине Нове Вароши, које је предводило неколико чланова КПЈ, предузели напад на град.

Прво је предратни комуниста, родољуб и члан „Сокола" Даут Мусић (1912–1943), напао 2. септембра један хрватски камион на путу Нова Варош – Бистрица. Он је преносио опљачкане ствари за Прибој. Мусић је био унапред обавештен о његовом проласку. Са собом је имао тешки митраљез марке „Брно" и око 30 устаника из

666 Д. Живуловић, *нав. дело*, 185.
667 ВА, НДХ, кут. 213, ф. 6, док. 35, 1; ВА, НДХ, кут. 143б, ф. 6, док. 52, 1.
668 *Ивањица...*, 336; Б. Красић, нав. дело, 201.
669 *Sarajevski novi list* за 3. септембар 1941. године, 7.
670 ВА, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1, 1.

села Бистрице. Напад је изведен из заседе, код места Кршеви. Посада камиона, коју су чинила четири оружника, одмах се предала, иако устаници из хвале вредне хуманости, нису пуцали у возило него испред њега. Запленили су три пушке, доста дувана и макарона, укључујући и 18 радио-апарата, одузетих грађанима Нове Вароши. Камион је бачен у реку Бистрицу, а оружници и три цивила који су били са њима прво заробљени, па саслушани и убрзо пуштени на слободу. Један међу њима је успео да побегне још током борбе и јави у Прибој шта се догодило.[671]

Затим је Даут Мусић окупио сељаке из Божетићке, Радоињске и Радијевачке оштине и опколио варош већ 3. септембра са око 300 бораца. Убрзо се број устаника повећао. Имали су и два тешка митраљеза. Посаду у граду чинили су домобрани, оружници и муслиманска милиција. Били су под командом натпоручника Марка Вркљана, а претпоставља се да их је било између 200–300. Поседовали су три пушкомитраљеза. Они су се током вишечасовних борби са устаницима 3. септембра 1941. године бранили „дуготрајно, грчевито и зналачки“. Напад је међутим био потпуно временски и просторно несинхронизован, што им је олакшало посао. Разочаран у неповољан исход првог дана акције, део устаника је отишао кућама на починак. То је омогућило хрватској посади да се под окриљем ноћи, непримећено, 4. септембра рано ујутру извуче из Нове Вароши према Бистрици. Кроз обруч их је преко Тикве, спровео мештанин Емин Алиспахић, кога су касније због тога убили комунисти. Устаници су у свитање 4. септембра поново кренули ка граду са свих страна и до 7 часова га без отпора ослободили. У Нову Варош се слило, према италијанским подацима, око 2000 бораца.

Током сукоба на страни антифашиста погинула су два борца (Влајко Караматијевић и „неки Брајо“), док је у одбрани било девет мртвих и један рањен. Међу страдалим браниоцима била су четири оружника – двојица погинула током сукоба, остали преминули касније од задобијених рана, те пет милиционера, иначе мештана Нове Вароши. Живот су тада изгубили: Мурат Бакал, Јусо Јуковић, Усо Малагановић, Мурат Бајровић и Зифо Крџовић. Хрватски документи, на другој страни, говоре о два мртва, осам рањених и три нестала припадника њихови снага. О судбини несталих војника НДХ подат-

[671] ИАУ, МГ, фас. 1484, Сведочанство Васа Млађеновића, 3; ИАУ, МГ, фас. 1274, Сведочанство Васа Млађеновића, 4; Др Војислав Суботић, Стари Влах..., 234; *Полимље* за 30. септембар 1977. године, 5.

ке је дао устаник Васо Млађеновић из Бистрице. По његовом сведочењу, трочлана група домобрана која није успела да се извуче из града, заробљена је 4. септембра у једној пекари (по другом извору, било их је шесторица). Сви су потом ликвидирани. Погинуло је и једно дете (Тадин Биберовић) испред своје куће несрећним случајем, као и брат проте Јевстатија Караматијевића, Мишо, који је будући душевни болесник, застрашен, покушао да у току борбе напусти град. Оружници су помислили да жели да се придружи устаницима и ликвидирали га. Освете над проусташки расположеним муслиманима овога пута није било.[672]

По ослобођењу Нове Вароши српски таоци су пуштени из затвора а среска архива је спаљена. Потом је одржан и збор грађана. Није забележен ниједан акт насиља или пљачке од стране устаника према становницима вароши. Истог дана између 14 и 16 часова наишле су веће италијанске трупе, испред којих су се устаници повукли кућама, носећи са собом заплењено оружје и намирнице. Део устаника је одступио према Златару.[673] Касније у току рата, напуштање Нове Вароши је од стране ОКС-а оцењено као грешка. У

---

[672] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando 11. regimento alpini, Relazione sull'occupazione di Nova Varos, Nr. 448, 4. settembre 1941, 1; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 6; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 152–161; ИАУ, МГ, фас. 1484, Сведочанство Васа Млађеновића, 4; исто, фас. 1280, Сведочанство Крајимира Грбовића, 3–5; М. Ђуковић, *Санџак...*, 122; М. Ђуковић, *Путовање...*, 71–73; Десанка Живуловић, *нав. дело*, 198; Дико Пејатовић, *Пејатовићи*, Београд, 2008, 86; Др Војислав Суботић, Стари Влах..., 234; С. Пурић, *нав. дело*, 127; *Полимље* за 30. септембар 1977. године, 5.

[673] М. Ђуковић, *Путовање...*, 74; В. Суботић, Д. Јанковић, *нав. дело*, 49. Владимир Жугић у својим сећањима каже да су Италијани имали тенкове и пратњу од 600 берсељера, а оклопне јединице помиње и Ђуковић. Љубомир В. Матовић, *нав. дело*, 65. Овај аутор у једном раду из 1997. године пише да су поред тенкова у град ушле и две батерије топова. Љубомир В. Матовић, Злочини италијанске дивизије..., 153. Дико Пејатовић наводи да је у град ушао 1. батаљон 383. пука (иначе из састав дивизије „Венеција“). Д. Пејатовић, Почетак НОБ-е..., 243. Према италијанској документацији се, међутим, види да ниједан од њих није био у праву. Окупационе трупе ушле су у град без оклопних снага, артиљерије и поменутих берсељера, а чинио их је само батаљон „Болцано“. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando 11. regimento alpini, Relazione sull'occupazione di Nova Varos, Nr. 448, 4. settembre 1941, 1. Пошто је одговорност за напуштање вароши падала, између осталих, и на комунисте Ђуковића и Пурића, вероватно се ради о конструисаном изговору који је донекле требало да оправда њихово држање пред судом Партије. На томе је посебно радио Ђуковић, који је после рата био главни хроничар догађаја у Старом Расу током окупације.

једном реферату се износи мишљење да је требало остати у граду и бранити га од Италијана. Кривица је пала на локалну партијску организацију.[674] Оно што нису учинили комунисти, дан касније спровели су у дело четнички команданти Радомир Ђекић и Божа Ђосовић, о чему ће бити речи у наставку.[675]

3.7. Последња фаза политичке борбе усташког режима за очување власти у Старом Расу

Новонасталу ситуацију после избијања устанка у Црној Гори, пре свега, тежак положај у којем се нашла италијанска војска у својој окупационој зони, дипломатија НДХ је покушала да искористи не би ли поново отворила питање припадности Старог Раса. Добијајући позитивне политичке импулсе из Пријепоља, иницијативу је покренуо заповедник Војне крајине пуковник Рупчић. Он је писао Павелићевом кабинету да је, по његовом мишљењу, италијанска политика у Црној Гори доживела „потпуни фиаско“, те да би требало „све усмјерити“ према томе да подручје „Санџака“ припадне НДХ. Он је у наставку изнео и низ конкретних предлога. Сматрао је кључним да се чврсто држи граница на средњем току Лима (Бродарево), сачека повлачење Италијана и онда са технички добро опремљеним снагама запоседну Бијелопољски, Пљеваљски и Чајнички срез. Затим би хрватска граница избила на Тару, одакле ју је било много лакше бранити, како од устаника тако и од Италијана.[676] Ове Рупчићеве сугестије нам помажу да боље разумемо борбену упорност снага НДХ на сектору Сјенице и Бродарева.

Истовремено се и командант 4. оружничке пуковније потпуковник Видас посветио овом питању. Он је током јула 1941. године о могућем останку трупа НДХ у Старом Расу, разговарао са пуковником Баренгом у Сарајеву. Пошто је италијански официр кренуо у вишу команду у Дубровник, Видас је од њега затражио да јој пренесе спремност усташких власти да у случају потребе запоседну „све по италијанској војсци у Санџаку напуштене позиције“.[677] Неколико дана касније, 24. јула, пуковник Рупчић је у том правцу затражио

[674] АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, Организациони реферат ОК КПЈ за Санџак, 3.
[675] *Ивањица...*, 322.
[676] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 9, док. 17, 1.
[677] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 8, док. 33, 2–3.

већа појачања директно од Павелића и Кватерника. Да би задржао границу и онемогућио спајање устаника из Црне Горе са онима из Србије, захтевао је два батаљона домобранства са брдском артиљеријом и пет оклопних извидница. Иако је Влада НДХ покушала да прикупи нешто од ових потраживања међу трупама у Осијеку, ништа од тога није ставила на располагање Стјепану Јаковљевићу.[678] Политичку иницијативу Рупчића и Видаса испратиле су нове делегације муслиманског становништва из Старог Раса које су кренуле пут Загреба. Но, као ни оне раније, ни ове нису постигле очекивани успех.

Српско становништво се интегративним плановима НДХ супротставило оружјем. Било је међутим оних који су деловали и на дипломатском плану. Тако је због неиздрживог притиска усташких власти у Пријепољском котару, група виђенијих Срба одлучила да се обрати италијанским властима за помоћ. После спаљивања села Слатине неколико Срба из Пријепоља одржало је под покровитељством Сретена Вукосављевића тајну конференцију у његовој кући. Тада је донет меморандум у којем се тражило од окупатора да се простор Старог Раса припоји окупираној Црној Гори. Један од учесника овог догађаја, правник Милисав Анђелић, добио је пуномоћје и задатак да меморандум однесе Италијанима на Цетињу. Према његовом сведочанству, документ су потписали: Сретен Вукосављевић и Војко Куртовић. Анђелић се преко линија фронта пробио до Цетиња и окупатора известио о жељама пријепољских Срба.

На другој страни, ова група се преко адвоката Илије Станића из Пљеваља, истовремено (вероватно током друге половине августа) повезала и са командом италијанске дивизије „Пустерија". Станић је убрзо посетио генерала Еспозита (Esposito), команданта дивизије, и у разговору са њим изнео предлоге који су поднети и на Цетињу. Италијански заповедник је остао уздржан. Он је изјавио да ће обавестити вишу команду о насиљу хрватских власти (за које је већ знао), те о жељама Срба, али да неће ништа предузимати без званичног наређења.[679] Ови и слични захтеви српског становништва омогућили су италијанској дипломатији да убрза евакуацију немачких и хрватских снага са територије Старог Раса и коначно сруши режим НДХ у Полимљу.

[678] ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 51, 1; АЈ, фонд 797, Збирка микрофилмова, Т–501, ролна 264, Немачки генерал у Загребу, сл. 1153.

[679] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 305, 450, 458, 469, 476.

Поред свега, Сретен Вукосављевић је предано радио на поправљању односа са муслиманима, који су после више месеци рада хрватских власти, а поготово после сукоба током Јулског устанка, осетно били нарушени. Чак је у ту сврху организован и посебан одбор који је требало да побољша односе између конфесија у Пријепољу. Стога се Вукосављевић током лета 1941. године састао са Хилмом Хашимбеговићем, симпатизером КПЈ.[680] Било је ипак потребно много организованог рада да би се попуниле пукотине које су власти НДХ тенденциозно стварале између хришћана и муслимана са ових простора.

3.8. *Страдање српског становништва током Јулског устанка*

Истражујући ову важну тему углавном смо се ослонили на податке о страдалим лицима и уништеној имовини, које је прикупио ДКРЗ. Овде ћемо стога дати неколико напомена о смерницама којих смо се придржавали у контакту са овом историјском грађом. Подаци ДКРЗ-а су сређени тако што нису посебно одвојени злочини над верским скупинама, нити су исти поређани хронолошки. Ми смо користили оне податке који се односе на случајеве убистава, паљевина и пљачке заведене у колонама насловљеним термином „усташе“. Определили смо се за њих из следећих разлога. Под термином „усташе“ су у документацији ДКРЗ-а забележене последице акција које су на на простору Пријепољског, Прибојског, Сјеничког и Нововарошког котара, као и Бијелопољског среза, извршиле власти НДХ. Ту значи спадају операције оружништва, домобранства, усташких снага и муслиманске милиције. Иако нема поделе страдалих по верским скупинама, може се закључити да су због опште политике усташког режима према муслиманима, односно православцима, у великој већини страдали потоњи. Иако не постоји ни временска одредница када су вршени злочини снага НДХ, то се морало дешавати током 1941. године, тј. од краја априла до почетка септембра те године. На крају, пошто до почетка Јулског устанка у Црној Гори није било случајева масовних убистава или паљења читавих села, већина пописаних злочина је спроведена током периода јул–август 1941. године. Требало би додати и да због непотпуних података нисмо били у стању да одредимо колико је међу страдалим било бораца, а колико цивила.

---

680 БВКП, ЗО, BZ 9/86, Велибор Љујић о Сретену Вукосављевићу, 2.

Током трајања Јулског устанка на територији Старог Раса је дошло до већег броја убистава, уништавања покретне и непокретне имовине, отимања стоке и покућства, те присилног расељавања становништва. Притом је готово искључиво страдао српски живаљ (табела 1). На територији Бијелопољског среза, који није био под управом НДХ, али се налазио на мети њених амбиција, убијена су 304 лица – мушкараца, жена, деце и стараца. Уз то је 317 људи осакаћено, рањено, мучено или пребијено. Запаљена је или трајно уништена од стране „усташа" 961 кућа или помоћна зграда, док је опљачкано 10524 грла крупне и ситне стоке. При томе су расељене 2524 особе, већином православаца.[681]

У суседном Пријепољском котару, дејством хрватско-муслиманских снага погинуло је 155 лица. Спаљено је или разорено 585 кућа и помоћних објеката, а одведено 2561 грло крупне и ситне стоке.[682] Што се тиче Сјеничког котара, тамо је убијено 70 особа, претучено, злостављано и силовано још њих 78, док је запаљено 125 кућа. Отето је и 2295 комада стоке.[683] На територији Нове Вароши и околине страдало је 88 људи. Спаљене су 92 куће и одведено 1438 грла стоке.[684] Најмање насиља било је у Прибојском котару, где је живот изгубило 11 лица. Запаљено је и 10 кућа и отето 329 грла стоке.[685]

Укупно у акцијама оружништва, домобранства, усташа и муслиманске милиције под командом Стјепана Јаковљевића у Прибојском, Пријепољском, Сјеничком и Нововарошком котару, те Бјелопољском срезу, за нешто више од четири месеца, погинуло је 628 особа,[686] а

[681] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 50, 27–30. Подаци су добијени после рада на терену од стране месних, градских и среских народних одбора у току неколико послератних година. Одборима је јануара 1946. године од стране највиших инстанци власти наложено да статистичке податке „доставе најсавесније и што је год више могуће тачније". АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 50, 2.

[682] Исто, кут. 62, 65, 68.

[683] Исто, 97–98, 100.

[684] Исто, 113, 116, 120.

[685] Исто, 77, 80.

[686] Према прегледаној документацији насталој радом институција НДХ током периода јул–август 1941. године, у сукобима са устаничким снагама у овом периоду, њене јединице су на територији наведених котара у борби или приликом репресалија убиле 581 лице. Када се томе додају подаци из грађе друге провенијенције добија се бројка између 609 и 613 особа. ВА, НДХ, кут. 85, ф. 8, док. 44; ВА, НДХ, кут. 143а, ф. 2, док. 10; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 4, док. 55; ВА, НДХ, кут. 84, ф. 5, док. 17; ВА, НДХ, кут. 85, ф. 4, док. 34; ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 47; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 60; ВА, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 52; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице,

запаљене су или разорене 1773 куће и помоћна објекта.[687] За то време снаге НДХ су изгубиле 35 борца и имале 54 рањена човека.[688]

Срез/ котар	Убијена лица током борби и одмазда	Пребијена, осакаћена, злостављана и силована лица	Ухапшена лица		Уништене некретнине (куће и помоћни објекти)	Принудно расељено станов- ништво	Опљачка- на стока
			у затвору	послати у логор			
Сјенички котар	70	78	296	14	125*	73	2295
Бјелопољ- ски срез	304	317	28	35	961	2524	10524
Пријепољ- ски котар	155**	162	378	10	585	2	2561
Нововаро- шки котар	88	119	444	8	92	-	1438
Прибојски котар	11	28	48	-	10	-	329
УКУПНО	**628**	**704**	**1194**	**67**	**1773**	**2599**	**17147**

Табела 1. Биланс терора оружаних снага НДХ (апр.– сеп.1941)

кут. 24, р. 42/1944; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 733; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, 26, 51, 57, 458, 476; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 30, 23. agosto 1941, 1–2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 201–202.

687 Села у којима су хрватско-муслиманске јединице вршиле паљења су: Крајиновиће, Баре, Црвско, Гошево, Вишњева, Чампари, Дупљаци, Ђаловиће, Граб, Рогојевац, Фазловиће, Слатина, Комаран, Кање, Добриње, Миоче, Рача Прибојска и Дрмановићи. Овом списку би требало додати и српска села у околини Берана и Рожаја, која нису обухваћена анализом из табеле 1, а која су страдала током напада албанско-муслиманских снага из плавско-гусињског и бихорског краја, те оних из Метохије. У питању су насеља: Богаје, Радева махала, Горажде, Тмушићи, Заграђе, Љешница, Азане, Брезојевице, Горња Рженица, Пепиће, Велика, Грачаница, Машница, Улотина, Луге и Војно Село. Италијани су, на другој страни, у Беранском и Пљеваљском срезу запалиле куће Србима у насељима: Виницка, Беран Село, Долац, Буче, Маште, Лужац, Косаница, Бобово и Бошчиновиће. Тако долазимо до бројке од 43 насеља у којима је страдала имовина православног живља, углавном током периода јул–август 1941. године.

688 ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 7.

* Истраживач Бранко Зејак пописао је имена 442 цивила која су настрадала у Милешевском срезу током Другог светског рата. Означени су као „жртве

Пљачка, поготово стоке, је била огромна. Статистика ДКРЗ-а говори о 17147 отетих грла крупне и ситне стоке. О великом плену који је прикупљен на територији Старог Раса за време устанка, те затим „уредно“ пребачен у магацине у Сарајево, извештавао је заповедник Усташког логора Пријепоље, Хајдар Ченгић. Он је обавестио Главни усташки стан да вредност „великих количина стоке и осталих вриједних ствари покупљених од непријатеља“ (читај српског живља), износи у новцу око 150000000 куна.[689] О позамашној пљачки која је одовлачена преко Дрине био је упознат и поглавников повереник Божидар Брало. Он је 12. јула писао маршалу Кватернику да је потпуковник Јаковљевић за два месеца колико је боравио у Старом Расу, „спасао више милијона вриједности Хрватској Држави“, због чега га је даље, код дотичног предложио за унапређење.[690]

* * *

Слободарски дух покореног српског становништва у Црној Гори показао је своју јачину током Јулског устанка. Велика комешања тог времена су захватила и Стари Рас, али само његове периферне делове. Многобројна документација настала радом институција НДХ и италијанског окупатора, као и сећања савременика, показују нам да су огромну већину устаника чинили Срби. Муслимани су на другој страни, сем неколико изузетака, били или пасивни[691] или отворено на страни режима НДХ или Италијана. Томе у прилог говори и оснивање снага муслиманске милиције, те чињеница да репресалије окупатора погађају искључиво српски живаљ и њихова насеља. Штавише. Бројне муслиманске трупе садејствују у

фашистичког терора“. Међу њима је 380 православаца и 62 муслимана. БВКП, ЗО, BZ 908, 19–34.

** Историчар Салих Селимовић сматра да је у току рата у сјеничком крају уништено 29 српских и 8 муслиманских села. Хришћанима су страдале 1103 куће и 3928 помоћних зграда, а муслиманима 93 куће и 372 друге грађевине. С. Селимовић, *Кладница...*, 179.

689 АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Извештај усташког логора Пријепоља о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, 1; HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 45, br. 99/41, Prijepolje, 1.

690 HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 15, 90.

691 Као још један пример за ову тврдњу навешћемо број погинулих бораца у пријепољском крају током 1941. године. Иако је број муслимана и хришћана у срезу био приближно једнак, међу онима који су дали живот за слободу земље било је 156 православаца и 8 муслимана. БВКП, ЗО, Легат Бранка Зејака, BZ 908, 1–7.

гушењу антифашистичког устанка и кажњавању православаца због учествовања у њему.

Од почетка лишени подршке, па чак и сукобљени са јаким борбеним потенцијалном знатног дела становништва, тј. муслимана, устаници нису успели да се пробију на територију Старог Раса и повежу се са родољубима у окупираној Србији. Притом су јуришајући на добро утврђене положаје снага НДХ претрпели неколико тешких пораза уз велике губитке. Малобројнија али боље организована и, видели смо, одлично вођења (пре свега захваљујући потпуковнику Јаковљевићу) хрватско-муслиманска војска се све до првих дана септембра 1941. године успешно одупирала притиску герилe уз минималне губитке. Због свега наведеног, стиче се утисак да је судбина антифашистичког устанка, барем на подручју Старог Раса, била унапред осуђена на неуспех.

Можемо закључити и да су војне и полицијске снаге НДХ потврдиле оно што је њихова дипломатија претходних месеци гарантовала, тј. да Хрватска има потпуну подршку старорашких муслимана и да Србију и Црну Гору може држати одвојене. Овај додатни пре свега војни рад (поред политичког и дипломатског), на ширењу државе према југоистоку, Влади у Загребу међутим нимало није поправио положај у преговорима са Италијом и Немачком, током којих је заувек остала на позицији објекта.

Пресудну улогу у сузбијању устанка у Полимљу имали су локални муслимани. Они су против антифашистичке герилe наступали кроз формације муслиманске милиције, градских стража, као и нерегуларних оружаних одреда (Пештер, Рожаје). Но, требало би рећи да су се они превасходно борили против православаца, тј. на верској основи, и да стога идеологија нема много утицаја на њихов војни ангажман. Одреди милиција су подупрели недовољне трупе домобранства, оружништва и усташа, како бројношћу тако и логистиком (познавање терена и локалних прилика). За то постоји неколико доказа. Прво, милиционери су учествовали у готово свим борбама на линији Лиса – Бродарево – Баре – Буђево – Суви До – Дуга Пољана. Друго, они су заједно са оружницима и домобранима оружјем бранили улазак устаника у Нову Варош, и треће, на почетку устанака су њихове јединице имале неколико стотина бораца, после чега су повећане на више од 1000 људи. Подсетићемо и на похвале потпуковника Јаковљевића упућене њиховој борбености, те много оружје које им је расподелио у току сукоба, али и касније при повлачењу (као вид захвалности за подршку усташким властима). У

прилог нашем закључку, наведимо и акције разних нерегуларних муслиманских група које нису припадале снагама НДХ, пре свега, оних са Пештера (напад на Корита), Новог Пазара или из околине Рожаја. Оне су, видели смо, дејствовале заједно са јединицама усташког режима.

Да је приликом хрватско-муслиманских акција долазило до великог насиља над цивилним српским становништвом, видели смо на многим документованим примерима. Издвајамо наређење Војне крајине о паљењу великог броја српских насеља на граници између Сјеничког котара и Бјелопољског среза (Баре, Крајиновиће, Вишњева, Гошево, Црвско, Чампари, Дупљаци и Ђаловиће), а у сврху прављења „тампон зоне“. Ту су затим и паљење и пљачкање српских кућа у селима на подручју Бродарева (Граб, Кање, Добриње, Миоче, Слатина, Комаран, Фазловиће) уз, на пример, сурову егзекуцију неколико Срба из Бродарева или села Слатине од стране милиционера. Походе снага НДХ често је у стопу пратио огањ, што је довело до масовног уништавања непокретне имовине – више од 1700 објеката.

Општа пљачка стоке, хране и покућства је такође била заједнички именитељ за већину операција које су спровеле трупе под командом потпуковника Јаковљевића. У прилог овој тврдњи, поменућемо наводе пријепољског усташког логорника Ченгића, о плену вредном 150 милиона куна, податке ДКРЗ-а о 15.000 грла покрадене стоке и, на крају, фамозно увођења феудалног намета из периода османске управе, тзв. „ушура“, који је легализовао ову отимачину. Уколико свему горе написаном, додамо једнако тешко страдање Срба у плавско-гусињском крају, Андријевачком и Беранском срезу, којем су такође „кумовали“ тамошњи муслимани (уз Албанце из Метохије и Италијане), бруталне репресалије окупатора које су погађале само Србе, те вести о масовним злочинима над њиховим сународницима широм НДХ (које су стигле на ове просторе, видели смо, већ током јула 1941. године), уз наравно све оно што се већ догодило током владавине усташког режима у Полимљу између априла и јула 1941. године, можемо закључити да је једнако сурова одмазда локалних хришћана над муслиманима била само питање времена.

Да су међуверски односи у Старом Расу већ током лета 1941. године били доведени до усијања, потврђују извештаји команде дивизије „Пустерија“. Они хватају импулсе обостране мржње која је владала околином Бродарева, Пљеваља, Сјенице, Прибоја, Руда и(ли) Горажда. Ту су и врло вредна лична запажања кључне војно-политичке фигуре

италијанског окупационог режима на овом простору, генерал Еспозита, заповедника поменуте дивизије. Поред негативних коментара о верским односима у Пљеваљском срезу, о којима ћемо нешто више речи у наредном поглављу, овде наводимо његово виђење степена завађености хришћана и муслимана у зони Чајнича, односно Бродарева. Он је почетком октобра 1941. године писао да тамо између њих влада „латентно жестоко непријатељство“.[692] Да ни мало срећнија атмосфера међу суседима различитих конфесија није била ни у Сјеничком котару, Еспозито је потврдио месец дана касније, описујући верске односе као „мрачне и нејасне“.[693] И очевици тврде исто. Они кажу да су после изласка НДХ из Старог Раса хришћани и муслимани у Сјеничком и Бијелопољском срезу били потпуно „завађени у братоубилачкој борби“.[694]

Коментари оваквог садржаја ће у наредном периоду постати све чешћи, а могу се регистровати и кроз грађу партизанског и четничког покрета, те српске колаборационе владе у Београду. Погубно наслеђе усташког режима НДХ пластично се може показати на примеру становника српских села под Гиљевом, која су попаљена током јула 1941. године. Њихови становници се организује у Гиљевски четнички одред Рада Кордића, чија је преокупација до краја рата била борба са локалним муслиманима, коју су водили са променљивим успехом. Ова јединица се стога јавља као иницијатор многих инцидената на верској основи у целом Старом Расу, иако је у њој постојала јака комунистичка ћелија која је дуго времена неометано функционисала.

---

692 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione politico-militare, Nr. 181, 5. 10. 1941, 1.

693 Ibid., Bolletino informazione n. 104 dalle ore 0 alle 24 del giorno 5. novembre 1941, 2.

694 БВКП, ЗО, BZ 94(49.711), Vukola Simić, Beleške o Stranjanima, 77.

4. КРАХ УПРАВЕ НДХ У СТАРОМ РАСУ

Војно супериорне италијанске дивизије, прикупљене из разних делова Мусолинијеве фашистичке империје, успеле су релативно лако и брзо, да поврате из руку устаника све веће градове и комуникације у Црној Гори уз мале губитке. Иако су се припремале да наставе са пропагандом о „добром" окупатору, окупационе власти су током овог похода вршиле сурове одмазде над српским становништвом, које је апострофирано као носилац јулске побуне. У страху од репресалија, али и политичког опортунизма, део старорашких хришћана и муслимана приређује Италијанима свечане дочеке у неким варошима. Покорни став, на првом месту, Срба, није ипак спречио њихова честа хапшења, паљење и отимање њихове имовине која су вршили италијански војници током честих рација. Овакво држање окупатора измамило је реакцију српског становништва, али се убрзо показало да се његов војни потенцијал истрошио у Јулском устанку, те да му је било потребно време да се регенерише. То најбоље показују битка за Нову Варош, односно држање Срба пред окупаторским хајкама у Пљеваљском срезу. У ситуацији где се, барем у првом тренутку, чинило да Италијани војно контролишу Полимље, даље присуство управе и оружаних снага НДХ у Старом Расу било је сувишно. Стога се почетком септембра довршава процес започет половином јула 1941. године, чиме престаје вишемесечно функционисање органа усташког режима у Старом Расу.

4.1. *Офанзива италијанских снага*

После тешкоћа са којим су се Италијани суочили током прве фазе устанка и неколико пораза претрпљених од стране антифашистичке герилe, окупациони режим у Црној Гори се консолидовао. То је омогућило акцију реокупације изгубљених територија која је почела крајем јула, а завршила се током друге половине септембра 1941. године. Тада је коначно италијанска војска избила на границе загарантоване јој бечким споразумима. Мусолини је овај задатак поверио армијском генералу Алесандру Пирцију Биролију (Alessan-

dro Pirzio Biroli, 1877–1962), тадашњем заповеднику СУПЕРАЛБ-е. Инструкције за гушење устанка у Црној Гори Бироли је издао потчињеним јединицама 15. јула. У њима је, између осталог, тражио да се предстојећем походу приђе без непотребних одмазди и суровости, али са „највећом строгошћу“.[695] Бироли је такође захтевао од потчињених му трупа да се жаришта устанка униште по сваку цену, без обзира на људске жртве и материјалну штету.

Руковођење војним операцијама преузео је командант италијанског 14. армијског корпуса генерал Луиђи Ментасти (Luigi Mentasti). На располагање му је стављено око 100.000 војника из: елитне 5. алпијске дивизије „Пустерија“, специјализоване за борбу на тешко приступачним теренима, 19. брдске пешадијске дивизије „Венеција“ (Venezia), 32. брдске пешадијске дивизије „Марке“, 38. брдске пешадијске дивизије „Пуље“, 18. пешадијске дивизије „Месина“, 22. пешадијске дивизије „Качатори деле Алпи“ (Cacciatori delle Alpi), 41. пешадијске дивизије „Фиренца“ (Firenza) и 48. пешадијске дивизије „Таро“ (Taro). Укупно осам дивизија, уз постојеће јединице на терену. Додатна помоћ обезбеђена је у виду албанских трупа групе „Скендербег“ (Skenderbeu), као и нерегуларних снага из Метохије, плавско-гусињског краја и Бихора.[696] Војној акцији претходиле су темељне политичке промене. Мусолини је 24. јула укинуо институцију Високог цивилног комесаријата за Црну Гору и сву војну и цивилну власт пренео на генерала Биролија. Он је стога 25. јула из Тиране допутовао на Цетиње, где је наредног дана и званично преузео нове дужности.[697]

Захваљујући бољој организацији, опремљености и бројности, италијанске јединице су се током прве половине августа 1941. године пробиле до Беранског, Бијелопољског и Пљеваљског среза. Окосницу офанзиве на овој територији чиниле су дивизије „Пустерија“,[698] „Венеција“[699] и „Пуље“, ојачане албанским одредима са Косо-

---

[695] Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, 125–128.

[696] *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico...*, 65–67; Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 95.

[697] Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, 202; *Бијело Поље...*, 388; Dragan S. Nenezić, *nav. delo*, 97.

[698] Седиште 5. алпијске дивизије „Пустерија“ било је у месту Брунико у Јужном Тиролу. Њен састав су чинили: 7. пешадијски пук (батаљони „Белуно“, „Фелтре“ и „Пјеве ди Кадоре“), 11. пешадијски пук (батаљони „Басано“, „Тренто“ и „Болцано“) и 5. артиљеријски пук (батаљони „Ланцо“ и „Белуно“). По доласку у Црну Гору дивизији су потчињени 1. група „Алпини Вале“, 10. група црнокошуљаша и 106. митраљески батаљон граничне страже. Важила је за једну од

најбољих италијанских јединица у Другом светском рату. Дивизија је настала 31. децембра 1935. године. Учествовала је у операцијама приликом окупације Етиопије 1936. године. Тамо је извесно време вршила и гарнизонску службу. За заслуге стечене током рата у Етиопији, Мусолини је 1938. године наредио подизање споменика дивизији у Брунику. Током јуна 1940. године распоређена је на фронт у западним Алпима. Затим је учествовала у нападу на Француску, где је водила тешке борбе са добро утврђеном француском војском око места Тенде на југоистоку земље. У децембру исте године пребачена је у Албанију, где је коришћена у рату са Грчком. Током децембра водила је крваве борбе на планини Томори и реци Осум. Са само 2500 људи држала је 25 км фронта према бројнијој грчкој војсци. У јулу 1941. године дивизија је, на лични захтев генерала Биролија, премештена из Албаније у Црну Гору са задатком да угуши устанак. Овде остаје до августа 1942. године, када је смењује алпијска дивизија „Тауриненсе“, иначе њена дивизија посестрима. Једно време је била у Италији, да би у новембру 1942. године заједно са немачким снагама узела учешћа у окупацији вишијевске Француске. Потом је вршила гарнизонску службу у Прованси. После капитулације Италије у септембру 1943. године немачке јединице су је разоружале и расформирале. Неки од команданата дивизије били су: генерал Амадео де Ћиа (Amadeo De Cia, јун 1940 – 13. јунуар 1941), генерал Ђовани Еспозито (Giovanni Esposito, 14. јунуар 1941 – октобар 1942), генерал Маурицио Лазаро де Кастиљони (Maurizio Lazzaro De Castiglioni, октобар 1942 – септембар 1943). *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*..., 190; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando del 7. reggimento alpini, Elenco nominativo degli ufficiali del regimento alla data 1. agosto 1941, 1–3; Alfeo Guadagnin, *Battaglione Alpini 'Bolzano'*, Belvedere, 2010, 3–5.

[699] Седиште 19. брдске пешадијске дивизије „Венеција“ било је у Фиренци. Њен састав чинили су: 83. пешадијски пук, 84. пешадијски пук, 19. артиљеријски пук, 19. минобацачки батаљон, а 1942. године јој је придодат и 383. пешадијски пук. Пукови су имали по три батаљона. Дивизији је 1941. године потчињена 72. легија црнокошуљаша са 63. и 111. батаљоном фашиста. Формирана је априла 1939. године, мада њени зачеци иду уназад све до 1883. године, када је настала бригада са истим именом. Године 1934. бригада је ушла у састав 19. пешадијске дивизије „Гавинана“ (Gavinana). Половином априла 1939. године мења име у 19. пешадијску дивизију „Венеција“. Њено људство је 1935. године пребачено у Еритреју, одакле је 1935–1936. узело учешћа у окупацији Етиопије. Приликом заузимања Албаније дивизија „Венеција“ је освојила Драч, после чега је распоређена на гарнизонску службу у Елбасану и Поградецу. Ту је дочекала улазак Италије у Други светски рат. Крајем октобра 1940. године услед грчко-италијанског рата пребачена је у зону Корче, где се сукобила са грчким снагама. Током октобра и новембра учествовала је у акцијама као подршка 3. алпијској дивизији „Јулија“ (Julia). Услед грчке контраофанзиве повучена је на одбрамбене позиције око Девола. После окупације Грчке остала је до јула 1941. године у Албанији, када је пребачена у Црну Гору. Седиште дивизије било је у Беранама. Очекивано пребацивање у Грчку током маја 1943. године није извршено. После капитулације Италије део дивизије је разоружан од стране Немаца, док се остатак борио на страни партизана у оквиру бригаде „Гарибалди“. Команданти дивизије били су: генерал Силвио Бонини (Silvio Bonini, април 1939 – мај 1943) и генерал Ђовани Батиста Огзилија (Giovani

ва и Метохије и северне Албаније, те муслиманским снагама из Плава, Гусиња, Бихора[700] и околине Рожаја.[701] Међу њима су дивизије „Пустерија“ и „Венеција“ већ прошле бојишта у Етиопији, Албанији, Француској и Грчкој, а „Пуље“ у Грчкој и Југославији. На удару су се први нашли Андријевачки и Берански срез. Из правца Плава и Гусиња долазила је дивизија „Пуље“,[702] од Подгорице дивизија „Венеција“, а са истока албанско-муслиманске трупе. Бихорске муслимане, пре свега оне из Петњице, водили су хоџа Осман Растодер, председник општине Арслан Ђукић и Осман Цикотић.[703]

Устанике је управо на сектору према Метохији крајем јула очекивало прво веће борбено искушење. Током наступања албанско-муслиманске снаге су запалиле неколико православних села у Беранском срезу, што ће заоштрити међуверске односе и на овом простору. Иако су устаници одбили напад и прешли у офанзиву према Рожају, ови окршаји су окрунили њихову борбену моћ. Због тога су услед доласка италијанских трупа морали да се повуку из Берана. То је учињено 9. августа 1941. године. Истог дана италијанске моторизоване јединице из састава дивизије „Венеција“ ушле су у

Battista Oxilia, мај 1943 – септембар 1943). *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*..., 243–244.

700 Област носи назив по некадашњем средњовековном граду и жупи, те касније, турском утврђењу које се налазило на десној обали Лима, код села Биоча, 10 км северно од Берана. Турци су град заузели 1455. године, када и Ново Брдо и Призрен. Бихор је једно време био важан трговински центар, седиште нахије и мудирлука. Припадао је Херцеговачком, а онда и Призренском санџаку. Био је и седиште једне од епархија Пећке патријаршије. Данас се помињу Горњи и Доњи Бихор, а у њих улазе следећа села општине Беране: Петњица, Врбица, Трпези, Туцање, Бор, Савин Бор и Јаворова. *Историја српског народа*, књ. 2, Београд, 1994, 298; Радун В. Ђаловић, *нав. дело*, 41–43; Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Beograd, 2007, 10, 143.

701 Међу њима су се истицале четовође из плавско-гусињског краја, који је припадао протекторату Велика Албанија. У питању су били: Ризо Феровић, Шабо Феровић, Шемсо Феровић, Шабан-бег Реџепагић и Саљо Никачевић. На њихов позив само из Северне Албаније је до 19. јула 1941. године пристигло око 1500 бораца које су водили барјактари из рода Красниђи. Милорад Л. Чукић, *нав. дело*, 23–24.

702 Од јединица дивизије употребљени су 71. пешадијски пук, две групе 15. артиљеријског пука, два алпска батаљона која су јој стављена на располагање („Val Natisione“ и „Val Pella“), два батаљона Албанаца при италијанској војсци „Грамош“ и „Кората“, као и муслимански одреди из плавско-гусињског краја. Ове снаге су током дејстава на гушењу устанка имале: 57 мртвих и 127 рањених. AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Situazione politico-militare nel Kossovo dopo la nostra occupazione, 3.

703 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, 464; исто, кут. 332, 855.

варош. У граду су ослободиле 563 италијанска подофицира и војника. При томе су и оне у околини Берана запалиле неколико српских села, при чему је причињена и већа материјална штета.[704]

Дивизија „Пустерија" напустила је Кукеш 16. јула и форсираним маршем стигла у Подгорицу 48 сати касније. Затим се лако пробила до Вирпазара, Ријеке Црнојевића и Даниловграда, разбила устанике и наставила да напредује према северу.[705] Већ почетком августа нашла се на границама Бијелопољског и Пљеваљског среза. Укупно бројно стање дивизије 1. августа 1941. године износило је: 410 официра, 494 подофицира и 11571 војник. Од тога је у борбеном саставу био: 221 официр, 265 подофицира и 6561 војник.[706]

Не наишавши на озбиљнији отпор снаге „Пустерије" су само дан после пада Берана, окупирале Бјело Поље. Командант дивизије генерал Ђовани Еспозито јавио је 10. августа у 18 часова команди 14. армијског корпуса да је раније тог дана у 10 часова и 30 минута батаљон „Тренто" (Trento) из 11. пешадијског пука ушао у варош. Батаљон „Болцано" (Bolzano) је упоредо са тиме наставио према Пљевљима, стигао на 30 км од вароши, али је онда враћен да би надгледао поправку пута Бјело Поље – Пљевља.

Неколико дана раније, 5. августа, део устаничких снага предвођен комунистима је напустио Бјело Поље, извукавши са собом већу количину намирница и ратног материјала. У граду су остали само „националисти". По уласку у Бјело Поље италијанским војницима је приређен „срдачан" дочек, а цео град је био искићен италијанским заставама. Ослобођено је 109 финанса, међу којима три официра, и девет карабињера, који су потом послати за Подгорицу.[707] У прегледаној документацији нисмо успели да установимо

---

[704] ИАБ, УГБ, Специјална полиција, инв. бр. 2773, 2; Р. Боричић, *нав. дело*, 55–56; E. Gobeti, *nav. delo*, 446.

[705] A. Guadagnin, *Battaglione...*, 164, 166.

[706] Од тог броја је на 7. пешадијски пук отпадало: 86 официра, 96 подофицира и 2683 војника, на 11. пешадијски пук 96 официра, 105 подофицира и 2537 војника, на 5. артиљеријски пук 30 официра, 43 подофицира и 823 војника и на 5. батаљон инжењерије 13 официра, 21 подофицир и 518 војника. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Specchio della forza combattente i linea alla data del 1. agosto 1941, 1; ibid., Specchio della forza presente dei reparti e servizi della divisione alla data del 1. agosto 1941, 1.

[707] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria" al comando XIV corpo armata, Nr. 209, 10. agosto 1941, 1;

шта се десило са преосталих девет италијанских финанса и једним војником које су устаници раније заробили. Могуће је да су их устаници повели са собом или ликвидирали.

Генерал Еспозито је затим примио писмо које је у име хришћана и муслимана послао „делегат црногорске конституанте“ из Бијелопољског среза. У њему се италијански генерал молио да буде милостив према локалном становништву и да казни праве кривце за побуну, односно комунисте.[708] Нешто касније, 27. августа, Еспозито је добио још једно писмо. Овога пута радило се о списку устаника са подручја Бијелопољског среза и Сјеничког котара који су саставиле сјеничке котарске власти. У документу се тражило од Италијана да ухапсе свих 67 особа са списка, те да их даље процесуирају. Очекивано, сви на списку су били Срби.[709] Нисмо утврдили шта су Италијани поводом ових потражњи усташких власти учиниле, мада је несумњиво да би овакав документ сваком окупатору био од користи.

После заузимања Бјелог Поља снаге „Пустерије“ (делови 7. пешадијског пука) су остали у срезу, док су други (делови 11. пешадијског пука) наставили према Пљевљима. Испред копнених трупа деловало је ваздухопловство. Италијанска авијација је 10. августа извршила бомбардовање устаника у селима Мељак и Бобово. Са чак 30 бомби је погођено муслиманско гробље у Мељаку уз велико разарање.[710] Италијанска колона, коју су чинили батаљон „Болцано“ под командом мајора Ћипријана Нанија (Cipriano Nani) и једна моторизована чета 4. берсаљерског пука, ушла је у Пљевља 11. авгу-

ibid., Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 17, 9. agosto 1941, 2; ibid., Nr. 18, 11. agosto 1941, 1.

[708] У писму се Еспозиту жели добродошлица и шаљу му се уверавања о верности православног и муслиманског живља италијанском окупатору. Даље се кривица за побуну у потпуности сваљује на комунисте, са којима, наводно, аутори представке нису имали ништа заједничко. Преносе се поздрави италијанском краљу и краљици, а писмо се завршава паролама „Живела Италија“, „Живео краљ“, „Живела краљица“, „Живео Мусолини“ и „Живела Црна Гора“. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 19, 12. augosto 1941, 2, 3. Пошто се у документу наводи да је ову представку саставио православац и при томе представник Бјелопољског среза у Конституанти, а према подацима које износе аутори монографије о Бјелом Пољу, могуће да се радило о мајору Михајлу Булатовићу или адвокату Живку Анђелићу. *Бијело Поље*..., 353.

[709] ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 81, 1–2.

[710] ВА, НДХ, кут. 143, ф. 1, док. 95, 7.

ста у 9 часова. Тиме је после двадесетак дана опсаде град одблокиран. Исте трупе су наредног дана, тј. 12. августа, очистиле пут Пљевља–Шавник, успеле да заузму и потом некако пређу оштећени мост на Тари и до 14 часова окупирају Жабљак.

До 13. августа је у потпуности обезбеђена проходност путева Подгорица – Бјело Поље – Пљевља и Пљевља–Никшић–Подгорица, што је и био један од најважнијих задатака италијанског похода.[711] Генерал Бироли је могао 22. августа да обавести италијанску врховну команду како се ситуација у Црној Гори окренула у њихову корист. Додао је да ће са трупама које су му на располагању завршити акцију против побуњеника и заменити немачке трупе које су са Хрватима држале под окупацијом Пријепоље, Прибој, Сјеницу и Нову Варош.[712]

Генерал Бироли је у склопу провере постигнутих резултата на гушењу побуне и инспекције италијанских трупа на територији окупиране Црне Горе, 23. августа 1941. године боравио у Пљевљима. Стигао је преко Никшића, Шавника и Жабљака у пратњи чете мотоциклиста из 4. берсаљерског пука (120 људи и три официра). У вароши му је приређена „свечана добродошлица“ од стране италијанских војних власти, представника цивилне управе, верских великодостојника и мештана. Било је поздравних говора и клицања италијанском краљу и Мусолинију. За потребе дочека цео град је и даље био искићен италијанским заставама и паролама подршке Италији и њеној војсци, које су вероватно остале од прославе имендана краљице Јелене Петровић. Бироли је затим обавио разговор са генералом Еспозитом и командантом батаљона „Басано“ (Bassano) мајором Ђованијем Ођионијем (Giovani Oggioni).

Наредног, 24. августа, обишао је Чајниче и Горажде, где је такође свечано дочекан од стране локалних Срба, после чега се вратио у Пљевља. Затим је продужио до Бјелог Поља, где је извршио инспекцију батаљона „Val Natisione“ и 1. алпијске групе „Valle“, који су у граду вршили гарнизонску службу. Одатле је касно увече стигао у Беране. И овде је наишао на топлу добродошлицу коман-

[711] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 19, 12. augosto 1941, 1. Пирцио Бироли је 13. августа писао италијанској врховној команди да је први део његовог плана, који је подразумевао окупацију најважнијих центара у Црној Гори, испуњен. Erik Gobeti, Crna Gora u očima Pircia Birolija avgusta 1941, *Matica*, br. 48, zima 2011, 445–446.

[712] ВА, микротека, NAV – i – T – 821, r. 356, 663.

дног кадра дивизије „Венеција“, цивилних власти у Беранама и локалног становништва обе вероисповести. Генерал Бироли се, видно задовољан оним што је видео, 25. августа вратио на Цетиње, чиме је био окончан његов вишедневни боравак на терену.[713]

Посао гушења устанка Италијани су обавили уз немалу употребу насиља, како против устаника тако и против цивилног становништва. Пљеваљски, Бијелопољски и Берански срез нису били изузети од те праксе. Предњачила је дивизија „Пустерија“, чији су војници починили низ злочина: убиства цивила, паљења насеља, пљачкања, хапшења, интернације и сл. Очевици су забележили да су њене трупе наступале „све жарећи и палећи за собом“.[714] Према сведочанству самих припадника дивизије „Пустерија“, на њихову агресивност према локалном становништву једним делом је утицала и запрепашћеност начином на који су устаници убијали окупаторске војнике. Наиме, снаге „Пустерије“ су током марша према северу често наилазиле на лешеве потпуно „надувене и поцрнеле“ остављене да се распадају на путу. На многима од њих су се видели трагови мучења, а неки су били и „обезглављени“.[715]

У једном извештају надлежним органима током августа, генерал Еспозито је тражио да се у циљу успешног разоружања великог броја становништва предузму „озбиљне мере“. Оне су подразумевале: узимање талаца из породица устаника и њихову интернацију у логоре у Албанији, паљење кућа устаника и одузимање стоке и осталих добара која су била у њиховом поседу. На овај начин би се према Еспозиту уништио већ „уздрман морал“ гериле, мирном становништву показала снага војске под његовим заповедништвом и повећао углед окупаторских власти. Даље је исказао забринутост да ће, и поред свега, већи део устаника сачувати оружје и убрзо припремити освету. Ово Еспозитово мишљење ће се показати као „питијско“. Стога је италијански заповедник захтевао од потчињених да се покореном становништву јасно стави до знања да ће, у случају нових немира, одмазда италијанске војске бити „много снажнија од војне акције“.[716]

---

[713] Исто, 860–867.
[714] М. Војиновић, *нав. дело*, 14.
[715] Сведочанство је оставио војник из редова батаљона „Тренто“. A. Guadagnin, *Battaglione...*, 165.
[716] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 20, 13. augosto 1941, 2–3.

Модел одмазде који је подразумевао комбинацију силе, привилегија и застрашивања, Еспозито је патентирао током првих акција против антифашистичких снага у Црној Гори. Напредовање његове дивизије пратили су ватрени огањ и велика разарања. По непотпуним подацима ДКРЗ-а, на путу „Пустерије" од Бара до Пљеваља, причињена је материјална штета у укупној вредности од 88000000 динара.[717] Прво је у јулу страдало српско становништво Цетињског среза. Убиства, отимања стоке и паљења која су вршили италијански војници забележена су у насељима: Улићи, Друшићи, Ријека Црнојевића, Шинђон и Љуботињ. Пракса је била таква да се села која помажу устанцима (а ретко које насеље није имало некога међу герилом) „опљачкају и спале", становници оних кућа које поседују оружје сви интернирају, а особе које се затекну са оружјем у рукама „одмах стрељају". Током августа овај репресивни образац је примењен и за чишћене Дробњачке и Шаранске општине у Шавничком срезу.[718]

„Пустерија" је вршила рације и у Колашинском срезу. Тамо је, на пример, 12. августа извршена акција у неколико села у зони Мушовића Ријека. При томе је заплењено доста материјала и ухапшено 49 мештана, од којих су многи завршили у жицама.[719] Стога, када се батаљон „Болцано" пробијао ка Жабљаку, сва села на линији Косаница–Жабљак преко Шавника била су напуштена од стране православних сељака.[720] Ова бруталност је уродила плодом будући да су снаге ове дивизије успеле да до 20. августа 1941. године заплене: 525 пушака, седам тешких митраљеза, пет пушкомитраљеза, два минобацача и 14 пиштоља.[721]

Када су половином августа снаге „Пустерије" достигле свој циљ – Пљеваљски срез, рације су постале учесталије, будући да је њена команда желела да што је могуће боље осигура своје залеђе. Током 22. августа Италијани су претресли села Бобово и Хоћевину,

---

[717] У прорачуне ДКРЗ-а су урачуната разарања закључно са 1. децембром 1941. године. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 102, стр. 422–474.

[718] Како су изгледали походи дивизије „Пустерија", сведочи опис репресалија у селу Шинђону 19. јула 1941. године. Италијански војници су у овом насељу извршили општу отимачину покућства, робе, одеће, животних намирница, летине, стоке и сточне хране, затим палили куће, ломили врата и прозоре, секли шуму и уништавали ливаде. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 86, 187–188; A. Guadagnin, *Battaglione...*, 165–166.

[719] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bollettino informazioni Nr. 19, 12. augosto 1941, 1.

[720] Ibid., Nr. 20, 13. augosto 1941, 1.

[721] Ibid., Nr. 27, 20. augosto 1941, 2.

где су мештанима одузели 22 пушке. Наредног дана су италијанске снаге уз велико насиље и преметачину запленилe још 95 пушака и 11 пиштоља широм Пљеваљског среза, те ухапсиле 17 особа због сумње да су се бавили субверзијама.[722] Затим је окупатор у Пљевљима стрељао неколико заробљених сељака заједно са похватаним устаницима из околине Жабљака.[723] Генерал Еспозито је испланирао акцију чишћења села Косанице почетком септембра. Притом је инсистирао да се пронађу и ухапсе вође устаника у том крају, а уколико они умакну, да се узму таоци међу члановима њихових породица и конфискује стока.[724]

Колико је команда дивизије „Пустерија“ била упорна у спровођењу рација, најбоље показује пример поменутог села Бобова. Иако је послала неколико сељака са оружјем у Пљевља, општина је поново претресена од стране већих италијанских снага током тродневне акције између 5. и 7. септембра 1941. године.[725] Ни овога пута нису изостала хапшења и пребијања Срба, као ни паљење њихових кућа. Репресалије су моментално изазвале захтевану сервилност становништва. У страху од даљег насиља, старешина Бобова Милија Старчевић са виђенијим сељацима по други пут одлази генералу Еспозиту 10. септембра. Тамо му још једном исказује пуну лојалност, тврдећи да његово село није дало никаквог доприноса устанку и да ће мештани помоћи у хватању преосталих побуњеника у тој општини.[726] Појачани интензитет насиља над локалним Србима, будући да муслимани нису дирани, дао је видне резултате и приликом одузимања оружја. Количина заплењеног наоружања се готово удвостручила до 7. септембра. Италијани су тада на лагеру имали: 971 пушку, шест тешких митраљеза, осам пушкомитраљеза, два минобацача и 31 пиштољ.[727]

---

[722] Ibid., Nr. 30, 23. augosto 1941, 2. Разлог акиије у Бобову може бити напад устаника из овог села под командом потпоручника Јовића на рудник Шупљу стијену 11. августа, приликом којег је рудник опљачкан. ВА, НДХ, кут. 243, ф. 3, док. 26, 40.

[723] D. Jauković, *nav. delo*, 62.

[724] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Rastrellamento zona Kosanica, Nr. 374, 2. settembra 1941, 1

[725] Ibid., Comando della 11. regimento alpini al comando della divisione alpina „Pusteria“, rastrellamento zona Bobovo, Nr. 447, 4. settembre 1941, 1.

[726] Ibid., Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 48 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 10. settembre 1941, 2.

[727] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 44 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 6. settembre 1941, 2.

Бруталност војника „Пустерије“ улила је страх међу устанике, који су помало наивно Италијане сматрали неспособним за ратовање. Да њене снаге нису наилазиле ни на какав отпор, што им је знатно олакшало терорисање цивила, говори податак да дивизија током августа 1941. године није имала никаквих губитака.[728] То је сигурно за њену команду, али и војнике, представљало олакшање будући да је пре доласка у Црну Гору јединица била одређена за део италијанског експедиционог корпуса у Русији. У преводу, требало је да буде пребачена на Источни фронт.[729] Поред тога што није претрпела губитке, њен борбени састав је почетком септембра појачан са још: 13 официра, 64 подофицира и 699 војника, тако да је сада бројала – 234 официра, 329 подофицира и 7260 војника у оперативном саставу.[730] Више него довољно за предстојеће акције, које ће такође бити испуњене великим насиљем над цивилима.[731]

Сличан приступ гушењу побуне у Црној Гори имале су дивизије „Венеција“ и „Пуље“, а поготово помоћне албанско-муслиманске снаге из плавско-гусињског краја и Албаније. Приликом акција у Беранском срезу, где су устаници пружили жилав отпор, обе дивизије са помоћним јединицама су трпеле губитке. Због тога су репресалије негде биле и оштрије него у походима снага „Пустерије“. И овде су оне погодиле искључиво српски живаљ. Са собом су доносиле спаљивања и уништавања имовине и отимање стоке и покућства. Почеле су у плавско-гусињском крају и околини

[728] Ibid., Specchio della perdite subite durante il mese di agosto 1941, 1.
[729] A. Guadagnin, *Battaglione...*, 163.
[730] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Specchio della forza dei reparti i servizi della divisione alla data del 1. settembre 1941, 1; ibid., Specchio della forza combattente i linea alla data del 1. settembre 1941, 1.
[731] После устаничког напада на Пљевља 1. децембра 1941. године, снаге „Пустерије“ су, рецимо, прво у вароши ликвидирале 31 особу, а онда 7. децембра још: четири цивила у Бабинама, седам у Ђурашићима, 38 у Црљеницама и чак 50 мештана села Јабуке, укључујући и децу. Укупно: 130 цивила за неколико дана. Сви сем једног су били Срби. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 365, 5–6, 70–75, 80; БВКП, ЗО, BZ 94 (082), 30–35; Љубомир В. Матовић, Злочини италијанске дивизије..., 160–161. Ево шта о суровости алпинаца говоре очевици и савременици догађаја. Поводом ових догађаја, Новица Пејановић, економ у пљеваљској болници, рекао је фебруара 1944. године у Београду : „Познато ми је да је село Јабука, удаљено 25–30 км. од Пљеваља страдало највише. У њему је поклана цела породица Терзића, састављена од 30 чланова (овај злочин се десио у оближњем селу Црљеници, М. Ж.); убијана су и деца у колевкама. Као оруђе употребљавани су пушке и ножеви. Скоро сва села у околини (Пљеваља, М. Ж.) попаљена су...“ АСЖ, Г-2, КИ, кут. 10, р. 67/1943, 2.

Андријевице још током првих дана устанка.[732] Током заузимања Берана и околине 9. и 10. августа италијански војници су спалили куће Срба у селима: Виницка, Беран Село, Долац, Буче, Machte и Лужац. Сва насеља су била недалеко од Берана и у долини Лима.[733]

У селу Виницка су, на пример, спаљене и опљачкане 44 куће, док су сви становници који су пронађени у месту ухапшени и стрељани. Причињена је штета у висини од готово милион динара.[734] Снаге „Венеције“ спалиле су на десетине кућа у насељу Беран Село. Село Долац је такође опљачкано и спаљено али, као и у случају претходног насеља, није било жртава. Штета је међутим била огромна и износила је укупно 1326000 динара.[735] Суседно село Маште је готово сравњено са земљом, о чему сведочи и причињена материјална штете – 1422000 динара.[736] Италијанска војска је вршила деструкције и на објектима у самим Беранама. У вароши је запаљено дванаест кућа, општинска кантина и четири зграде жандармеријске касарне. Материјална штета износила је 2330000 предратних динара.[737]

Поред италијанске војске насиље су над српским живљем вршиле и албанско-муслиманске јединице из Метохије, Бихора и плавско-гусињског краја. За разлику од материјалне штете, која је била надокнадива, ове акције са јасном етничко-верском подлогом, имаће несагледиве последице на војном и политичком плану у наре-

[732] Резултат ових репресалија био је на десетине убијених православних цивила, како у варошима тако и на селу, неколико спаљених православних села и велики број разорених објеката и опљачкане стоке. У Плаву је током друге половине јула 1941. Године, на пример, Преки суд наредио егзекуцију 28, а у Гусињу 17 Срба. У Плаву је за Србе чак био формиран и логор. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, стр. 348–355, 361–363, 365–368, 390, 480; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 985; АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 332, стр. 1070, 1250; Милорад Л. Чукић, *нав.дело*, 24–25, 36–37, 43–45.

[733] Р. Боричић, *нав. дело*, стр. 56.

[734] Село је спаљивано и 1943. године. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, стр. 947–968, 1089–1094.

[735] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 256, 877–884, 885–913.

[736] Село је спаљивано и јануара 1942. и октобра 1943. године. Исто, 815–867.

[737] Исто, кут. 50, 23. Крајем новембра 1941. године окупационе власти пристале су да делу грађана исплате одштету за уништену имовину. Генерал Бироли је издао декрет који је предвидео оснивање комисије за процену штете са седиштима на Цетињу, у Никшићу, Беранама и Пријепољу. Требало је да грађани поднесу молбе на увид комисији, која је затим одлучивала да ли ће се новац исплатити или не. На отплату нису имали право учесници у устанку или њихова блиска родбина. Можемо само замислити колико је оштећеника под таквим условима извукло надокнаду за причињену штету. ВА, Иа, кут. 747, ф. 4, док. 11, 1–4.

дним фазама рата. Муслимани и Албанци су крајем јула напредовали у два правца, према Чакору и Мурину. До пада Андријевице и Берана у првој декади августа 1941. године, ове снаге, које су умногоме подсећале на „башибозук" из времена Османског царства, спалиле су: Брезојевице (све куће – 175), Горња Рженица (101 од 105 кућа), Пепиће, Велику, Грачаницу (50 кућа), Машницу, Улотину и Луге, све у Андријевачком срезу, као и Војно Село (све куће – 45) на путу Плав–Гусиње. Притом је било великог разарања и пљачке.[738]

Крајем јула и почетком августа (вероватно 31. јула) су даље, муслимански одреди из села Петњице и околине (Горњи Бихор) су под командом хоџе Османа Растодера, упали на простор Полице[739] и извршили паљење православних кућа и пљачку у неколико тамошњих села. Паралелно са овим нападом, дивизија „Пуље" је избила на Чакор, а „Венеција" на Лијеву Ријеку. Тада су огњу изложена следећа насеља: Горажде, Заграђе, Тмушићи и Љешница. У селу Горажде муслиманске јединице су запалиле седам кућа, оштетивши власнике за 240.000 динара. Притом су у борби погинули устаници: Данило Делевић, Васо Поповић и Драгомир Пантовић. С друге стране, у Заграђу и Тмушићима запаљено је још 47 кућа.[740] До краја акције, од муслимана су страдала још два Србина – Драгиша Поповић и Драгиша Ненадовић. Нападачи су притом имали пет погинулих и два рањена борца. Живот су изгубили: Авдија М348уратовић, Малић Адровић, Елмаз Личина, Селим Калић и Селим Растодер.[741]

Мухамеданци из села Калаче код Рожаја, предвођени Мехом и Цаном Калачом, запалили су имовину Срба из села Маште, које се налазило на планини Турјаку. На месту Јасиковац запаљено је неколико колиба и сточних стаја, те однете све намирнице и сточна храна која се ту нашла.[742] Тада су попаљене куће Срба и у селима око Рожаја. У питању су били објекти у насељима Богаје и Радева Махала. Према речима очевидаца, том приликом је било убистава и отмица девојака, а већина Срба мештана се разбежала на више стра-

[738] Милорад Л. Чукић, *нав. дело*, 27–29, 46–47, 53, 92, 95.

[739] Полице су најплоднији део Беранског среза. Налазе се на десној обали Лима, североисточно од вароши. Чине их села Маште, Драгосава, Бабино, Горажде, Заграђе и Тмушићи.

[740] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, 637, 647–648; исто, кут. 256, 913–914; исто, кут. 332, 850–853, 855.

[741] Zumber Muratović, *Sandžački gazija Osman Rastoder*, Sarajevo, 2002, 30–31.

[742] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 147, 426.

на.[743] Један део се у току рата вратио на своја огњишта, други није, док су неки до ослобођења морали да бораве под заштитом комшија муслимана из села Кољена и Калача.[744]

Одмах после акција муслимана из Петњице устаничке снаге су их, како смо већ навели, протерале према Рожајима. Део устаника је тада извршио паљење четири муслиманске куће у селу Доњој Врбици. Потом је дошло и до уништавања муслиманске имовине у селима Трпезу, Калици, Петњици, Радаманцу, Годочељу, Туцању и Азанама. Део устаника међутим није приступио одмазди, па је она убрзо обустављена.[745] Међутим, „дух из боце" био је пуштен. Нешто касније, 27. септембра, уследио је нови сукоб. Муслимански одред хоџе Растодера је, у садејству са италијанским снагама из Берана, напао село Азане како би разоружао локалне Србе. Дошло је до жестоке борбе током које је погинуло пет мештана, а њих 19 ухапшено и касније интернирано. Четворо међу њима је умрло у изгнанству.[746] У истом периоду петњички хоџа је са својим људима извршио и пљачку Срба у селу Туцање.[747]

Колико је разарање претрпело српско становништво на простору горњег Полимља током устанка 1941. године, показује извештај четничког команданта Вујадина Зоњића (1896–1944, убијен од комуниста).[748] Он је крајем децембра исте године известио војводу Косту Пећанца да су његови људи пописали 1450 српских кућа које су муслимани попалили само у „Горњим Васојевићима". Радило се о селима у долини горњег тока Лима, односно зони од Плава и Гусиња, преко андријевачког краја до околине Берана и Рожаја.[749] Започети верски сукоби наста-

---

743 Како је половином 1944. године у Рашки сведочио Новица Гаровић, земљорадник из села Башча код Рожаја, муслимани су у селима Богаје и Радева Махала убили десеторо Срба и одвели две девојке. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 10, р. 64/1944, 9–10.

744 A. Matović, *nav. delo*, 121–122.

745 Р. Боричић, *нав. дело*, 54. Зумбер Муратовић у својој монографији о хоџи Осману Растодеру наводи да је напад на селу Врбицу када су спаљене четири муслиманске куће изведен у јулу, непосредно пред напад Растодерових снага. За то, међутим, не даје објашњење у научном апарату па смо се одлучили за први термин. Z. Muratović, *nav. delo*, 30.

746 *Бијело Поље...*, 399; Z. Muratović, *nav. delo*, 29.

747 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 343, 632.

748 http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/26/90239/19429.htm

749 Arkivi Qendror Shtetetor/Централни државни архив Албаније (у даљем тексти AQSh), fondi 153, v(iti) 1941, d(osjet) 140, f(aqe) 3. Уколико овај број додамо билансу разарања који су направиле трупе НДХ у Старом Расу (1773), долази-

виће се са промењивим интензитетом и у наредним ратним годинама, ширећи се концентрично на суседне срезове Старог Раса.

4.2. *(Не)побуњено становништво и нове окупационе власти*

После пропалог устанка српско становништво се нашло у врло незгодној ситуацији. С једне стране су били Италијани, свесни тога да су Срби подигли побуну против њиховог окупационог система, а с друге, муслимани са којима су односи били увелико нарушени. То је њихове прваке приморало да обезбеде подршку барем једне стране. Одлучили су се за Италијане, али се тај процес показао као нимало лаган. Репер ове „народске" стратегије представљају догађаји у Пљеваљском срезу. У варош, иначе одређену за седиште дивизије „Пустерија", 13. августа око поднева дошао је њен командант генерал Еспозито са штабом, како би преузео војне и цивилне дужности. На улазу у град му је приређен дочек, сличан оном у Бјелом Пољу. Примили су га командант италијанске посаде, начелник среза Ђуровић и председник општине Ненадић, уз присуство грађана обе вероисповести. Обраћање представника колаборационих цивилних власти одисало је, према речима самог италијанског генерала, њиховом „оданошћу Италији".[750]

Грађанство је пролазак италијанских трупа пропратило клицањем Виториу Емануелу, Јелени Петровић и Бениту Мусолинију. Ова збуњујућа ситуација, где љути противници, хришћани и муслимани, заједно кличу завојевачу, представља мешавину последица тешких ратних времена и менталитета становништва овог простора. Одго-

мо до укупне бројке од 3223 куће и помоћна објекта, уништених током Јулског устанка само у Полимљу.

[750] У поздравном говору генералу Еспозиту, који му је упутио градоначелник Пљеваља Богдан Ненадић, стајало је: „У своје име и у име народа желим Вам добродошлицу као представнику славне италијанске војске. Становништво овог места зна да је фашистичка Италија носилац цивилизације у свету и сигурно је да ће и оно учествовати у благостању и цивилизацији пријатељске земље. Ми сви жалимо због трагичних догађаја у последње време: најбољи део нашег становништва не одобрава и осуђује одговорне. Ми желимо мир и посао, да наш црногорски народ живи у вечном пријатељству са великом и моћном Италијом. Ми признајемо Виторио Емануела III као нашег краља и владара, и шаљемо му поздрав и усклик. Поздрављамо и краљицу: Живела. Поздрављамо и Бенита Мусолинија Дучеа фашистичке Италије и целокупан италијански народ". AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bollettino informazioni Nr. 21, 14. augosto 1941, 1.

вор се може пронаћи и у нужди да се сачува глава на раменима услед насиља окупатора и муслимана, те за то обезбеди неопходно оружје, али и потреби да се увек буде близу победника из колективних и личних интереса. Овакво понашање биће приметно и у наредним фазама рата, како на нивоу идеолошког тако и на пољу верског сукоба. Долазак италијанске војске је ипак изазвао већу забринутост код православног становништва које му се супротставило оружјем. Овај страх је био појачан чињеницом да су од устаничких снага у срезу убрзо опстале једино „мале раштркане групе, неорганизоване, без веза и без јединственог вођства“.[751]

Генерал Еспозито је већ 14. августа 1941. године имао састанак са носиоцима општинским власти, који је искористио да односе са покореним становништвом постави на ниво „штапа и шаргарепе“. Градским депутатима је поручио да су његове снаге дошле у Црној Гори да успоставе ред и стога припретио оштрим казнама за учеснике у устанку. Сви они који су на другој страни, према Италији „доказали част и оданост“, могли су да рачунају на привилегован положај. Еспозито се осврнуо и на огорчене верске сукобе који су се тада водили, позивајући обе стране да прекину са међусобним неслагањима и окрену се борби против комунизма. У име градске управе говорио је затим адвокат Илија Станић.[752]

Он је генералу потврдио „пуну лојалност и безусловну подршку“ у раду на смиривању ситуације (касније ће Станић добар однос са Еспозитом користити за извлачење људи из затвора). Онда су у аудијенцију дошли одвојено представници исламске верске заједнице и СПЦ. Обе делегације су исказале лојалност, а представници православне цркве и своју нетрпељивост према комунистима. Истог дана, дошла је и једна делегација муслимана мештана, која се, изгледа, жалила на локалне хришћане. То потврђује утисак који је са овог састанка понео генерал Еспозито, а који га је навео да закључи како су се међуверски односи у Пљеваљском срезу „јако погоршали“.[753]

---

[751] Ibid., Nr. 20, 13. augosto 1941, 1–2.

[752] Интересантно је навести да је Брезнички четнички одред у извештају бр. 132, из јула 1942. године, јавно оптужио адвоката Станића да блиско сарађује са комунистима, потпирује верски антагонизам у Пљеваљском срезу и саботира развој четничког покрета под руководством војводе Ратка Ђуровића. *Пљеваљски гласник* за 6. јул 1942. године, бр. 34, 1.

[753] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 20, 13. augosto 1941, 1–2; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 449–450.

У команди дивизије „Пустерија“ боравиле су 17. јуна жене из Школе домаће радиности и Удружења српских сестара „Принцеза Зорка“. Оне су захвалиле Италијанима на доласку у Пљевља и апеловале на њихову хуманост приликом кажњавања лица одговорних за побуну. Нешто касније Еспозито се сусрео и са наставницима основне школе у Пљевљима. Током разговора они су гарантовали да се неће супротстављати италијанским властима, те да ће се трудити да тај став пренесу и на њихове ученике. Затим је на ред дошла делегација учитеља средњошколских професора, која је водила идентичан разговор као и њихове колеге.[754]

Нови манифест италијанске војне и пропагандне моћи и тиме изазване понизне колаборације цивилне управе у Пљевљима, изнет је на имендан италијанске краљице Јелене Петровић. У ту част је 19. августа одржана војна парада у вароши. Град је за ту прилику био искићен италијанским заставама а, поред војске, свечаности су присуствовали и мештани Пљеваља и околних села, те представници цивилне управе и верски поглавари. Манифестација је, према закључку Италијана, оставила јак утисак код грађанства обе конфесије.[755]

После успостављања контроле над Пљевљима и стратешки важним тачкама у срезу, италијанске власти су приступиле акцији разоружања становништва. Генерал Еспозито је 15. августа преко среског начелства упозорио грађане да ће, уколико не предају оружје до 20. августа, његове трупе ухапсити и интернирати сва лица која га илегално буду имала код себе. Даље се експлицитно поручује да ће Италијани „сравнити са земљом домове“ оних који се буду оглушили о ово наређење.[756] Да би се избегла разарања, Начелство среза Пљеваљског позивало је народ да поступи по наређењу. Оно је чак плаћало сељацима новцем за оружје. Ипак, када је начелник Павле Ђуровић по том послу послао делегате у село Потпећ 19.

---

[754] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 23, 16. augosto 1941, 1–2; ibid., Nr. 24, 17. augosto 1941, 1.

[755] Продефиловала су три италијанска батаљона „Пустерије“, један из „Месине“, делови карабињерије и финанса. Локално становништво је „срдачно“ поздравило војску. Затим су војници отпевали италијанску химну, која је испраћена без прекида. У православној цркви је служена литургија посвећена царици Јелени. Ibid., Nr. 25, 18. augosto 1941, 1.

[756] DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/5, kut. LXIV, dok. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама у срезу, бр. 1048/41, 15. VIII 1941, 1.

августа, део народа се повиновао наређењу, а део их је напао.[757] У страху од одмазде дан касније су код генерала Епсозита стигли представници општине Премћани, управо ради разговора о предаји оружја. Исто су учинили и делегати из општине Павинопољске у Бјелопољском срезу. Обе депутације су изнеле и сада већ уобичајене речи лојалности према Италијанима.[758]

Да нема намере да губи време у преговорима са сељацима, Еспозито је показао 22. Августа, када је његова војска извршила изненадну рацију у селима Бобово и Хоћевина. Она је одмах уродила плодом. Наредног дана, 23. августа, у Пљевља су дошле старешине села Бобова и Косанице и предали сакупљено оружје мештана.[759] То је убудуће постала пракса. Ко је не би испоштовао ризиковао је долазак Италијана, који су са собом носили мач и огањ. Тако је крајем августа очишћено село Мељак са околином, док су почетком септембра окупаторски војници још једном упали у Бобово и Косаницу. То нам показује да нове италијанске власти није било лако заварати.[760] Па и поред тога, српско становништво ових крајева је, поучено вишевековним ропством под Османским царством, пронашло начине да највреднију ствар на овим просторима – пушку, некако сакрије од окупаторских чистки. Колико су били успешни у томе, показаће свеопшти напад на Пљевља почетком децембра 1941. године.

4.3. *Излазак оружништва, домобранства и цивилних власти НДХ са простора Пријепољског, Сјеничког, Нововарошког и Прибојског котара*

Покоривши Бјелопољски и Пљеваљски срез генерал Еспозито се окренуо северним територијама под надлежношћу своје дивизије, које су још увек биле у рукама усташког режима и немачке војске. Са тим циљем је 22. августа 1941. године у друштву начелника штаба, пуковника Јала, обишао Пријепоље и Прибој. Иако је ова посета

[757] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 26, 19. augosto 1941, 2.

[758] Ibid., Nr. 27, 20. augosto 1941, 1.

[759] Ibid., Nr. 29, 22. augosto 1941, 1; ibid, Nr. 30, 23. augosto 1941, 1.

[760] Ibid., Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Rastrellamento zona Kosanica, Nr. 374, 2. settembra 1941, 1; ibid., Rastrellamento zona Bobovo, Nr. 379, 3. settembre 1941, 1; ВА, НДХ, кут. 152а, ф. 6, док. 1, 1.

значила да ће Еспозитовим путем ускоро проћи и италијанска војска, он није доживео никакве непријатности од стране немачких посада или хрватских власти. Чак су му котарске власти у Прибоју приредиле дочек. Тамошње становништво је при одласку италијанског генерала направило шпалир око пута којим је ишла колона и поздравило га „римским поздравом“.[761]

Еспозито је затим добио ново оруђе за брже потискивање управе НДХ са територије Старог Раса, али и са целе десне обале горњег Подриња. Њега је 23. августа посетила делегација избеглих „Црногораца“ из Фочанског среза који су били смештени у Пљевљима. Током састанка православци су позвали италијанску војску да окупира Фочу, припоји је Црној Гори и одвоји од НДХ, како више не би страдали од усташа. Била је ово згодна прилика да сада Италијани уђу на хрватску територију и прошире своју окупациону зону, а правдајући то лошом безбедносном ситуацијом и жељом локалног (српског) становништва. Стога је Еспозито обећао фочанским депутатима да ће се обратити надлежним органима поводом њиховог захтева.[762]

Добивши убрзо „зелено светло“, италијански командант је 25. августа јавио хрватској команди у Горажду, да ће његове снаге ући у Фочу и преузети војну и цивилну власт. Да се радило о унапред припремљеном плану, коме је долазак делегације фочанских хришћана означио почетак, говори Еспозитова намера да се истовремено окупирају и Вишеград, Чајниче и Горажде (друга два места посетио је Бироли 24. августа, будући да су тамо већ биле распоређене мање снаге италијанске војске),[763] дубоко иза линије разграничења Увац–Метаљка. Италијани су истовремено намеравали и да уђу у Пријепоље, Нову Варош, Сјеницу и Прибој. Не чекајући да се хрватске власти организују, они су већ током 25. августа упали у Фочу, покушали да смене котарског предстојника, закључали сеф у Пошти и поручили снагама НДХ да је граница померена на Дрину. Заповедништво Војне крајине било је разумљиво револтирано италијанским држањем и спремно да се акцији преузимања градова у

[761] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 29, 22. augosto 1941, 1–2.
[762] Ibid., Nr. 30, 23. augosto 1941, 1.
[763] Још 20. августа у Горажду су се срели генерал Еспозито и потпуковник Фрањо Видас, али није дошло до сагласности по питању преузимања вароши у Подрињу. Због зулума усташких власти православци су свечано дочекали италијанску војску приликом њеног уласка у Чајниче. ВА, НДХ, кут. 234, ф. 2, док. 49, 2.

Подрињу супротстави и оружјем. Стога су Италијани ипак морали привремено да одустану од ових планова.[764]

У позадини ових процеса трајали су преговори око уласка Италијана у целу II „демилитаризовану" зону НДХ. Према договору постигнутом у Загребу 27. августа између представника Италије и Хрватске, требало је да почев од 7. септембра 1941. године италијанска војска запоседне II зону у ширем луку од Шушака до Црне Горе. Притом би преузела војну и цивилну власт. Од тог датума све домобранске јединице су прешле под контролу Италијана, оружничке под карабињерију, док су усташке снаге протеране из ове зоне. Месец дана касније, током октобра 1941. године, Италијани су заузели и III зону и избили на границу немачке окупационе зоне.[765] Били су ово ударци у саме темеље усташке државе, од којих се она тешко опорављала.

Све ово преокупирало је пажњу Владе у Загребу, па су локалне италијанске власти могле без проблема да преузму последње делове њихове окупационе зоне у Старом Расу. Заповедник снага НДХ на овом простору, потпуковник Јаковљевић, о томе је обавештен 26. августа 1941. године и то преко начелника Главног штаба 14. армијског корпуса пуковника Бољонеа (Boglione). Ради јачег утиска, он је лично због тога дошао у Пријепоље. Изненађени хрватски официр је одмах тражио потврду од Војне крајине, а одговор који је добио био је поражавајући.[766]

Када је пуковник Рупчић 29. августа затражио по овом питању објашњење од Министарства домобранства НДХ, отписао му је заповедник поглавниковог војног уреда генерал Иван Перчевић. Он му је поручио да према наређењима Павелића и Кватерника мора у најкраћем року да „испразни Санџак". Додао је и да се власт има уредно предати Италијанима, као што је било одређено споразумом у јулу 1941. године. Оружништво, војска и чиновништво су сходно томе морали бити што пре повучени на „Босанску границу".[767] Можемо само претпоставити колико је било Јаковљевићево разочарање оваквим расплетом догађаја.

---

[764] ВА, НДХ, кут. 1, ф. 2, док. 26, 3, 17, 19; ВА, НДХ, кут. 180, ф. 4, док. 31, 1–3.
[765] B. Dimitrijević, *nav. delo*, 91–92, 95–96; D. Kovačić, *nav. delo*, 67–68.
[766] ВА, НДХ, кут. 1, ф. 2, док. 26, 24.
[767] ВА, НДХ, кут. 1, ф. 2, док. 29, 3, 12, 13–14, 15, 17; ВА, НДХ, кут. 213, ф. 2, док. 52, 2.

Италијани су први потез повукли 27. августа. Команда 7. пешадијског пука дивизије „Пустерија“, са пуковником Амадеом Фратијем (Amadeo Fratti) на челу, у пратњи батаљона „Белуно“ (Belluno) потпуковника Ђованија Луките (Giovanni Lukita) и 22. батерије топова групе „Белуно“ из 5. артиљеријског пука, окупирала је Бродарево. Из њега су претходно морале да одступе хрватско-муслиманске снаге према договору који је нешто раније постигнут између потпуковника Јаковљевића и пуковника Јале. За то време, батаљон „Фелтре“ (Feltre), предвођен мајором Аквилином Ђунданијем (Akvilino Giundani), стигао је у зону Пријепоља, спреман да преузме контролу над градом.[768] Италијанске снаге су међутим наредних неколико дана мировале, вероватно због присуства немачке војске, која је још увек вршила припреме за евакуацију.

У међувремену су се и локалне усташке власти, сходно наређењима из Загреба, ангажовале по питању повлачења из Полимља. Потпуковник Видас је 30. августа послат у ту сврху из Сарајева у Пријепоље. Тамо је ступио у контакт са представницима немачких и италијанских власти. Истог дана увече је на његову иницијативу организована вечера за хрватске, немачке и италијанске официре, да би се пред локалним српским живљем прикрила очигледна политичка разилажења у табору сила Осовине. Ова Видасова дипломатска гимнастика није дала већих резултата у пропагандном смислу. На састанку је званично разматрано питање повлачења војних и цивилних органа усташког режима из Старог Раса. Преговори на ову тему окончани су, међутим, тек 31. августа у касним вечерњим сатима.[769]

Већ 1. септембра 1941. године водећи функционери цивилне управе НДХ су напустили подручја Пријепољског, Нововарошког, Сјеничког и Прибојског котара. Они су углавном пребачени у Вишеград.[770] Затим су се хрватске снаге повукле са сектора Команран–Бродарево и Баре – Буђево – Дуга Пољана. На положајима у Сјеничком котару остала је муслиманска милиција, која је ради безбедног извлачења хрватских снага додатно увећана. Њена јачина се

[768] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 34, 27. augosto 1941, 1; ibid., Comando del 7. reggimento alpini, Elenco nominativo degli ufficiali del regimento alla data 1. agosto 1941, 1–3.

[769] ВА, НДХ, кут. 61, ф. 17, док. 23, 2.

[770] ВА, НДХ, кут. 151а, ф. 6, док. 1, 1.

стога, само на овом простору, убрзо попела на око 2000 људи.[771] Истовремено је трајало пребацивање оружја, муниције, хране, архиве и другог материјала преко Прибоја у Вишеград. Расформирана је котарска, општинска и пореска администрација, те покупљен преостали новац из благајни. Видас је првих дана септембра јављао да се извлачење обавља у „највећем реду и миру".[772] У једном другом документу је међутим остало прибележено да дислокација снага НДХ није текла тако глатко. Делови 2. и 3. бојне домобранства су имали неколико окршаја са устаницима током повлачења, што је отежало маневар, па су ове јединице границу прешле у расулу измешане са другим одредима.[773]

За Хрватима су и немачке јединице напустиле Пријепоље. Према договору постигнутом 31. августа, требало је да италијанске трупе уђу у варош 3. септембра. За ту прилику им је припремљен свечани дочек, јавна предаја власти и банкет за официре.[774] Окупација Пријепоља се ипак протегла и на 4. септембар, када је у варош ушао батаљон „Фелтре". Заједно са њим у град се стационирала и команда 7. пука дивизије „Пустерија", пребацивши се из Бродарева. Истог дана и генерал Еспозито је дошао у Пријепоље, после чега је са потпуковником Јаковљевићем отишао у обилазак Сјенице. У вечерњим часовима се вратио у Пљевља.[775]

Мештана су на различите начине примили појаву италијанских окупационих снага. Трпећи месецима шовинистички притисак усташког режима Срби су их дочекали са симпатијама. Оставши без политичког и војног патрона муслимани су, на другој страни, били уздржани, не усуђујући се ипак да јавно покажу незадовољство. Још пре доласка Италијана у Пријепоље адвокат Јакша Богдановић је на својој канцеларији истакао српску и италијанску заставу, због чега су га котарске власти одмах ухапсиле. У затвору је провео два дана, после чега су га Италијани ослободили. Приликом уласка окупатор-

[771] Власти НДХ су муслиманској милицији оставиле око 2000 пушака и доста муниције. Потпуковник Јаковљевић је лично надгледао расподелу овог оружја. АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14 898, док. Извештај усташког логора Пријепоља о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, 2; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 91 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 23. ottobre 1941, 1.

[772] ВА, НДХ, кут. 61, ф. 17, док. 23, 2.

[773] ВА, НДХ, кут. 81, ф. 3, док. 4, 1–2.

[774] ВА, НДХ, кут. 61, ф. 17, док. 23, 2.

[775] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 6.

ске војске у варош део Срба предвођен Сретеном Вукосављевићем, игуманом Манастира Милешева Нестором Тркуљом, протом Данилом Шиљком, адвокатом Милисавом Анђелићем и директором гимназије Драгишом Боричићем, окупио се на месту званом Турско гробље и поздравио је. Они су притом истакли и једну италијанску заставу, уз коју се вијорила и она Краљевине Југославије.[776]

Угледни пријепољски муслимани су се за то време опраштали од органа усташког режима. Они су упутили јавну захвалницу потпуковнику Стјепану Јаковљевићу за његово војно-политичко држање током боравка у Старом Расу. У том свечаном документу је 76 потписника, већином угледних муслимана (трговаци, чиновници, кафеџије, поседници, занатлије итд.) хрватском официру изразило поштовање, захвалност и симпатије према његовом дотадашњем раду. Посебно су му захвалили што их је уверио да су „у националном погледу саставни део Муслимана бивше Босне и Херцеговине“.[777] Живот пријепољских муслимана је ипак морао да се настави без Јаковљевића, што су и они добро знали. Њихови прваци се убрзо приближавају италијанском окупатору, који их употребљава за стварање цивилне власти у Пријепољу. Председник општине постаје Алија Агинчић, а секретар Ахмет Салихбеговић.[778]

Један део муслимана, са друге стране, на челу са предратним шеријатским судијом у Скопљу, Мурадом Шећерагићем, одмах по доласку у Пријепоље посетио је команданта места пуковника Амадеа Фратија, заповедника 7. пука. Код њега се заложио за поправљање односа са Србима, позивајући се на Сретена Вукосављевића. У ту сврху је под Фратијевим покровитељством организован и посебан одбор од по пет православаца и муслимана. Водили су га Вукосављевић и Шећерагић, који су се симболично, после првог састанка овог тела, заједно, руку под руку, прошетали кроз варош.[779] Њихов, трезвени однос према општој ситуацији, спасио је овај крај многих разарања у каснијим годинама окупације.

[776] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 459, 469; D. Jauković, *nav. delo*, 64; Бранко К. Зејак, *Окупаторски злочини...*, 28.

[777] HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 35, 110, 112; АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, Усташко повереништво за Санџак, 14898, док. Захвалница господину Јаковљевићу Стјепану, 1–2; ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 79, 1–2.

[778] Б. Зејак, Милешевски крај..., 250.

[779] Надир еф. Дацић, нав. дело, 33–34.

Извлачење власти и војске НДХ се убрзано приводило крају. Суочени са доминантним италијанским трупама на терену, хрватски официри који су се раније горљиво залагали за останак у Старом Расу, сада су се ћутке повиновали жељама фашистичког патрона. Фрањо Видас и Стјепан Јаковљевић су у пратњи пуковника Фратија, 5. септембра, посетили генерала Еспозита у Пљевљима. Тамо су „преговарали“ око питања припадности територија на десној обали Дрине. Да су у седишту дивизије „Пустерија“ двојица оружничких официра били само објекти током дијалога, говори нам сам Видас, запажањем да састанак није дао резултате које је очекивала хрватска страна. По повратку у Пријепоље Видас и Јаковљевић су приступили припремама за коначни одлазак, односно за извлачење последњих оружаних снага. Током 5. и 6. септембра 1941. године Пријепољски котар су напустили војска, оружништво и известан број милиционера, који је желео да се са породицама пресели на територију НДХ. Ове трупе су се кретале путем Пријепоље–Бистрица–Прибој. Варош су међу последњима напустили Видас и Јаковљевић.[780]

Мучну слику повлачења хрватских снага додатно су потамнели чести напади устаника. Притисак гериле је условио да су се поједине хрватске трупе упустиле у бежанију без јасних путоказа о кретању. Тако се, на пример, посада из Нововарошког котара повукла под борбом са устаницима 4. септембра по мраку. Затим је преко Бистрице уз помоћ италијанског батаљона „Фелтре“, дан касније, једва стигла у Пријепоље. Ништа мања паника није захватила ни посаду у Сјеници. Она се ујутру 5. септембра, не обавештавајући Италијане, повукла према Прибоју остављајући котар само у рукама муслиманске милиције.[781]

Због напада устаника на Нову Варош, генерал Еспозито је 3. септембра наредио да истог дана једна чета војске осигура мост у Бистрици, како би наредног дана батаљон „Болцано“ одблокирао варош.[782] Две чете овог батаљона су стигле у Бистрицу ујутру 4.

---

[780] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 7.

[781] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione della zone della valle del Lim, Nr. 423, 6. settembre 1941, 2. Једна од последњих наредби поменутог натпоручника Вркљана издата муслиманима у Кладници била је да се мештани окупе и опљачкају суседна села Буковик и Лепојевиће. Ова „сугестија“ није прихваћена. С. Селимовић, *Кладница...*, 160.

[782] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Dal commando divisione Pusteria al comadno XIV corpo armata, Nr. 351, 3. settembre 1941, p. 1.

септембра, истовремено када и хрватска посада која се извукла из обруча. Италијанским одредом је командовао мајор Нани. Према наређењу в. д. команданта 11. пука потпуковника Ромола Зорија (Romolo Zorio), који се налазио на лицу места, истог дана настављен је пут према Новој Вароши. Италијанска колона се ипак споро кретала због јаке кише, блатњавог пута и устаничких деструкција на цести. Уз помоћ стотинак цивила који су италијанским трупама дошли сами у помоћ, оштећења су брзо поправљена. Делови батаљона „Болцано“ стигли су у околину Нове Вароши око 14 часова, 4. септембра, док су се у насељу још увек налазиле групе устаника. Котарска управа, тј. муслимани који су суделовали у њеном раду, изашли су Италијанима у сусрет, обећавајући потпуковнику Зорију лојалан однос према његовом трупама. Окупатор је затим запосео Нову Варош, у коју је ушао без борбе. На улицама града италијанску војску поздравило је муслиманско становништво бацајући пред њу цвеће. До 15 часова читав батаљон „Болцано“ се сместио у варош. Потпуковник Зорио се после тога вратио у команду пука у Пријепољу.[783]

Прибој је за време повлачења оружаних снага и администрације усташког режима, имао улогу базе, одакле су трупе и чиновништво даље распоређиване у правцу Увца, Вишеграда и Рогатице. Током првих неколико дана септембра 1941. године, кроз град је прошло око 1400 оружника, домобрана, усташа и милиционера. Њих је пратило бројно цивилно становништво.[784] Немачке трупе су напустиле Прибој 3. септембра остављајући га под контролом малих хрватских снага на челу са сатником Хасаном Хаџићем. Непосредно пред одлазак муслимани су им приредили банкет за испраћај. Иако је Прибој био важна стратешка тачка у њеној линији снабдевања, команда „Пустерије“ због сукоба у Нововарошком и Сјеничком котару, није неколико дана имала слободних јединица за његову окупацију.[785]

Ситуација је из дана у дан постајала све озбиљнија, пошто се у околини Прибоја појавила већа група „четника“. Из своје команде на Златибору они су 6. септембра рано ујутру, преко једног мусли-

[783] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando 11. regimento alpini, Relazione sull'occupazione di Nova Varos, Nr. 448, 4. settembre 1941, p. 1.

[784] Б. Гледовић, Е. Хасанагић, *нав. дело*, 61.

[785] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Situazione della zone della valle del Lim, Nr. 423, 6. settembre 1941, 1.

мана предали ултиматум хрватској посади у граду. У њему се тражило да власти и трупе НДХ истог дана до 16 часова напусте Прибој. Било им је забрањено да при томе међу Србима узимају таоце, пљачкају њих или општинску имовину. Ако би се усташке власти оглушиле на ове захтеве, устаници су запретили да ће последице сносити муслиманско становништво у Прибоју „својим животима и имовином". Уколико се наређење пак испоштује, гарантовао се живот свим муслиманима, осим онима који су ступили у усташе. Даље се такође, у ултиматуму наводи да ће град бити уредно испоручен Италијанима, са којима је овај одред већ био „у добрим односима". Четници су, видимо, желели да мирно реше ситуацију у Прибоју, али су били спремни и да нападну град свим расположивим снагама. Одоговор су очекивали до поднева 6. септембра. Документ је потписао извесни генералштабни пуковник Војислав Поповић, „командант четничких одреда на Златибору".[786]

Због четничке претње делегација виђенијих муслимана из Прибоја предвођена Азисом Хасанагићем, одлази италијанским властима у Пљевља. Од њих траже да што пре пошаљу војску у варош. И локални православци шаљу на исто место свог представника. Радило се о економисти др Милошу Стевовићу, свршеном студенту Миланског универзитета и брату Добросава Стевовића, који је течно говорио италијански језик.[787] Иако су се снаге НДХ повукле из Прибоја тек 7. септембра, град није нападнут. Пошто се међутим, окупаторске јединице нису појављивале, варош на Лиму је извесно време остала без икаквих посадних трупа. Будући да су снаге НДХ и поред јасног упозорења ипак запалиле неколико кућа у околини Прибоја и

---

[786] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 49 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 11. settembre 1941, 2–3. Вероватно је у питању псеудоним за резервног потпуковника Андрију Јевремовића (1885–1981), команданта Златиборског четничког одреда, који се до септембра 1941. године ставио под команду Драгољуба Михаиловића. Радило се о ветерану са Солунског фронта, иначе у миру, пољопривредног техничара и бившег председника општине Чајетина. Њега су 30. октобра исте године у Чајетини ухапсили комунисти и одвели у апс у Ужице. Тамо је остао све до 1. децембра. После повлачења комуниста постављен је за команданта места у Чајетини. Овај одред не би требало поистовећивати са јединицом истог назива која је била под командом Радомира Ђекића Ђеда. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I, Београд, 2014, 140; Б. Красић, нав. дело, 209, 222.

[787] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 69, 102; Х. Хасанагић, *нав. дело*, 65.

тако угрозиле живот муслимана мештана, очекивао се долазак четника са Златибора. До њега међутим, није дошло.

У вароши су се сами грађани – муслимани и хришћани, организовали у страже да би очували ред и мир. Четничка јединица из Прибојске бање коју је у јулу 1941. године организовао бивши председник општине и четнички војвода Ђорђе Аночић, уз помоћ Драгише Јовановића, у јачини од 30 људи, одлучила је да ипак, уђе у Прибој. На пола пута су је зауставили представници грађанства, предвођени бившим председником општине Стевовићем. Они су успели да се нагоде са Аночићем да не улази у варош.[788] Затим је 9. септембра дошла италијанска посада у виду батаљона „Болцано“ и успоставила гарнизонску службу у Прибоју. Једна од првих одлука Италијана било је постављење новог председника општине – трговца Васе Јелића.[789] Четири дана касније, 13. септембра, окупирана је и Сјеница, чиме је после готово пет месеци од бечких уговора, Влада у Риму заокружила своју окупациону зону у Старом Расу.

За хрватске трупе је и извлачење из Прибојског котара прошло уз чарке са локалним Србима. Пошто су приликом изласка из Прибоја Хрвати из непознатих разлога почели да пале куће у селу Рача западно од вароши, на десној обали Лима, дошли су у сукоб са Србима из Мокронога. Они су их напали и убрзо, потерали из Раче.[790] Неколико дана касније, 11. септембра, нападнута је и хрватска посада на Увцу. Напад је ипак одбијен уз помоћ италијанског батаљона „Болцано“.[791] Нови атак „четника“ на Увац уследио је 20. септембра. Насеље, које је сада на овом сектору представљало крајњи домет усташке државе,[792] чувала је сатнија домобранства. Сеља-

---

[788] Х. Хасанагић, *нав. дело*, 65. Аночићу је обећана извесна количина разних потрепштина за одред коју је испоручио Добросав Стевовић. Међутим, Аночић је узео Јовановићу део ствари, па су га четници са Златибора стрељали, а на његово место довели овог другог. С. Пурић, *нав. дело*, 131.

[789] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, фас. Изјаве и саслушања, 87; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 37/1941, 1. Јелић је трговао дуваном, школским материјалом и штампом. Био је у добрим односима са муслиманима јер је знао турски и преводио им писма која су им стизала од родбине из Мале Азије. ИАУ, МГ, фас. 1302, Сведочанство Хусеина Бакала, 2.

[790] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, док. 7, 1.

[791] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazione Nr. 49 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 11. settembre 1941, 1.

[792] Б. Димитријевић, *нав. дело*, 67.

ци из Мокронога су прегазили Лим и узели учешћа у борби. Увац је ослобођен наредног дана у 7 часова. Заробљено је 24 домобрана, од којих су четворица на лицу места стрељана. Остатак хрватског гарнизона се повукао. Затим је већи део устаника продужио ка Вишеграду и појачао опсаду града.[793]

Због активности мештана Мокронога, авијација НДХ је 22. септембра бомбардовала ово прибојско село. Напади из ваздуха су убрзо прекинути, јер су италијанске власти обавестиле Војну крајину да ће убудуће обарати летелице које угрозе њихов ваздушни простор.[794] Дан раније, 21. септембра, локални четници су приликом путовања потпуковника Јаковљевића у Увац на састанак са италијанским официрима, из заседе напали његову колону. Са њим у друштву су били капетан Кокот и председник суда у Вишеграду Мустафа Бишчевић. Јаковљевић је преживео, иако је заседа трајала неколико сати. Погинула су међутим три његова телохранитеља.[795] Конфузија међу хрватским снагама на линији Рудо–Увац–Вишеград приморала је маршала Кватерника да се обрати Италијанима за помоћ. Он је крајем септембра 1941. године писао генералу Еспозиту у Пљевља, затраживши војну асистенцију његових трупа на подручју Вишеграда.[796] Она је уследила са доста закашњења, будући да су Италијани, као и увек, вагали најповољнији војно-политички моменат за акцију.

Италијански окупатор је до половине октобра 1941. године коначно учврстио свој окупациони систем у Старом Расу. Распоред његових снага био је следећи: У Пљевљима – штаб дивизије „Пустерија“, команда 11. пука, батаљон „Тренто“, 5. инжењеријски батаљон и команда 5. артиљеријског пука са 24. батеријом топова из групе „Белуно“ и батеријом минобацача 81 мм; у Пријепољу – команда 7. пука, батаљон „Кадоре“ и 23. батерија групе „Белуно“; у Новој Вароши – батаљон „Басано“; у Сјеници – батаљон „Белуно“; у Прибоју – батаљон „Болцано“ и команда артиљеријске групе „Белуно“ са 22. батеријом; у Бјелом Пољу – 83. пешадијски пук дивизије

[793] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 13, док. 7, 2; ВА, НДХ, кут. 75, ф. 11, док. 5, 2; ВА, НДХ, кут. 243, ф. 3, док. 2/26, 15.
[794] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Dall comando divisione „Pusteria“ al comandante il presidio Croato di Gorazde, Nr. 721, 23. settembre 1941, 1.
[795] ВА, НДХ, кут. 220, ф. 6, док. 41, 1; HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 36, 1771.
[796] ЗМП, ИО, фонд 4, НОБ, Непријатељска грађа, инв. бр. 77, 1.

„Венеција“.[797] Поред тога, потоња дивизија је држала и Беране (седиште команде), Колашин и Андријевицу.[798] Линија разграничења између зона које су поселе две италијанске дивизије ишла је правцем Савино Поље – Кање – Бродарево – Премћани.[799]

Што се тиче бројности, „Пустерија“ је располагала са: 301 официром, 449 подофицира и 10886 војника. Од појачања је имала 1. алпијску групу (батаљон „Вал Таљаменто“) са 17 официра, 32 подофицира и 689 војника. Укупно 12374 борца.[800] Дивизија „Венеција“ је под командом генерала Силвија Бонинија, на другој страни, у својим редовима имала: 428 официра и 13973 подофицира и војника. Укупно 14401 човека.[801] Из овога видимо да су Италијани на простору Старог Раса држали велики број трупа, који је достигао бројку од готово 27000 војника.

И поред приличног броја инцидената, повлачење усташких власти из Старог Раса било је заоденуто велом тишине. Штампа НДХ о томе није донела ниједну једину вест. Овакво извлачење на „мала врата“ и потпуна контрола протока информација створили су проблеме у раду усташке администрације. Тако је крајем новембра

---

797 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Dislocazione dei reparti organici della divisione alla data del 1. e 15. ottobre 1941, 1. До уласка Италијана у Вишеград почетком новембра 1941. године, распоред трупа се утолико изменио што се батаљон „Басано“ из Нове Вароши пребацио у Рудо. Једна његова чета је држала и Бијело Брдо. Уместо њега Нову Варош је посео батаљон „Фелтре“, без једне чете која је чувала мост у Бистирици, те са батеријом топова из групе „Ланцо“. Сјеница је половином новембра напуштена, а батаљон „Белуно“ се повукао у Пријепоље и Пљевља. Доласком појачања у Пријепоље, батаљон „Кадоре“ је једну његову чету распоредио у Бродарево. Истовремено 1. алпијска група са батаљонима „Вал Таљаменто“, „Вал Натисионе“ и „Вал Фела“ држала је Вишеград, Фочу, Горажде и Чајниче. Овакав распоред се задржао током зиме и пролећа 1942. године, с тиме што су се почетком децембра 1941. године, Италијани повукли и из Нове Вароши. Ibid., Nr. 2014, 15. novembre 1941, 1–2.

798 AUSSME, Comando truppe Montenegro, Situazione grafica delle truppe dipendenti alle ore „0“ del 25 – 1 – 1942, 1; AUSSME, Comando truppe Montenegro, Situazione grafica delle truppe dipendenti alle ore „0“ del 15 – 3 – 1942, 1.

799 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Zona di giurisdizione, 1.

800 Ibid., Specchio della forza presente dei reparti e servizi della divisione alla data del 1. novembre 1941, 1.

801 AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–4/739, Comando della divisione di fanteria da montagna „Venezia“, Effettivi della divisione alla data 1. ottobre 1941, 1; ibid., 1. novembre 1941, 1; ibid., Effettivi della divisione alla data 1. dicembre 1941, 1.

1941. године Министарство шумарства и рударства тражило објашњење од Министарства вањских послова да ли је „Санџак у НДХ или није“, како би се сходно томе предузеле акције по питању експлоатације сировина.[802]

Заједно са војском и оружницима област Старог Раса напуштају и чиновници са својим породицама, те милиционери који су желели да живот наставе у НДХ. Цивили су пребачени између 30. августа и 6. септембра 1941. године.[803] Већина њих су били домороци. Из Пријепоља су, на пример, отишли: Махмут Хаџагић, Мухамед Тановић, Мухамед Хашимбеговић, шест муслимана који су ступили у оружништво, као и 30 милиционера из села Комаран. Међу њима је био и судски чиновник Мустафа Пашановић. Он је касније завршио у домобранству, где је, пре него што је погинуо код Плетернице (Славонска Пожега) 1943. године, стекао чин поручника. Сви наведени су углавном пребачени у Вишеград, где су добили и нове функције.[804]

Прибој су напустили усташе Мурат Бајровић, Исмет Топаловић и Касим Хаџић. Први добија стипендију Владе НДХ и одлази на студије у Беч, где се повезао са нацистичким политикологом др Францом Ронебергером (Franz Ronneberger). Њему је током боравка у Бечу „чинио различите услуге“.[805] Касим Хаџић је, с друге стране, у Сарајеву постао уредник листа *Освит* и приправник у Котарском шеријатском суду.[806] За њима су кренули и: Шукрија, Ремзија, Мехо и Ћамил Хаџихамзић, лиферанти хране за немачку и хрватску посаду у Прибоју. Настанили су се у Сарајеву, где су од усташких власти добили станове. Слично Хаџихамзићима поступили су и трговци: Салко Сукић, Абдрахман Мусабеговић, Елмаз Хасанагић, Адил Кучевић, Мујо и Медо Аговић, Газо и Ибро Хасанагић, Исмет и Садик Кадришић, те Осман Крајина. Пратиле су их њихове породи-

[802] ВА, НДХ, кут. 234, ф. 1, док. 1, 1.
[803] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 7.
[804] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 27. *Osvit* за 10. јануар 1943. године, 5. Интересантан је случај градоначелника Хашимбеговића, коме су Италијани нудили да остане у Пријепољу и задржи функцију, али је он то одбио и пошао са Хрватима. АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, Усташко повереништво за Санџак, 14898, док. Похвална наредба за оружничког пуковника Стјепана Јаковљевића, 1.
[805] PA AA, R100998-2574, dok. 5, 1–2; АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 37/1941, 1; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, 45–46, 131, 211.
[806] *Glasnik Rijaseta islamske verske zajednice*, 6, 1990, 109–110.

це. Наведимо и случај Мехмеда Дијаба, који је у време НДХ држао једино кантину, али се и поред тога, одлучио за селидбу.[807]

Војна крајина је наредила да се све оружништво, домобранство и муслиманска милиција која је остала без распореда, разместе на линији Чајниче–Увац–Вишеград. Од најквалитетнијих бораца створена је посебна једница која је стационирана на одбрани Вишеграда.[808]

Већ 6. септембра потпуковници Видас и Јаковљевић стигли су у Вишеград са великим бројем муслиманских цивила из Старог Раса. Одмах су преузели власт над градом и срезом. Пошто је постављен за заповедника одбране вароши Јаковљевић је приступио реорганизацији управе. Притом се ослонио на своје сараднике из Полимља. Котарски предстојник постаје поручник Кокот, градоначелник Мухамед Хашимбеговић (до 24. октобра 1941. године), док је за новог усташког повереника у Вишеграду, проглашен Андрија Барица из Пријепоља. Мурат Бајровић стаје на чело градске муслиманске милиције.[809]

За потребе муслиманских пребега и избеглица поглавник Павелић је још 25. јула 1941. године наредио Министарству унутрашњих послова НДХ и управи Жупе Врхбосна да у Сарајеву оснује посебну канцеларију. Ово тело се морало хитно организовати, а Врхбосанској жупи је за његово формирање омогућено да отвори кредит код Владе. Канцеларија изгледа није основана будући да је обавезе око избеглица већ био преузео Уред за повратнике Хрвате, који је добро функционисао и имао одличну опрему. Овај уред се бавио смештајем, исхраном, запошљавањем и организовањем повратка избеглица.[810] У једном документу Војне крајине из фебруара 1942. године се међутим види да и даље има много избеглица са територије Старог Раса у Сарајеву и источној Босни, те да је њихово стање ипак тешко. На истом месту стоји и да се локално становниш-

[807] С. Пурић, *нав. дело*, 119, 121, 127.

[808] ВА, НДХ, кут. 2, ф. 1, док. 4, 17; ВА, НДХ, кут. 2, ф. 1, док. 8, 28; ВА, НДХ, кут. 2, ф. 1, док. 5, 27. У Вишеградском срезу било је 1942. године 11.746 православаца, 10.176 муслимана, 397 римокатолика и 104 Јевреја. AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense“, bus. N–7/1221, Comando presidio militare di Visegrad, Spirito della popolazione, Nr. 753, 21. novembre 1942, 1.

[809] ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, 2–9; HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 36, 1903, 1759, 1761, 1777.

[810] HMBH, fond NDH, kut. 4, dok. 1709, 1–2.

тво у „већини места“ лоше односи према њима.[811] Судбина ових старорашких мухаџира је тешко ухватљива, те остаје као изазов за нека будућа историографска истраживања.

4.4. *Битка за Нову Варош*

Покушаји ослобађања Нове Вароши почетком септембра 1941. године представљају директну последицу држања усташких власти на подручју Нововарошког котара у претходном периоду. Тренутак је био повољан пошто су се снаге НДХ повлачиле из града. Италијанске власти су, с друге стране, имале великих проблема приликом реокупације напуштених котара. Главни разлог томе било је обострано посматрање ситуације на терену искључиво са становишта сопствених интереса. Италијани су тежили да што дуже задрже хрватске јединице на положајима, гурајући их тако и даље испред својих трупа у борбу против устаника. Препознајући ову замку, власти НДХ су желеле да што пре извуку јединице из Старог Раса, и то са што је могуће већим пленом. Лоша координација између хрватских и италијанских трупа, довела је до појаве празнина на фронтовима.[812] Устаници су то искористили и на више места угрозили окупаторске снаге. Каквих су све проблема имали Италијани да смире ситуацију на рубовима фашистичке империје, показује општи напад устаника на њихов гарнизон у Новој Вароши.

Борбено стање батаљона „Болцано“, који је 4. септембра у поподневним часовима окупирао Нову Варош, било је: 26 официра, 39 подофицира и 887 војника. Укупно: 952 борца.[813] Део јединице (141. чета) међутим није био стациониран у Новој Вароши, већ је послат у Горажде. Командант батаљона био је поменути мајор Нани.[814] Јединица је располагала и са једном батеријом минобацача калибра 81 мм, оружја изванредних перформанси за блиску борбу.

---

811 ВА, НДХ, кут. 70, ф. 2, док. 56, 20.

812 ВА, НДХ, кут. 85, ф. 1, док. 3, 6.

813 Укупно стање батаљона „Болцано“ било је: 26 официра, 40 подофицира, 1086 војника и 238 товарних животиња. AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando 11. regimento alpini, Situazione giornaliera della forza dislocata in Montenegro durante il mese di settembre 1941, 1; ibid., Comando 11. regimento alpini, Situazione giornaliera della forza presente durante il mese di settembre 1941, 1.

814 У штабу су поред њега били: ађутант потпоручник Ренато Фиороли (Renato Fiorolli), капетан Фердинандо Гози (Ferdinando Gozzi), задужен за снабдевање, капетан Алесандро Брамући (Alessandro Bramucci), ветеринар потпоручник

Одмах по доласку у град мајор Нани је сазвао конференцију којој је присуствовало по пет виђенијих мештана, муслимана и хришћана. Један од њих био је и апотекар Павле Приморац, иначе Хрват, изабран јер је течно говорио италијански језик. Према његовом сведочењу, мајор Нани је од присутних тада тражио да се ситуација у Новој Вароши смири, а окупатору преда оружје.[815]

Стихијским повлачењем трупа НДХ са положаја у Нововарошком котару, отворио се простор за долазак већих устаничких јединица из Златиборског и Моравичког среза на подручје Нове вароши и Сјенице. Генерал Еспозито сматрао је да имају намеру да се повежу са устаницима који су преко Ђаловића клисуре напредовали према јужним границама Сјеничког котара. Крајњи циљ био им је да код „црногорског народа који је тренутно миран", поново пробуде жељу за борбом против окупатора.[816] Ова устаничка група коју су водили су четнички командати, била је иста она која се крајем августа 1941. године сукобила са хрватским снагама на линији Кокин Брод – Штитково. Она је дошла из Моравичког среза, а предводили су је четовође Радомир Ћекић, Божа Јаворски[817] и Ђура Смедеревац.[818]

Санте Бјанћини (Sante Biancini) и капелан поручник дон Асканио де Лука (Ascanio De Luca). „Болцано" се састојао из четири чете (штапске, 92, 141. и 142). Командант штапске чете био је поручник Ђузепе Венути (Giuseppe Venuti), 92. чете капетан Уго Фавета (Ugo Favetta), 141. чете капетан Умберто де Мате (Umberto De Matte) и 142. чете капетан Андреа Маскаро (Andrea Mascaro). A. Guadagnin, *Battaglione...*, 169–171.

[815] Ага Мурат Шећерагић, водећа фигура усташког режима у нововарошком крају, после састанка је био у личној посети италијанском официру у његовом стану. Одмах за њим је отишао, вероватно на подстицај Срба и Приморац. Током разговора Нани се интересовао зашто су православци незадовољни и како је текла борба између снага НДХ и Срба дан раније. АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 66.

[816] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria", Situazione della zone della valle del Lim, Nr. 423, 6. settembre 1941, 1.

[817] Требало би поменути да је официр Звонко Вучковић, који се кретао у најужој пратњи генерала Михаиловића, оставио врло негативно мишљење о Ћосовићу. Писао је како је злостављао сељаке и претио им, да није слушао наређења итд. Звонко Вукчевић, *Сећања из рата*, Крагујевац, 2001, 156. И сам Михаиловић је имао лоше мишљење о Јаворцу, јер је његово име ускоро постало симбол за насиље и пљачку. Почетком августа 1941. године он је, на пример, наочиглед велике масе људи у селу Чемерници, мучио сељака Страјина Николића (одсекао му нос, уши, одрао кожу са лица) и потом га заклао. У шуму је иначе отишао под девизом „борбе против Турака", који су му на почетку рата украли коња. Михаиловић га је током рата ликвидирао, као и његовог заповедника у

Њихов одред није учествовао у првом нападу на Нову Варош који су водили комунисти, јер је своје активности на неколико дана пренео у околину Ивањице. После тога се враћа у Нововарошки котар.[819] Придружује им се убрзо, као и комунистима, већи број родољуба из села нововарошког и сјеничког краја. Према информацијама са којима су располагали Италијани, „маса четника" имала је више од 1000 бораца. Други извори исте провенијенције потврђују ову бројку и допуњују је информацијом да је међу устаницима било доста оних са „каки униформама или црним оделима са црним капама". Потпуковник Јаковљевић је, с друге стране, писао да на фронту према Новој Вароши има 1500 устаника, са још 3000 у резерви. Ове трупе су биле „добро наоружане" пушкама, пушкомитраљезима (мада се на једном месту каже да су их имали само четири) и бомбама, односно да их „воде официри бивше југословенске војске" (то значи да је међу њима готово извесно био и поручник Калаитовић из Штиткова). Стога их је карактерисала „мобилност, тактика заседа, дисциплина и организација регуларних одреда".[820]

Напад на Нову Варош изненадио је италијанску посаду, будући да се у току ноћи 4. септембра није десило ништа сумњиво. Тада се међутим део устаника сакрио у неколико кућа на источним рубовима града. Ујутру 5. септембра у 8 часова, одатле су одјекнула три пуцња, чиме је отпочела битка за Нову Варош. Група од 300 људи напала је положаје које су држала два италијанска вода на северним прилазима насељу. Мајор Нани је одмах на тај део фронта пребацио још два вода из чете која је чувала јужни део града, што је ослабило напад герилаца на том сектору. Око 9 часова устаници су предвође-

бици за Нову Варош, Радомира Ђекића. ВА, ЧА, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 8, 702; *Ивањица...*, 323–324, 411–413; Б. Красић, нав. дело, 197.

818 ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, 1.

819 У Моравичком срезу одред се сукобио са албанском жандармеријом. Затим је 31. августа ушао у Ивањицу, разоружао жандарме, опљачкао рудник антимона и неколико грађана, одржао збор мештана и формирао команду места. Због наиласка већих немачких трупа одред се већ наредног дана повлачи и креће ка Новој Вароши. ВА, ЧА, кут. 29, ф. 1, док. 6, 7; ВА, ЧА, кут. 15б, ф. 4, док. 22, 3–4.

820 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 43 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 5. settembre 1941, 1; ibid., Nr. 44 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 6. settembre 1941, 1; ibid., Comando della Divisione Alpina „Pusteria", Movimento cetnici, Nr. 414, 5. settembre 1941, 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando Divisione Alpina „Pusteria", combattimento di Nova Varos, Nr. 437, 7. settembre 1941, 4.

ни Ћекићем и Јаворцем поново ступили у борбу. Јаком минобацачком ватром из апарата калибра 45 и 81 мм, као и већим бројем ручних бомби, Италијани су успели да одбране своје положаје.[821]

Какав је био интензитет почетних борби казује нам сведочанство наредника Антеа Ђустија (Anteo Giusti), који се налазио на првој линији фронта. Он је о сукобу са устаницима рекао следеће: „Ујутру око 5 сати (почетак напада је био у 8 часова, М. Ж.), док сам преносио задужења чете десетару, како би преузео дневну дужност, чули смо кратке пуцњеве ватреног оружја. Подигао сам поглед ка брду које се налазило изнад наше позиције где сам јасно видео групе људи како трче према нама наоружани пушкама, аутоматским оружјем и са торбама на раменима. Убрзо смо се нашли под непријатељском паљбом. Меци су летели изнад наших глава. Подигао сам узбуну док су неки од Алпинаца из моје чете и даље чврсто спавали, не примећујући ништа. Успео сам да повучем своју чету унутар рушевина једне старе зграде и да поставим оружје на улазу. Четници су нас спазили и нишанили су нас својим митраљезима тако да нисмо успевали да подигнемо главу јер смо били прекривени комадима малтера и деловима зидова који су летели на све стране од непријатељске ватре. Алпинци су морали бајонетима да пробију рупе кроз зидове које су им користиле као пушкарнице, и на тај начин смо почели да узвраћамо паљбу, успевши да оспособимо митраљез Бреда М37 и зауставимо напредовање Словена. Друге две чете су у међувремену имале своје проблеме: оружје 1. чете је било заглављено и у тренутку неупотребљиво, док се 3. чета затворила унутар цркве јер је била под тешком паљбом“.[822]

Око 10 часова, настављен је притисак устаника на окупаторску посаду у Новој Вароши. Пробој је сада покушан са западне стране града. Устаници су изненадили Италијане употребом думдум муниције. Иако су успели да остваре продор, они су ипак и на овом правцу ускоро били заустављени. Затим су приступили новом размештању, које је трајало око 60 минута.[823] Мајор Нани је у међувремену, око 10 часова и 25 минута, писао пуковнику Фратију и команди 7. пука у Пријепољу, да је у Новој Вароши „ситуација озбиљна“ и да

821 Ibid., 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941, 6. settembre 1941, 1.

822 A. Guadagnin, *Battaglione...*, 172.

823 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941, 6. settembre 1941, 1.

му се пошаље један батаљон у помоћ. У другој депеши, послатој 13 минута касније, Нани тражи и интервенцију авијације.[824] Због недостатка снага Италијани су се окренули муслиманском живљу. Њих је у посебну јединицу организовао и повео у борбу капелан батаљона „Болцано“ Асканио де Лука. После првих окршаја са устаницима међутим, муслимани су се расули и побегли са положаја.[825]

Око 11 часова и 30 минута уследио је четврти покушај продора у Нову Варош. Герилци су сада напали истовремено са источне, северне и јужне стране града. Упркос „великим губицима“ које су трпели од италијанских минобацача калибра 81 мм, чија је паљба пољуљала њихов морал, један одред је успео да се пробије кроз италијанску одбрану и уђе у центар Нове Вароши.[826] Ову групу је предводио војвода Јаворски.[827] О жестини борби говори податак да је током онеспособљавања једног митраљеског гнезда, које су Италијани поставили поред православне цркве, богомоља „била скоро потпуно уништена“. Италијански контранапад је ипак избацио устанике из града. Затим су сукоби још једном обустављени на сат времена, што су италијанске трупе искористиле да учврсте фортификације. То је одмах дало резултата, будући да је наредни атак устаника са више страна, који је почео сат времена после поднева 5. септембра, пропао.[828]

Мајор Нани је истовремено од 7. пука још једном тражио да му се „одмах“ пошаљу појачања, јер је ситуација у граду и даље озбиљна. Батаљон „Фелтре“ је већ био на путу, тако да су његови делови (65. чета) убрзо почели да пристижу у Нову Варош. То је Нанију омогућило да део снага пошаље у чишћење кућа у источном делу града, које су устаници држали још од почетка битке.[829] Тако су изгледи да већ изморене антифашистичке снаге ослободе Нову Варош рапидно опали. Део устаника се због тога и повукао. Последњи напад на италијански гарнизон изведен је око 14 часова, када је на фронту преос-

[824] Ibid., Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Dal comando 7. alpini al comando divisione Pusteria, 5. settembre 1941. – ore 13.00, 1.
[825] A. Guadagnin, *Battaglione...*, 173.
[826] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941, 6. settembre 1941, p. 1.
[827] АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 28, 59, 70.
[828] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della Divisione Alpina „Pusteria“, Dal comando 7. alpini al comando divisione Pusteria, 5. settembre 1941. – ore 13,00, 2.
[829] Ibid., ore 16, 55, 1.

тало само 200 бораца, углавном четника из Ђекићеве и Ћосовићеве пратње. Они су лако одбачени минобацачком ватром. Тако је 5. септембра у 15 часова мајор Нани могао да констатује да је ситуација мирна и Нова Варош одбрањена. Два сата касније остаци батаљона „Фелтре“, без једне чете која је остављена у Пријепољу, са мајором Ђунданијем и потпуковником Зоријем, стигли су као додатно обезбеђење у град.[830]

Да би спречио нове акције устаника, мајор Нани је у послеподневним часовима наредио својим људима да целокупно становништво Нове Вароши узму за таоце. Сви мештани, без обзира на конфесионалну припадност, укључујући жене и децу, стављени су под стражу. Мушкарци су окупљени у црквеној порти, док су жене и деца били затворени у згради Болнице. Пронела се и вест да ће мушкарци бити интернирани, што је створило велику панику међу грађанима. Затим је група од 36 италијанских војника са једним православцем и муслиманом, који су служили као водичи, кренула редом да претреса куће по Новој Вароши тражећи заостале устанике и оружје. Уз Италијане су ишли чиновник Васо Перић и хоџа Азиф Мустафа Ибишбеговић. Према Перићевој изјави, у почетку акције италијански војници су разваљивали врата, ломили ствари и вршили детаљан претрес кућа. У муслиманским кућама је убрзо пронађено оружје које су им оставиле усташке власти. На интервенцију поменутог Перића и једног оружника који је заостао у Новој Вароши, власници нису кажњени. Било је ипак доста отимања покућства, које су касније окупаторски војници јавно продавали у Пријепољу. После извесног времена Италијани су претресе почели да врше са мање пажње. Потом су пустили жене и децу, док су мушкарци ослобођени тек 6. септембра.[831]

Италијанске патроле су, како наводи историчар Алфео Гуадањин, у претресеним кућама такође пронашле око 20 мртвих муслимана које су устаници ликвидирали током борби. Међу лешевима је било и оних на којима су се видели трагови мучења. Он ипак не наводи имена убијених.[832] Мирко Ћуковић даје прецизније податке о броју ликвидираних људи. Он пише о 18 људи, жена и деце. Њихово убиство је, по Ћуковићу, наредио Ћосовић. Пошто за то не

[830] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, 11. regimento alpini – Comando battaglione „Bolzano“, Relazione sul fatto d'armi di Nova Varos di 5. settembre 1941, 6. settembre 1941, 1–2.

[831] Ibid., 2; АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 28, 59, 70, 72.

[832] A. Guadagnin, *Battaglione...*, 174.

даје доказе, а будући да Јаворски није командовао нападом, могуће је да су поменути муслимани пали и као жртве самоиницијативног насиља устаника. Наш закључак подупиремо чињеницом да је већина њих долазила са подручја десне обале Увца, где је верски грађански рат већ беснео (Буковик, Штитково, Лепојевиће итд.). Ћуковић не наводи имена жртава, осим две – Џемка Шеховића и Мурата Ђерића.[833]

Током битке за Нову Варош устаничке снаге су претрпеле осетне губитке. То потврђује документација италијанских јединица које су учествовале у борби. Када су окупаторске снаге 6. септембра обишле положаје које су дан раније држали побуњеници, пронашли су шест лешева и двојицу рањених „четника“. Свуда су се могли видети трагови борбе у виду крви и бројних чаура разних калибара. Потпуковник Јаковљевић је од доушника из Нове Вароши примио информације да је међу нападачима било чак 120 мртвих и 200 рањених. Италијани нису потврдили, али ни одбацили ове податке.[834] Стога се може закључити да губици устаника нису били мањи од неколико десетина бораца.

Италијани су, на другој страни, имали знатно мање губитке. Погинуло им је пет, а рањено 14 војника. Међу погинулима су били: Јулио Бертолети (Giulio Bertoletti), Алберто Кастања (Alberto Castagna), Ђузепе Филипоци (Giuseppe Filippozzi), Марчело Рива (Marcello Riva) и Адолфо Тоиго (Adolfo Toigo).[835] Три дана касније од герилаца је страдао још један војник.[836] Будући да је ово био први озбиљнији сукоб снага дивизије „Пустерија“ од њеног доласка у Црну Гору, те чињенице да дивизија у августу 1941. године није имала ниједног мртвог нити рањеног борца, борбе око Нове Вароши изазвале су забринутост команде у Пљевљима, до тада уверене да је њена политика „чврсте руке“ скршила антифашистички отпор српског народа у овим крајевима.

---

[833] М. Ћуковић, *Санџак...*, 124.

[834] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando Divisione Alpina „Pusteria“, combattimento di Nova Varos, Nr. 437, 7. settembre 1941, 3; ibid., Comando divisione „Pusteria“ al Comando XIV Corpo Armata, 6. settembre 1941, 1; ibid., Nr. 370, 6. settembre 1941. – orre 14.00, 1. Историчар Војислав Суботић тврди да је погинуло само седам устаника. Др Војислав Суботић, Стари Влах..., 237.

[835] Имена преписао аутор са споменика палим италијанским војницима који се данас налази у задњем делу порте православне цркве у Новој Вароши.

[836] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando 11. regimento alpini, Situazione giornalita delle perdite durante il mese di settembre 1941, 1.

После пораза код Нове Вароши устаничке снаге су се разишле. Сељаци су се вратили кућама, а четнички одред Радомира Ђекића и Боже Јаворског се уз константне нападе италијанске авијације, повукао на Мучањ и Чемерницу. Нешто касније, 21. септембра, Ђекић са 100 људи улази у Ужице, које је немачка војска претходно напустила у договору са њим.[837] Мањи део одреда се повукао према Прибоју. Тамо је под окриљем мрака 6. септембра извршио препад на једну оружничку патролу, разоружавши двојицу њених припадника.[838] Можемо на крају закључити да су после пораза код Нове Вароши 5. септембра 1941. године, утихнули последњи одјеци Јулског устанка у Старом Расу.

После консолидовања гарнизона генерал Еспозито је 9. септембра лично извршио инспекцију трупа у Новој Вароши и Прибоју. Затим је батаљон „Болцано" преместио за Прибој (где му се до 18. септембра придружила и 141. чета),[839] док је на његово место дошао батаљон „Фелтре" под заповедништвом мајора Ђунданија. Он је постао и нови командант места. До 23. септембра уследила је нова дислокација трупа у нововарошком гарнизону. Уместо батаљона „Фелтре", у град су дошли делови батаљона „Басано" из састава 11. пука, упућени чак са Жабљака.[840]

Опсежнија италијанска рација у сада Нововарошком срезу је ипак изостала. Повлачење Италијана пред евентуалним већим сукобом са герилом на њеном терену, постаће убудуће уобичајена пракса њихове војске. Због тога је почетком октобра 1941. године, Ђовани Еспозито констатовао да се нововарошким крајем „шетају" наоружани људи, који врше мобилизацију и спремају се за нови напад на град.[841] Он је чак располагао са прецизним информацијама да је кра-

[837] ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, 2; ВА, ЧА, кут. 15б, ф. 4, док. 22, 5; Б. Красић, нав. дело, 212.

[838] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 44 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 6. settembre 1941, 1.

[839] A. Guadagnin, *Battaglione...*, 174.

[840] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561 „Dall comando divisione „Pusteria" al Comando XIV Corpo armata, Nr. 389, 9. settembre 1941, 1; iIbid., Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Dislocazione dei reparti organici della divisione e dei reparti in rinforzo alla data del 15. setembre 1941, 1.

[841] Ibid., Dal comando divisione Alpina „Pusteria" all comadno 11. reggimento alpini, Nr. 723, 23. settembre 1941, 1; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–4/656, Comando della Divisione Alpina „Pusteria", Situazione militare e politica, Nr. 181, 1.

јем октобра у селу Лепојевићима у Нововарошком срезу одржан народни збор на којем су говорили војвода јаворски и поручник Веља Грујић. Говорници су ширили пропаганду како Русија све више напредује и побеђује Немачку и тражили од присутних да им помогну у ослобађању Нове Вароши. Четници су акцију припремили за 30. октобар, али је италијанска посада дознала за њихове намере, од којих су антифашисти потом одустали.[842] Окупаторске власти ће ипак имати и даље проблема да задрже контролу над градом и његовом околином, па ће га почетком децембра 1941. године и напустити пред партизанским трупама које су се повлачиле од Ужица.

* * *

Италијани су релативно лако реокупирали територију Старог Раса, уз минималне губитке. О томе сведочи податак да су веће борбе са устаницима водили само у Новој Вароши, а да је дивизија која је водила ратне операције – „Пустерија“, имала при томе само неколико мртвих и рањених војника. Поред исцрпљености устаника, оваквом развоју ситуације допринеле су и тешке репресалије над српским становништвом (Цетињски, Шавнички и Пљеваљски срез – Бобово, Косаница, Мељак...). Став локалног живља у Старом Расу према новом окупатору био је двострук. Срби су на појаву дивизије „Пустерија“ реаговали максимално понизно (бројне делегације код Еспозита, изјаве лојалности, масовно учешће на проиталијанским манифестацијама) из четири разлога. Прво, ради што мање одмазде за подизање устанка, друго, ради избегавања тоталног разоружања, треће, због добијања заштите од напада муслимана које су добро наоружале власти НДХ (2000 пушака само за сјеничке муслимане) и четврто, што је везано за део елите која је ступила у колаборацију, ради добијања подршке против политичких такмаца и личних амбиција.

Муслимани такође заузимају лојалан став према Италијанима. Ово због тога јер им је прво, после повлачења НДХ био потребан нови заштитник од разгневљених хришћана, друго, јер су се плашили евентуалне превласти Срба и треће, јер италијански окупатор

[842] Италијани су успели да заробе једно писмо које је 30. октобра било послато становницима Нове Вароши у којима се позивају да у току ноћи никако не излазе из својих домова. Напад је требало да почне у 4 сата ујутру, али је због пристизања појачања италијанској посади отказан. Ibid., Bolletino informazione Nr. 99 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941, 1.

постаје једини гарант испуњења њихових политичких циљева. Стога и они шаљу делегације генералу Еспозиту и масовно присуствују проиталијанским светковинама.

Доласком снага дивизије „Пустерија“ у доње Полимље, присуству органа НДХ у Старом Расу дошао је крај. Њихово повлачење је организовано и спроведено за неких двадесетак дана. Будући стихијско, оно није прошло без проблема. То нам говори: неорганизовано повлачење посада из Нове Вароши и Сјенице, проблеми у 2. и 3. бојни домобранства и сл. Ипак, мора се признати да су власти НДХ прво извукле администрацију и цивиле из Старог Раса, па тек онда оружане снаге, иако их је то изложило ударима устаника. Значајни утицај на њихову рањивост имало је и држање Италијана који су бескрупулозно гледали сопствене интересе. Њима је у прилог ишло слабљење трупа НДХ, које су имале задатак да појачају гарнизоне у Подрињу које је, видели смо, Влада у Риму већ одредила за преузимање. То објашњава њихово „кашњење“ у Новој Вароши, Сјеници или Прибоју приликом преузимања гарнизонске управе.

С обзиром на јачину италијанске посаде у Новој Вароши (око 1000 људи са одличним наоружањем), те чињенице да јој је из ближег окружења (Пријепоље) могло пристићи брзо јаче појачање, покушај ослобођења града је унапред био осуђен на неуспех. То се видело од почетка битке – немогућност уласка у града са било које стране, велики губици од минобацачке ватре, често прекидање напада са дужим паузама, неискоришћеност снага које су се инфилтрирале у град итд. Мора се ипак признати да устаницима храбрости није недостајало, али ни браниоцима. Потоњима поготово будући да су знали да им у помоћ хита још најмање 1000 сабораца (батаљон „Фелтре“). Устаницима срчаност није међутим помогла па се битка завршила њиховим тешким поразом.

5. ПОСЛЕДИЦЕ УСТАШКЕ УПРАВЕ НДХ И РЕЦИДИВИ ЊЕНЕ ПОЛИТИКЕ ПРЕМА МУСЛИМАНИМА У КАСНИЈИМ ФАЗАМА РАТА

Са престанком рада власти НДХ у Старом Расу нису се зауставили и сукоби између локалних хришћана и муслимана. Борбе које сада углавном иницирају Срби, представљале су одмазду за почињена недела над њима у време усташког режима. Добро наоружани, муслимани су пружали отпор, па се окршај између конфесија додатно заоштрио. То је односе између две различите верске скупине истог етничког порекла, одвело у правцу отвореног непријатељства. На овом курсу ће, нажалост, остати и у наредним ратним годинама. Како због тога, тако и због неиспуњених политичких амбиција из 1941. године, те неопходне војне, економске и политичке помоћи, старорашки муслимани настављају да одржавају везе са Сарајевом и Загребом. Радило се о константи, чији су се само интензитет и облик мењали. Иако је било амбициозних планова, укључујући и војне пројекте, билатерала муслимани – усташке власти није била продуктивнија у каснијим фазама окупације Југославије, него ли на свом почетку, тј. у 1941. години.

5.1. *Расцеп између хришћана и муслимана у сјеничком крају*

После изласка оружаних снага и цивилне управе усташког режима из Полимља, настао је својеврсни војно-политички вакуум. Муслимански живаљ до тада на крилима подршке НДХ се примирио, пре свега у војном погледу, будући да од Италијана није уживао исти степен подршке за окршај са Србима. Окупатору је опет, заузетом прво заштитом, а онда и проширењем своје окупационе зоне на рачун НДХ, недостајало снаге, али и воље, да попуни поменуту празнину. Ово се поготово може рећи за ситуацију у унутрашњости срезова. „Процеп“ настао извлачењем НДХ из Старог Раса искористило је српско становништво које уз подршку локалних четовођа, али и официра ЈВ-оа, тражи освету за насиље које је трпе-

ло током периода мај–септембар 1941. године. Сходно томе на удару се нашао муслимански живаљ у неколико старорашких срезова.

У овој фази верског грађанског рата, најинтензивније борбе вођене су у Пријепољском и Сјеничком срезу. После евакуације хрватског гарнизона из Сјенице 5. септембра, хришћани из пограничних села према Бјелопољском срезу, предвођени Радом Кордићем, одмах су предузели офанзиву према положајима сада усамљене и деморалисане муслиманске милиције. Успевши да је потисну, упали су у неколико муслиманских насеља на том сектору. Током дана 5–8. септембра 1941. године страдале су куће мухамеданаца у селима Боришићи, Трешњевица и поново у Барама.[843]

Био је ово аларм за команду дивизије „Пустерија" да што пре окупира Сјеницу. Према наређењу генерала Еспозита батаљон „Белуно" је 12. септембра кренуо ка вароши. Пуковник Лукита је са терена јавио да је његова јединица истог дана у 19 часова стигла у село Караулу, где је преноћила, а да је наредног дана, 13. септембра, окупирала град.[844] Долазак италијанских јединица је тренутно умирио ватре верског сукоба, пошто је 18. септембра начелник штаба „Пустерије", пуковник Јала, констатовао да је у свим њеним гарнизонима, укључујући и Сјеницу, „ситуација мирна".[845] Ово затишје је међутим било само привремено.

Половином септембра 1941. године председник Лопишке општине Сјеничког среза известио је италијанске власти да су устаници (од овог тренутка у документацији константно означавани као четници) запалили зграду општине у овом селу. На другој страни, муслимани су тих дана убили Димитрија Бујаковића из Милошевог Дола, чији остаци никада нису пронађени.[846] Дана 24. септембра је око 30 четника упало у село Аљиновиће, спалило општинске матичне књиге и покупило оружје од сељака. Три дана касније, 27. септембра, група од дванаест четника је поново дошла у Лопиже, запленила и затим спалила општинске матичне књиге. Све ово је урађено да италијанске власти не би евентуално ушле у траг уста-

[843] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bolletino informazione Nr. 48 dalla ore 0 dalle ore 24 del giorno 10. settembre 1941, 2.

[844] Ibid., Dal comando 7. alpine al comando divisione Pusteria, 12. settembre 1941, ore 9.00, 1; ibid., Dal comando divisione Pusteria al comadno XIV corpo armata, 12. settembre 1941, ore 19.00, 1.

[845] Ibid., Nr. 425, 18. settembre 1941, ore 18.30, 1.

[846] Милун Х. Павловић, *Време заборављених...*, 96–97.

ницима/четницима који су били пореклом из ових општина.[847] Могуће је да је ове диверзије спровела четничка група Слободана Киковића из Лопижа, она Влајка Ћурке или Боже Јаворског.

Без обзира на то где је Клио сакрила одговор на ово питање, четничке акције су се наставиле. На удару се крајем септембра нашло и село Кладница. Председник тамошње општине јавио је Италијанима да је већа група „српских националиста у заједници са групом комуниста“, сада из Нововарошког среза, напала ово велико муслиманско село 26. септембра у 11 часова. Напад је ипак одбијен без жртава.[848] После атака на Кладницу, поново су се распламсали верски сукоби у Сјеничком срезу и сагорели крхки мир који су Италијани успоставили. Иако су очекивали овакав развој догађаја, они су ипак, као и много пута у току рата, остали у улози посматрача и(ли) хроничара међусобног клања старорашких хришћана и муслимана. То нам непобитно говори садржај једног реферата дивизије „Пустерија“ са почетка септембра 1941. године. У њему се налази процена да постоји велика могућност сукоба између „две расе“ у Сјеничком срезу, пошто је велики број људи расељен, а и муслимани и православци су добро наоружани.[849] Никакав план за његово спречавање међутим није направљен.

Када је команда батаљона „Белуно“ стационираног у Сјеници, пријавила јаку пушчану ватру 10. октобра увече северно и југоисточно од вароши, војска није интервенисала, нити је утврдила ко су виновници ових догађаја.[850] У наредним данима одиграло се још неколико сличних инцидената. Локално муслиманско становништво се жалило на присуство четника у селу Дунишићи, са којим је стално било чарки. Албанска жандармерија из Дуге Пољане је, на другој страни, имала сукоб са јачом групом четника, вероватно са Голије. Хришћани из Штавља су истовремено пријавили крађу стоке од стране муслимана. На територију Сјеничког среза је пребегло неколико православних породица које су муслимани протерали из места Ситниче у Пожешкој општини, суседног Дежев-

[847] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 65 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 27. settembre 1941, 1.

[848] Ibid., Nr. 67 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 29. settembre 1941, 1.

[849] Ibid., Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Allegato al Bollettino Inf. Nr. 42, del 4.9., 1.

[850] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Dall Comando 7. reggimento alpini al Comando divisione Pusteria, Nr. 289, 11. ottobre 1941, ore 7, 1.

ског среза, доносећи приче о масовним верским сукобима у немачкој окупационој зони.[851]

Дана 15. октобра 1941. године четници су на месту Ветерник у Радијевићевској општини Нововарошког среза, пресрели једног муслимана, украли му 15 грла стоке и одвели га у правцу истоименог села. Његово судбина је остала непозната.[852] Тих дана су такође четници Љуба и Милосава Ранитовића, иначе синова чувеног комите из времена Османског царства Милана Ранитовића, пресрели групу Кладничана који су се враћали са пијаца у Сјеници. Међу њима су одмах убили Мурата Тарића, а ранили Мушана Зорнића, 13-годишњег дечака. Остале су заробили и одвели у Лопиже, где су их мучили, али на крају пустили.[853] На другој страни, према Јавору, из крвне освете муслимани из села Дунишића су убили Борисава Павловића из Вапе. Он је усмрћен пројектилом из пушке испод врха Боровац на Јавору, приликом сече шуме.[854]

На простор Сјеничког и Нововарошког среза, најкасније до краја октобра, поново долази и војвода Божа Јаворски. Са собом доводи између 150–200 четника, што отвара нови круг несигурности. Он се прво сместио у селу Божетићима, да би 29. октобра у суседном селу Лепојевићима одржао народни збор коме су присуствовали виђенији грађани из села Штиткова, Божетића и Буковика, Нововарошки срез. На састанку су били и поручници ЈВ-оа Вук Калаитовић и Веља Грујић. Војвода Ћосовић је позвао све присутне да ступе у његов одред, упознајући их са наводним поразима војски сила Осовине и успесима Црвене армије на истоку Европе. Изнео им је планове о свом скором нападу на Нову Варош, Сјеницу и Нови Пазар. Иако је генерал Еспозито процењивао да су резултати овог пропагандног збора изостали, он је свеједно тражио да се становништво додатно деморалише демонстрацијом силе путем дејстава италијанске авијације по селима чије је становништво учествовало на збору.[855] Ова акција је постигла

[851] Ibid., Nr. 84 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 15. ottobre 1941, 1.

[852] Ibid., Nr. 87 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 20. ottobre 1941, 1.

[853] С. Селимовић, *Кладница...*, 162.

[854] Лопишки четници су 1943. године двојицу муслимана убица, тада припадника муслиманске милиције хоџе Пачариза, заробили и после испитивања, опет „због крви“ ликвидирали и њихова тела бацили у Ушачку пећину. Ово је врло добар пример како је круг међусобног непријатељства и убистава упорно настављао да се окреће. Милун Х. Павловић, *Време заборављених...*, 118–120.

[855] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 86 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. ottobre 1941, 1.

циљ који је Еспозито очекивао. Сузбијању Боже Јаворског још више су допринели локални партизански одреди. Будући обавештени о његовом присуству у овој зони, они су га напали. После краће борбе у селу Божетићима, Јаворац је успео да се извуче без губитака, али је био приморан да се повуче на север.[856]

У међувремену су се наставили сукоби широм Сјеничког среза. Како наводи генерал Еспозито, група муслиманских првака из Сјенице која се сада залагала за прикључење овог простора Великој Албанији, предузела је током октобра 1941. године извесне политичке мере у том правцу. То је, на другој страни, изазвало револт Срба. Муслимани су у ову рунду ушли спремније, па је њен резултат био спаљивање многих православних кућа у селима Буђеву и Бољарима.[857] Немирно је било и у Барској општини. После вишедневног окршаја између четника, сада војводе гиљевског Рада Кордића са локалним муслиманима, Италијани су 11. новембра констатовали да су многе куће спаљене, да је око 600 људи остало без крова над главом, као и да је дошло до паљења летине и уништавања усева већих размера.[858]

И овога пута је изостало било какво италијанско војно ангажовање. Штавише, дивизија „Пустерија“ је неколико дана касније, 18. новембра, повукла свој батаљон из среза. Став окупатора према верским сукобима на територији Сјенице, али и целог Старог Раса, можда најбоље осликава депеша коју су 2. децембра 1941. године упућена команди дивизије упутили виши органи власти (вероватно Команде трупа Црне Горе или Гувернатората). У њој се између осталог препоручује: „Пред становништвом које је нетолерантно према свакој дисциплини и које је **пуно мржњом**, није могуће, нити погодно, да се разместе гарнизони свуда широм среза ради заштите голоруког народа, и (стога, М. Ж.) се **морају препустити њиховој судбини** (истакао аутор)“.[859] Овакав став ће имати далекосежне пос-

855 Ibid., Nr. 93 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. ottobre 1941, 1.

855 Ibid., Nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941, 1; ibid., Nr. 104 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 5. novembre 1941, 1.

856 М. Ђуковић, *Путовање...*, 98.

857 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 104 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 5. novembre 1941, 2.

858 Ibid., Nr. 110 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 11. novembre 1941, 1.

859 ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 356, 826.

ледице по локално становништво, а њихова разорност ће се осетити у каснијим фазама окупације.[860]

Имајући у виду ове закључке и „препоруке", сасвим је разумљиво зашто су Италијани и даље само уредно бележили инциденте на верској основи. Већ 13. новембра у Пљевља је стигао још један извештај гарнизона из Сјенице, који је обавештавао да се борбе у Барској општини настављају са несмањеном жестином. Команда је сумњала да је за то одговорна комунистичка пропаганда у тој зони, али је то мало вероватно.[861] Због сталних борби живот сељака тих крајева био је максимално отежан. Пример тога јесте село Пећарска смештено на самој граници између Сјеничког и Бијелопољског среза. После наведених окршаја његови мештани готово годину дана нису смели да напуштају село, оставши „затворени" у њему, без основних животних услова, све до октобра 1942. године.[862] Генералу Еспозиту је због свега почетком децембра 1941. године стигла препорука да врати гарнизон у Сјеницу и тамо оснује једну јаку јединицу од 250 локалаца која ће одржавати ред и мир. До повратка Италијана чекаће се ипак више од шест месеци.[863]

Овај предлог био је у ствари позив у помоћ који су упутили сјенички муслимани. Главни разлог њихове забринутости био је нови прелазак Боже Јаворског преко границе. Радило се о његовој самоиницијативној акцији пошто је у то време команда Драгољуба Михаиловића већ била издала наређење командантима на Јавору да Ћосовића ухвате „жива или мртва".[864] Не обазирући се много на то, он је половином новембра 1941. године покушао да уз италијански благослов уђе у Сјеници. Због тога је са заповедником батаљона „Белуно" потпуковником Ђованијем Лукитом ступио у везу и 13. новембра га позвао на састанак. Било је договорено да Ћосовић због

---

[860] Готово идентично су се понашали на простору реокупиране II и III зоне у НДХ, о чему сликовито каже генерал Лакса: „Карактеристика рада италијанских чета је подпуна неактивност према побуњеницима. Оне мирно и равнодушно гледају сав терор који они врше над нашим живљем". B. Dimitrijević, *nav. delo*, 97.

[861] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bollettino informazioni nr. 112 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 13. novembre 1941, 1.

[862] Неколико дана после нормализације стања уследио је нови талас верског насиља у другој половини октобра 1942. године. AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia", bus. N–6/1006, Comando 83. reggimento fanteria „Venezia", disordini a Jablanovo e Pecarska, Nr. 5736, 1. novembre 1942, 4.

[863] BA, mikroteka, NAV – i – T – 821, r. 356, 826.

[864] Звонко Вукчевић, *нав. дело*, 157.

преговора дође у Сјеницу. Због нестабилне ситуације у унутрашњости среза, он је требало да са људством стигне у село Крстац (12 км северно од вароши, близу Кладнице), где би га 14. новембра сачекала италијанска војска и спровела у град. Потпуковник Лукита је четничком војводи гарантовао безбедност, како од стране његових трупа тако и од Кладничана, којима је послао наређење да Ћосовићу обезбеде пут и „не чине сметње никакве“.[865]

Када је, међутим, четнички курир са одговором кренуо назад у Јаворчев штаб, дошло је до оружаног инцидента недалеко од Кладнице. Њени житељи су напали пратњу Ћосовићевих људи. Италијанска војска је реаговала и том приликом убила тројицу Кладничана. Убрзо су сви муслимани из Кладничке општине били под оружјем. Стога је потпуковник Лукита 13. новембра у вечерњим часовима послао ново писмо Божи Јаворцу, у коме га је обавестио о инциденту и отказивању првобитног договора. Италијански официр је обећао да ће га убрзо обавестити о новом термину свог доласка у Сјеницу.[866]

Божо Ћосовић је био врло незадовољан оваквим развојем догађаја, па је наредног дана, 14. новембра, послао допис команди батаљона „Белуно“ у коме је „ургирао“ да италијанска војска са Лукитом буде у селу Крстац 15. новембра и да му се одобри „приступ префектури (срезу)“. Италијани нису попустили пред његовим оштрим тоном, али су ипак 16. новембра заказали са њим у Крсцу нови састанак који је требало да се одржи наредног дана.[867] У другој депеши послатој касније тог дана, италијански заповедник Лукита одбио је да Ћосовића пусти на територију Сјеничког среза, замоливши га да оде на неку другу страну. Да би га орасположио, окупаторски официр му је послао нешто војне спреме и намирница.[868]

Иако до састанка Лукита–Ћосовић није дошло услед повлачења Италијана из Сјенице, можемо ипак претпоставити шта је требало да буде једна од тема. Наиме, италијанском гарнизону у Новој Вароши је 24. новембра 1941. године стигло писмо „четника са Златара“. У њему су они изразили жељу да уђу у Сјеницу и стога су тражили одобрење окупаторских власти. Пошто су војвода златарски Влајко Ђурчић и командант Сјеничке четничке чете Љуба Ранитовић били тада већ заробљени од стране партизана, могуће је да је овај захтев послао управо

[865] АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 194, 1.
[866] Исто, сл. 195, 1.
[867] Исто, сл. 196, 1.
[868] Исто, сл. 197, 1.

војвода јаворски.[869] Италијани су међутим одбацили овај предлог.

Прелазак већих партизанских снага преко Увца почетком децембра 1941. године из околине Ужица, онемогућио је кретање и акције локалних четничких и муслиманских јединица у Сјеничком и Нововарошком срезу. Под притиском комуниста су се поготово нашли четници, али и муслиманске јединице. Стога се и једни и други окрећу новом противнику, ослањајући се све више на помоћ италијанског окупатора.

5.2. *Наставак верских окршаја у Бијелопољском и Пријепољском срезу*

Током јесени 1941. године у средњем Полимљу су такође беснели верски сукоби, само сада са другачијом расподелом улога. Срби су прешли у офанзиву, што међутим није значило да су се муслимани предали. Почетком октобра они из бродаревског краја су поново напали Србе у селу Слатини, које је већ било спаљено у августу.[870] Група муслимана предвођена Абазом, Рустемом, Рамом и Вејсилом Кријешторцем упала је 5. октобра у село и убила двојицу мештана. Остатак народа се разбежао у околне шуме, што је нападачима омогућило да се упусте у пљачку празних домаћинстава.[871] Убрзо се показало да се једном одапета стрела никада не враћа. Наоружани Срби одговорили су исте ноћи. Они су упали у Бродаревску општину и убили двојицу муслимана, а још двојицу ранили.[872]

---

[869] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 123 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 24. novembre 1941, 1.

[870] Ово село ће бити спаљено и током 1943. године. То је учинила муслиманска милиција Селима Јуковића из Гостуна, која је притом опљачкала село и спалила око 20 кућа. У походу 1943. године, убијени су старци Милија Ловović и његова жена, док је остатак становништва још једном спас пронашао у збегу. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 302.

[871] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 78 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. ottobre 1941, 1. После ослобођења Абаз Кријешторац је осуђен на дугогодишњу казну затвора. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, Списак функционера муслиманске милиције среза Милешевског и осталих милиционера, који су се истакли својим злочинствима противу нашег народа и НОП-а, 266.

[872] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 79 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 11. ottobre 1941, 1.

Пошто је и на овом сектору само поглед Италијана прелазио бодљикаву жицу којом су омеђили вароши, ратни вихор је поново испунио свакодневницу. Половином октобра у селу Коврен, западно од Бјелог Поља, око 30 наоружаних четника је неколико дана боравило у месту. Издржавали су се на рачун локалног православног становништва. Иако су у селу живеле само две породице исламске вероисповести, четници су их малтретирали и на крају убили једног међу њима. Пре него што су напустили Коврен, они су починила сличне акте насиља над муслиманима и 21. октобра, али тада никога нису ликвидирали.[873] Нешто раније, 18. октобра, председник општине Бродарево известио је италијанску команду у Пљевљима да су непознати починиоци опљачкали и убили двојицу муслимана из Бјелопољског среза на територији његове општине.[874]

Група наоружаних Срба на челу са извесним Блажом Пулитином и Радисавом Косач(ш)евићем напали су муслимане у селу Орашац у Комаранској општини 21. октобра. Том приликом су убили осам муслимана мештана и вршили пљачке по селу. Истога дана око 10 часова, у селу Брвине код Бродарева убијена су још двојица сељака током рада у пољу. У питању су били Илмо Салетровић (?) и Шаћир Адиловић. Према речима локалних муслимана, вероватно их је усмртила група хришћана из Слатине, међу којима су очевици препознали Блажа Гувића и Милету Рављанина.[875]

Вести о наоружаним Србима који су лутали по унутрашњости италијанске окупационе зоне, где су пљачкали и убијали припаднике исламске вероисповести, није промакла сензорима италијанских обавештајаца. Команда дивизије „Пустерија“ известила је јединице које су јој биле потчињене 1. новембра да се на линији Комадине–Слатина–Комаран креће група од 150 добро наоружаних Срба, бивших устаника. Њихова намера била је да „освете своје мртве у тој зони“. То је разумљиво изазвало велики страх код мухамеданца.[876]

[873] Ibid., Nr. 84 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 16. ottobre 1941, 1; Ibid., Nr. 88 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 20. ottobre 1941, 1.

[874] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni Nr. 86 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. ottobre 1941, 1. Могуће је да су у питању били Јусуф Суљевић и Зећир Хазнадар. H. Crnovršanin, N. Sadiković, *nav. delo*, 281.

[875] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni, Nr. 93 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 25. ottobre 1941, 1.

[876] Ibid., Nr. 99 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 31. ottobre 1941, 1.

Да је страх био оправдан, показало се већ у ноћи 5. Новембра, када је ова група ушла у муслиманска села Заступ и Прљевине, јужно од Брадарева, и почела да пуца насумице стварајући панику. Целокупно муслиманско становништво је напустило огњишта и побегло у шуму. Тако се овај поход завршио без жртава на обе стране, али уз бројна опљачкана домаћинства. Припадници овог одреда су међутим вероватно стајали иза убиства Ибра Садиковића у Комадинама, које се десило тих дана.[877]

Верски сукоби су се затим прелили у Пљеваљски и Пријепољски срез. Дана 4. новембра, око 20 часова, група од 40 наоружаних четника је опколила и онда напала муслиманско село Подборову у Премћанској општини. Муслимани су одговорили ватром. Током сукоба убијено је једно муслиманско дете од 11 година, а рањена четири одрасла мештанина. Четници су имали једног мртвог који није идентификован. Они су из села отели 50 оваца и једну краву. Потом су се повукли у правцу Бјелог Поља. Италијанске власти су сумњале да се ради о групи Срба из села Пренћана, али никакву дубљу истрагу нису спровели.[878]

Северно одатле, око 40 четника војводе златарског Влајка Ћурчића је, према сведочењима неколико муслимана, упала у село Косатицу 15. новембра и малтретирало муслимански живаљ. Ћурчићеви људи су преноћили у селу и сутрадан ујутру блокирали „турску махалу“ у Доњој Косатици, тражећи од муслимана да предају оружје које су им оставиле власти НДХ. Дошло је до сукоба током којег су усмрћени Ибро и Мухарем Бакић. Том приликом је запаљено и седам кућа косатичких муслимана. Недуго затим хоџа Сулејман Пачариз из Хисарџика долази у Косатицу и опкољава српске куће. Већи део њихових станара је успео да побегне, а они који то нису учинили, свирепо су убијени. Тада је из освете ликвидирано седам мештана Косатице: Нико Брајевић, Војко Васиљевић, Будимир Друловић, Радивоје Матовић, Станиша Пејовић, Рајко К. Матовић и Милутин Бојовић. Један од убијених је бачен у кречану, а други у реку.[879]

---

[877] Љ. Вуковић, *нав. дело*, 60.

[878] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni, Nr. 105 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 6. novembre 1941, 1.

[879] Ibid., Nr. 116 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 17. novembre 1941, 1; *Ужичка република: записи и сећања*, књ. 1, Ужице, 1981, 663; БВКП, ЗО, BZ 94 (082), 41–42.

После ових злочина, већ наредног дана је наставило да се одмотава клупко међусобног сатирања старорашких хришћана и муслимана. Неколико мухамеданаца из Павинопољске општине, Бјелопољског среза, нападнуто је 16. новембра на локалитету Средње брдо. Четници су им покрали стоку коју су чували. Италијански извештај закључује такође да су у овој зони тада била учестала насиља над припадницима исламске вероисповести.[880] Међутим, увидом у грађу дивизије „Венеција“, која је покривала овај простор, нисмо успели да утврдимо о чему се тачно говори, будући да не постоје пријаве при команди гарнизона у Бјелом Пољу о наводном узнемиравању муслиманског становништва.

И поред тога, у Пљеваљском, Бијелопољском и Пријепољском срезу је за нешто мање од месец дана убијено 17, рањено четири и претучено неколико десетина муслимана услед напада мањих четничких јединица или наоружаног православног становништва. За то време страдало је деветоро православаца, а неколико њих рањено. Друга половина новембра 1941. године доноси масовне покрете партизанских снага у склопу припрема за напад на италијански гарнизон у Пљевљима, чиме је закључена ова, можемо рећи, друга фаза верског грађанског рата у Старом Расу.

5.3. *Војни походи муслимана на територији НДХ*

Иако су септембра 1941. године органи усташког режима заувек напустили територију Старог Раса, део муслимана је наставио да одржава контакте са Загребом, најчешће преко Сарајева. У неколико наврата те везе су донеле конкретне споразуме о пре свега војној помоћи, коју су старорашки муслимани безусловно пружили властима НДХ. Први такав случај везан је за борбе око Вишеграда у јесен 1941. године.[881] Варош је од краја септембра до почетка

[880] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bollettino informazioni nr. 117 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 18. novembre 1941, 1.

[881] Опсада Вишеграда трајала је од краја септембра до почетка новембра 1941. године. Четничке снаге мајора Бошка Тодоровића су у граду опколиле хрватску посаду, којом је командовао оружнички потпуковник Стјепан Јаковљевић. Трупе НДХ су издржале неколико напада уз веће губитке на обе стране. Одбрана је имала све мање потрепштина, да би почетком новембра потпуно остала без њих и била пред предајом. Муслиманско становништво је било нас-

новембра била опкољена од стране четника. Опсадом је руководио мајор Бошко Тодоровић, а под командом су му били: поручник Каменко Јефтић, војвода Радомир Ђекић и др.[882]

У одбрани града, којом је руководио потпуковник Јаковљевић, нашле су се усташе из Вишеградског среза, оружници и домобрани из разних делова НДХ, као и неколико стотина муслиманских милиционера са територије Старог Раса. То су били они који су се нешто раније повукли са властима НДХ из Полимља. Борци су били родом из Пријепољског, Прибојског, Сјеничког и Нововарошког среза, али и околине Рожаја. Требало би поменути и да се известан број стараршких муслимана населио у Вишеграду и околини током међуратног периода, што је свакако подстакло њихову војну експедицију.[883]

Према извештају Усташког логора Вишеград,[884] на чијем је челу био Ивица Крилић, потпуковник Јаковљевић је одмах по дола-

---

тројено „одлучно прохрватски", док су православци били са истом жестином против НДХ. То је довело до „страшних покоља који су подстакли огромну мржњу". Услед „очајне ситуације" Италијани су коначно окупирали Вишеград 10. новембра 1941. године, иако се Вишеградски срез налазио на хрватској територији. Они су то учинили паралелно са последњим четничким нападом на варош. Иако Италијани нису отворили ватру на четнике, јер их ови нису ни угрозили, трупе НДХ су још једном издржале. Затим су се њихове две бојне (1340 људи) преко Прибоја и Пљеваља повукле за Босну. Италијанске власти су одмах по преузимању контроле ухапсиле све усташе без обзира на чин, а четнички команданти су дигли опсаду. Италијани су се у граду задржали око годину дана, да би цео срез, сем Руда, Увца и Бјелог Брда, половином децембра 1942. године прешао у руке Немаца. Окупирано вишеградско подручје припадало је једном од сектора (трећем), на који је била подељена зона коју је покривала дивизија „Пустерија". Поред Вишеграда, у њу су спадали још и Чајниче, Фоча и Горажде. Чувала их је 1. алпинска група „Алпини Вале". Ова јединица није била у сталном саставу „Пустерије", већ јој је била потчињена док се налазила у Црној Гори. ВА, ЧА, кут. 30, ф. 1, док. 14, 3; ВА, НДХ, кут. 153і, ф. 1, док. 3, 1; ВА, НДХ, кут. 66, ф. 4, док. 16, 3; ВА, НДХ, кут. 183, ф. 6, док. 13, 1; ВА, НДХ, кут. 183, ф. 6, док. 15, 1; ВА, НДХ, кут. 183, ф. 3, док. 46, 1; ВА, НДХ, кут. 3, ф. 1, док. 29, 21; ВА, НДХ, кут. 4, ф. 1, док. 5, 21; ВА, НДХ, кут. 4, ф. 1, док. 6, 7; AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense", bus. N–6/1006, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense", Direttive di carattere generale alle quali ispira l'azione politica del Comando Divisione, Nr. 2986, 29. agosto 1942, 2–3; AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Zona di giurisdizione, 1; B. Dimitrijević, *nav. delo*, 96.

[882] Никола Љубичић, *Ужички народноослободилачки партизански одред „Димитрије Туцовић"*, Београд, 1979, 192.

[883] Atif Purivatra, *nav. delo*, 343.

[884] Организацију усташког покрета у Вишеградском срезу спровели су: римокатолички свештеник и језуита Милетић, геометар Јосип Бешанић родом из Зенице

ску поставио на кључна места муслимане које је довео са собом и променио политику према локалним Србима. Затим је испразнио усташке магацине да би поделио намирнице старорашким цивилима који су пратили муслиманске борце, те им забранио да се и даље снабдевају заплењеном јеврејском и српском имовином. Команда логора се није сложила са овим, али и многим другим Јаковљевићевим поступцима, што је довело до отвореног сукоба. Он се може узети као пример честих размирица на линији домобранство – усташка војска, који је сезао све до врха режима НДХ.

„Санџачки жандарми и милиционери“ су у Вишеграду били сврстани у посебну јединицу под командом усташе Мурата Бајровића. Они су, наравно, у поменутом сукобу јавно стали на Јаковљевићеву страну. Стога милиционери показују непоштовање према локалним усташама, односно провоцирају обрачун са њима. Дана 11. септембра, на пример, чета домобрана и група „санџачких милиционера“, предвођена наредником Ћеримом Курпејовићем, са оружјем „на готовс“ долази испред команде логора. Курпејовић је покушао да заметне кавгу псујући и вређајући локалне муслимане који су се налазили међу усташама. Само захваљујући Јаковљевићевом залагању спречен је оружани инцидент.[885]

Услед недостатка хране, милиционери је одузимају од појединих муслимана варошана. Пљачкали су и српска села када би успели да се пробију ка унутрашњости Вишеградског среза. Половином септембра су међутим извршили преметачину чисто муслиманског села Дубовик, приликом чега су вређали и тукли сељаке мухамеданце. Акцију истог карактера су спровели и у селима Холијаци и Ораховци. Због породица које су их допратиле до Вишеграда, милиционери су носили „све што се могло јести“. Муслимански сељаци су се

(таборник), трговци, браћа Ивица и Томо Катић (бивши чланови ЈНС-а), гимназијалац Иван Крилић, сестрић Ивице Катића, Тома Крилић (логорник), други Катићев сестрић, Фрања Токић, предстојник општине студент Исмет Абдулаховић и котарски предстојник Мустафа Бишчевић, срески судија. Овај породичне „картел“ преузео је убрзо после капитулације цео Вишеградски срез и загосподарио њиме. У вароши је ова група држала преко одабраних повереника, опет углавном пријатеља и рођака, све јеврејске и српске радње и хотеле, општинску благајну, промет на железничкој станици и сл. АСЖ, Г-2, КИ, кут. 8, р. 63/1942, 2; исто, р. 67/1943, 1; ВА, НДХ, кут. 180, ф. 1, док. 3, 2–4.

[885] ВА, НДХ, кут. 170, ф. 7, док. 34, 2–5; HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 36, 1761, 1763; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina...*, 143. Слични сукоби између усташа и оружништва забележени су истовремено и у другим деловима НДХ (Јајце, Босанска Дубица)... B. Dimitrijević, *nav. delo*, 99.

жалили да су им отети: мед, воће, житарице итд. Поставља се питање међутим шта се десило са огромним количинама хране и стоке, које су усташке власти опљачкале у Старом Расу. У Вишеград су са муслиманима придошлицама стигле и њихове локалне размирице. Тако је после једне од њих, 12. септембра, ухапшен прибојски логорник Газија Хасанагић. Интриге поново нису заобишле ни стожерника Мурата Бајровића. Он је од муслимана из Јаковљевићеве пратње оптуживан да без одобрења троши ресурсе, пре свега, преко потребан бензин и то за вожњу мотора по вароши.[886]

Бивши котарски предстојник у Пријепољу Мухамед Тановић сведочио је априла 1942. године код Војне крајине у Сарајеву да је долазак муслиманских снага из Старог Раса имао више позитивних страна. Наводно милиционери су „подигли морал и код домобрана и код осталих“ бораца Вишеградског гарнизона, јер су се у борбама истицали пожртвованошћу, те тако помогли одбрану града.[887] Као учесници борба за Вишеград, постали су и носиоци одликовања „бранилаца Вишеграда“, коју им је лично наденуо Анте Павелић. Међу милиционерима се храброшћу издвајао извесни Рамиз Чанчар, који је због тога одликован Сребрном медаљом поглавника Анте Павелића за храброст.[888]

После изласка војске и власти НДХ из Вишеграда, један део старорашких милиционера је отишао за Сарајево и ступио у оружништво, домобранство или усташку војску. Остали су се вратила кућама, будући да је постало очигледно да усташки режим неће бити поново успостављен на њиховом родном тлу. Милиционери и цивили који су одлучили да се врате на своја огњишта, пребачени су за Прибој италијанским камионима до 15. новембра 1941. године.[889] За Сарајево су, на другој страни, отишли и тежи рањеници. Они су били распоређени по локалним болницама, а њихов опоравак и каснију социјализацију, лично је надгледао потпуковник Јаковљевић.[890]

[886] HMBH, fond UNS, kut. 1, dok. 36, 1763, 1767, 1733.
[887] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Изјава Тановић Мухамеда, котарског предстојника, 1.
[888] HDA, Labaratorij za mikrografiju (у даљем тексту LM), *Viestnik ustaške vojnice*, 250.
[889] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Dal Comando 1. gruppo Alpini Vale al Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Nr. 8728, 15. novembre 1941, ore 15.00, p. 1; ibid., Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“ al Comando XIV corpo armata, Nr. 2012, 15. novembre 1941, ore 19.30, 1.
[890] *Sarajevski novi list* за 8. јануар 1942. године, 4.

Битка за Вишеград није била последња експедиција муслимана из Старог Раса. Касим Хаџић је марта 1943. године у *Освиту* хвалио борбеност своје браће по вери у окршајима са устаницима код Сјемећа, недалеко од Вишеграда, односно Врхпраче код Сарајева.[891] Наведимо и догађај који се одиграо половином јануара 1942. године. Тада су усташке снаге под Францетићевом командом заузеле Олово, Соколац и Рогатицу.[892] Код дела муслимана из Прибоја и Пљеваља то је пробудило наду да ће усташе кренути и у правцу ове две вароши. Према сведочанству Ибрахима Хасанагића из Прибоја, кога су локални муслимани одредили да оде у Вишеград и испита ситуацију, пратњу му је чинило 120 муслимана из ове две вароши. Водио их је Узеир Ченгић, из села Бољанића у Пљеваљском срезу. Њихова намера је била да се ставе на располагање трупама НДХ за „борбу против одметника" – партизана или четника.

Група наоружаних муслимана из Прибојског и Пљеваљског среза је првих дана фебруара 1942. године стигла у Вишеград. Уз италијанску пратњу наставили су до села Пешурића источно од Рогатице. Хасанагић се са групом људи тада одвојио и кренуо ка граду. Код места Сељана су га, међутим, заробили четници. Пошто су се представили као мештани Рогатице који се враћају кућама, четници су их ослободили уз опомену да се не удружују са усташама против њих. У Рогатици су коначно били 9. фебруара. Где су били распоређени и са којим интензитетом су се борили кроз прегледану документацију нисмо успели да утврдимо.[893]

Поред слања помоћних трупа, муслимани из Старог Раса су током целог периода окупације ступали појединачно или групно у регуларне трупе НДХ, или посредством њене владе, у снаге Вермахта или СС-а. Према речима заповедник Усташког логора Пријепоље Хајдара Ченгића, муслимански добровољци су се током 1942. године свакодневно јављали за усташку Црну легију Јуре Францетића. Иако ова констатација звучи претерано, несумњиво је да је известан број старорашких муслимана ступио у ову злогласну усташку фор-

---

[891] *Освит* за 15. март 1942. године, 5.

[892] У питању је усташка Црна легија, која је имала значајну улогу у смиривању источне Босне почетком 1942. године, а онда је до краја 1943. године обезбеђивала границу на Дрини, од Зворника на северу до Старог Раса на југу. PA AA, DGZ, kut. 7b, dok. 7, 2.

[893] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Преслушање Хасанагић Ибрахима из Прибоја; ВА, НДХ, кут. 320, ф. 2, док. 3, 11.

мацију.[894] Озна је, на пример, крајем рата само из Прибојског среза евидентирала 58 муслимана, који су у том тренутку, када се НДХ налазила на рубу пропасти, били припадници њених оружаних снага. Међу њима је било 16 усташа, док су остали служили при домобранству или оружништву.[895] Из Нове Вароши је такође током окупације најмање 20 муслимана ступило у усташку војску.[896] Било је и оних који су захваљујући пропаганди НДХ стигли и до немачке војске. Тако су из Нове Вароши на Источном фронту завршили: Јуко Меховић, Хасо Алиспајић, Мехмед Џановић, док је Мујо Ђоловић учествовао у Стаљинградској бици и добио „висока немачка одликовања".[897]

У истом контексту требало би посматрати и одлазак једног броја муслиманских милиционера у Босну крајем 1944. године са хоџом Сулејманом Пачаризом. Приликом одступања немачке војске наиме, са породицом и најмање 60 бораца из своје и других милиција у Пријепољском срезу, Пачариз се повукао у Сарајево. Пратили су га брат Ешреф и један од потчињених му команданата, Исо Садиковић. Пошто се број пребеглих муслиманских бораца са територије Старог Раса и Косова и Метохије стално повећавао, они су сврстани у „Санџачку бригаду". После састанка са Антом Павелићем крајем 1944. године, Пачариз је постављен за команданта ове јединице која је уврштена у регуларну војску НДХ. Пачариз је истовремено произведен у чин пуковника хрватске војске. Обукао је поново униформу, овога пута домобранску, коју су носили и његови људи. До априла 1945. године, одред је имао неколико сукоба са снагама НОВЈ-а, после чега се пребацио у околину Загреба.[898] Не желећи да се повлачи у Словенију, Пачариз се пробио назад до околине Приједора, где су га убрзо ликвидирали припадници Озне.

---

[894] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 14, фас. Усташко повереништво за Санџак, 14898, Извештај усташког логора у Пријепољу о међусобној сарадњи усташких и домобранских власти, 1–2.

[895] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, Списак лица из Прибоја и околине који се налазе у четницима и усташама, 1–5.

[896] АС, БИА, Збирка 270, Историјат Нове Вароши, 23.

[897] Исто. 100–102, 224.

[898] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 196–197, 199.

5.4. *Политички контакти муслимана са усташким властима до краја рата*

Поред војне сарадње, до краја окупације Југославије наставили су се и спорадични политички контакти старорашких муслимана и власти НДХ. Они некада нису превазилазили ниво апела за помоћ услед тешког положаја, али су умели и да добију конкретан облик одређене политичке стратегије. Још половином августа 1941. године начелник среза Пљеваљског Павле Ђуровић, жалио се генералу Еспозиту да је расположење муслимана варошана и даље усмерено ка присаједињењу усташкој држави, те да настављају да раде на остваривању својих жеља.[899] Исти став су имали и муслимани из околине Вишеграда и Чајнича, места која су често мењала господара. Италијанске окупационе власти су њихово опредељење објашњавале тиме да се „хрватски режим показао као наклоњен муслиманима, а истовремено (и као, М. Ж.) антисрпски", као и онај који спречава повратак старе југословенске државе и омогућава уједињене „са већином муслимана који живе у Босни".[900]

Део муслимана ће дугорочно остати на прохрватским позицијама. У Пљевљима се као делегат НДХ и представник те струје јавља бивши народни посланик Шефкија Селмановић. Он и његови истомишљеници су били у мањини у односу на струју пљеваљског муфтије Дервиша Шећеркадића, која је била лојална италијанском окупатору. Због његовог притиска Селмановић је морао да напусти Пљевља и оде у Сарајево.[901] Како нам казују документи настали радом институција НДХ, уместо Селмановића се у октобру 1942. године на месту „представника санџачких муслимана" налазио, међутим, управо поменути Шећеркадић. Он је одржавао стални контакт са властима НДХ из Сарајева, а сарадња ће временом постати све интензивнија.[902]

---

[899] AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria", Bollettino informazioni nr. 22, 15. agosto 1941, 1.

[900] AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–5/820, Comando divisione alpina „Taurinense", 22. agosto 1942, 1.

[901] ВА, НДа, кут. 2, ф. 4II2, док. 76, 5.

[902] ВА, НДХ, кут. 78, ф. 12, док. 38, 1.

Томе у прилог говори и једна пропагандна акција ВК ЈВуО-а крајем априла 1942. године. Начелник њеног Оперативног одсека мајор Захарије Остојић је тада дошао у посед једне представке муслимана из НДХ у којој се критикује рад Владе у Загребу по многим питањима. Колико су старорашки муслимани бринули о политичким односима своје прекодринске браће по вери и усташких власти, најбоље говори Остојићево наређење да се поменути летак растури широм Полимља, не би ли се пољуљало поверење локалних мухамеданаца у усташки режим.[903]

О још увек постојећој и јакој лојалности муслимана према Влади у Загребу, сведочио је истовремено и мајор Милош Глишић, командант легализованог Санџачког војно-четничког одреда. Штаб јединице се током прве половине 1942. године, по наређењу генерала Недића, налазио у Новој Вароши. Глишић је писао о постојању посебног представника старорашких муслимана при Влади НДХ, односно неке врсте њиховог „посланика у Загребу“. Муслимани су истовремено имали и делегате у Сарајеву. Жалећи се на њихову дипломатску активност Глишић је надлежним органима у Београду пренео мишљење да у последње време захваљујући агилном пропагандном раду ових особа, стално круже гласине да његов одред припада генералу Михаиловићу. Према четничком команданту, посланик старорашких муслимана у Загребу је на ову тему извештавао Владу НДХ и тражио њену интервенцију код немачких и италијанских војних власти. Последице његовог рада довеле су до тога да је Глишићевом људству претило разоружавање, док је поново отворена и тема повратка хрватских власти у Нововарошки срез.[904] Глишић, нажалост, не наводи имена тих особа.

У архивској грађи је остао забележен и случај хоџе Пачариза, који је да би подигао морал муслиманских трупа после акција ЈВуО-а против њих почетком 1943. године почео да шири гласине о повратку органа цивилне управе и војске НДХ на територију Старог Раса. По речима муслиманског команданта, тада је коначно требало да се реши и питање припајања овог простора НДХ. Он ипак није навео зашто је сматрао да ће силе Осовине тада имати више разумевања за ове захтеве него ли 1941. године.[905]

---

903 АСЖ, Ж-30, Збирка фотографија, кут. 206, сл. 46.

904 Исто, сл. 146; AUSSME, 19. divisione fanteria „Venezia“, bus. N–5/811, Comando presidio militare Bijelo Polje, Nr. 405, 7. 2. 1942, 2.

905 ВА, ЧА, кут. 132. ф. 4, док. 7, 11.

Да Пачариз није мислио „изоловано“ од других муслиманских првака, показује нови дипломатски поход Бијелопољца Иљаза Добарџића. Он је на челу трочлане делегације муслимана из Бијелопољског и Прибојског среза, отпутовао почетком марта 1943. године у Загреб. Поред Добарџића, пут Загорја кренули су и његов суграђанин трговац Асим Музоровић, те већ помињани усташа Ћамил Хаџихамзић из Прибоја, тада настањен у Сарајеву. Циљ је остао исти – припојити Стари Рас усташкој држави. Делегати су се прво обратили Алији Шуљку, блиском сараднику Хакије Хаџића и тадашњем Павелићевом поглавном побочнику,[906] молећи га за помоћ. Он је отприлике у то време био постављен и за делегата Владе НДХ при СС дивизији „Ханџар“, што није од мале важности у светлу његових контаката са Добарџићевом групом. Као главни аргумент муслимани су пред Шуљком овога пута навели пасивност италијанске војске током јануарских и фебруарских акција ЈВуО-а против муслимана у Полимљу. Затим су сви скупа имали разговор са представницима немачких власти у Загребу 11. марта 1943. године. То нам говори да су муслимани добили позитиван миг од највиших инстанци Владе у Загребу. С друге стране преговарачког стола седели су: Фон Шуберт (Schubert), др Качинка (Katschinka) – заменик аташеа за културу у Загребу и др Малберг (Mahlberg).[907]

Видно револтирани четничким акцијама, староорашки муслимани су током састанка тражили да их Немци заштите од снага ЈВуО-а, тако што ће их наоружати. Они су изјавили да су увек били лојални Немачкој и да ће ако је потребно, дати и таоце као гарант да се опскрбљени оружјем неће окренути против њихове војске. Као и две године раније, муслимани су се ослонили и на теорије о свом хрватском пореклу, наводној политичко-административној независности некадашњег Новопазарског санџака, бројној надмоћи над хришћанским становништвом у „котарима“ Бјело Поље, Пљевља, Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница и Беране, притиску Краљевине Југославије на њих у међуратном периоду итд. Нису пропустили прилику ни да помену војну подршку коју су пружили усташком режиму током 1941. године, за коју нису били адекватно награђени. Немачки парламентарци су међутим били мишљења да се питање „Санџака“ мора третирати искључиво са војног становишта, а да се „повлачење граница према етничким и осталим принципима остави за послератни период“. Сходно том ставу у Берлин су послали сугестије да тренутно

[906] *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1997, 392–393.
[907] PA AA, DGZ, kut. 68 B, dok. 6, 1; ibid., dok. 9, 2; ibid., dok. 10, 3.

не би било повољно отварати сукоб са четницима, барем док се не уништи партизанска главнина у Босни. Стога су сматрали да старорашке муслимане не би требало наоружати.[908]

Не знајући за мишљење немачког окупатора, Добарџићева делегација је наставила да делује по истом такту. Изношени аргументи су сада били увијени у вео великог страдања муслиманског живља у Старом Расу, наравно без икаквог критичког погледа на те догађаје. Политизација цивилних жртава и њено уклапање у политичко-пропагандну агенду насталу још 1941. године, заокружена је захтевом муслиманских депутата за масовним наоружањем. Услед позитивног одговора Немаца, муслимани би даље вођени хрватским и немачким официрима формирали једну, како је то наведено, елитну „хрватско-муслиманску добровољачку легију“. Ова формација би бранила „хрватски Санџак“ од сваког „непријатеља Немачке или Хрватске“, укључујући и Италијане. Ни овај план није био целовит, без зрна србофобије у себи. Опет се чуло да би уз благонаклоност власти Трећег рајха, Стари Рас био сачуван за „хрватску и немачку ствар“ као „коридор“ између Црне Горе и Србије.[909]

На овом месту ћемо указати на податак који јасно говори да Добарџићева иницијатива није представљала усамљени подухват. Архивска грађа бележи и дипломатске активности бившег заповедника „Усташког стожера за Санџак“ Мурата Бајровића и то већ почетком априла исте године. Званично, посету својој мајци која је живела у Берлину, усташки функционер је искористио за састанак са неколико представника СС-а у престоници Хитлеровог царства. Бајровић је 7. априла 1943. године имао састанак са др Рајхелом (Reichel), хауптштурмфирером Улрихом (Ullrich), из главног штаба СС-а, бароном Фон Врангелом (Wrangell) и др Гредлером (Gredler). Том приликом им је изнео „општи преглед стања у Санџаку“.[910]

Улазницу у ово високо политичко друштво Бајровићу је вероватно омогућило пријатељство са др Ронебергером, повереником Рајхсштудентфирера за југо-источну Европу, доцентом Високе школе за светску привреду у Бечу, руководиоцем бечког одељења за штампу Министарства спољних послова Немачке и уредником издања партијског листа *Volkischer Beobachter* за Беч.[911] Радило се

[908] PA AA, DGZ, kut. 68 B, dok. 6, 2; ibid., dok. 9, 1–2.
[909] Ibid., 1–3.
[910] Ibid., R 100998-2574, dok. 2, 1.
[911] M. Ristović, *nav. delo*, 131.

такође о особи из ужег круга људи око јерусалимског муфтије Ел Хосеинија, са одличним везама у Загребу.[912]

Бајровићев рапорт представницима СС-а садржао је жалбу на италијанске власти, које су се, према бившем усташком стожернику, ставиле на страну ЈВуО-а, а онда и походе Михаиловићевих снага против старорашких муслимана. Посебно је био незадовољан држањем Италијана, уосталом као и Добарџићева група. Поменуо је податак о 30.000 људи који се се склонили на леву обалу Лима бежећи од јединица ЈВуО-а, мада је тај број претеран. Разлоге сукоба није помињао.[913] Бајровић је на крају излагања од саговорника тражио да пренесу надлежнима жељу старорашких муслимана да се на овој територији оснују „национални савети" под немачком протекцијом, као нека врста политичке аутономије. Указао је и на блискост ставова својих сународника из Полимља, са онима њихове браће по вери у Босни и Албанији (потоње нагласио више пута). Притом је позвао немачке власти да приступе новачењу добровољаца за једну СС дивизију у Старом Расу.[914]

И поред великих територијалних апетита хрватских власти, спољнополитичка позиција али и унутрашња ситуација НДХ није била ништа повољнија него 1941. године. Била је чак доста гора него током прве године окупације. Иако су Немци, на другој страни, у време стварања „Ханџар" дивизије, показали интересовање за Добарџићеве и Бајровићеве предлоге, ову причу су ипак одложили за послератно време.[915] Део муслиманске елите из Старог Раса, који је реалније сагледавао војно-политичку ситуацију у Европи, оградио се такође од ових иницијатива и поред свега одлучио да решење за нагомилане проблеме пронађе у дијалогу са италијанским окупатором.[916] Било је и малобројних муслимана који су желели нагодбу са хришћанским комшијама.[917]

То међутим не значи да су политички контакти са НДХ запостављени. Они се штавише интензивирају, како је напредовала

[912] PA AA, R 100998-2574, dok. 5, 2.
[913] Ibid., dok. 6, 1.
[914] Ibid., dok. 2, 2–3.
[915] PA AA, DGZ, kut. 68 B, dok. 12, 1.
[916] PA AA, R 100998, dok. 2574, 2–3.
[917] AUSSME, 1. Divisione Alpina „Taurinense", bus. N–7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 417, Relazione sulla situazione politica-militare-economica del settore di Prijepolje per il mese di febbraio 1943., 4.

изградња муслиманске СС дивизије у Босни и Херцеговини.[918] Пошто су кључни људи СС-а, попут Хајнриха Химлера (Heinrich Himmler), имали амбициозне планове везане за овај пројекат, исти је имао да у себе обухвати и муслимане из Старог Раса и Косова и Метохије. Химлеров кабинет је обавестио још 7. марта 1943. године (пре Добарџићевог боравка Загребу) Министарство спољних послова Трећег рајха да „постоји међу муслиманима са подручја Санџака велика спремност да добровољно приступе" дивизији „Ханџар". На њихов ратни елан несумњиво је утицало страдање које су претрпели у сукобу са снагама ЈВуО-а. Исти ентузијазам су показивали и Албанци са Косова. Закључак је био да се њихове „одличне војничке предиспозиције" морају „обавезно" искористити у блиској будућности.[919]

Химлер је затим, крајем априла 1943. године, од својих подређених примио извештај који је тврдио да ће се за 13. добровољачку СС дивизију „Ханџар", поред 20.000 људи из Босне регрутовати и још 8000–10000 бораца из Старог Раса и са Косова. Обавештајци

[918] Реагујући на познати меморандум који су Адолфу Хитлеру новембра 1942. године упутили босанскохерцеговачки муслимани, Хајнрих Химлер је, добивши одобрење од фирера, 18. фебруара 1943. године донео одлуку о настанку посебне муслиманске СС дивизије. Као основ је требало да послужи Муслиманска легија из тузланског краја под командом мајора Хаџиефендића, а уколико би се то показало као недовољно, приступило би се попуни уз помоћ добровољаца из редова „других Хрвата". Пошто се као велики изазов показало стварање једне посебне СС јединице само од муслимана из Босне, регрутна подручја су проширена и на друге крајеве под немачком окупацијом. Тако је регрутациони периметар обухватио и Косовскомитровачки округ „Недићеве" Србије (Косовска Митровица, Вучитрн, Подујево и Нови Пазар). Одлука о оснивању „Ханџар" дивизије донета је званично 3. марта 1943. године, после чега се приступило врбовању људства, поготово широм НДХ. Због посебне културне-верске матрице будућих СС војника, као ведета овог подухвата јавља се муфтија јерусалимски Хаџи Амин Ел Хусеини (Hajj Amin al Husseini), са његовом идејом о свеисламској држави од Марока до Босне и изразитим антијеврејским и антибританским политичким ставовима. Он стога током априла долази у посету НДХ. Раније, током јесени 1942. године је у истом циљу боравио у Риму, као Мусолинијев почасни гост. Везе са балканским муслиманима Хусеини је иначе исковао још далеке 1931. године током панисламске конференције у Јерусалиму. Његов позив припадницима исламске религије са ових простора да пристану на сарадњу са Хитлеровом империјом, био је од великог значаја за успех немачких планова. PA AA, DGZ, kut. 7b, dok. 7, 1; E. Redžić, *nav. delo*, 81, 86, 88, 114; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and collaboration*, Stanford, 2001, 497; Shaul Shey, *Islamic Terror...*, 28; Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген"*, Панчево, 2012, 165; Pavle Dž. Ivanov, *nav. delo*, 141.

[919] PA AA, R100998-2574, dok. 1, 1.

СС-а су били убеђени да ће успети да прикупе предвиђену количину регрута. Испланирано је да дивизија има чак 46000 бораца, почев од оних рођених 1908. године.[920]

Пошто је међутим велики број потенцијалних СС војника из Старог Раса живео у италијанском окупационом подручју, регрутни штаб „Ханџар" дивизије је морао да пронађе решење које неће нарушити ионако затегнуте политичке односе Немачке и Италије на Балкану. Министарство спољних послова Трећег рајха је сходно томе одлучило да се новачење добровољаца спроведе само у Новом Пазару и околини, будући да је Дежевски срез био у немачкој зони, и то преко његовог повереника у Београду, Феликса Бенцлера, а не преко Загреба. Млађе добровољце је требало слати у редове „Ханџар" дивизије, а старије у помоћну СС полицију (Hilfpolizei/ HIPO/ХИПО, који је убрзо формиран).[921]

Да би број бораца био што већи, у акцију је ступила моћна нацистичка пропагандна машинерија, која је допирала до најудаљенијих крајева насељених муслиманима. Италијанске власти из Сјеничког среза су већ током априла 1943. године регистровале појачане импулсе агитовања међу мухамеданцима и о томе обавестиле савезничке четничке команданте. Један међу њима – Добросав Јевђевић је 17. априла те информације проследио ВК ЈВуО-а. Он је писао да Немци растурају пропагандни материјал широм Старог Раса, истичући као епицентре њихове агитације Дежевски, Штавички и Сјенички срез. Генералу Михаиловићу је као прилог послао један плакат на коме су били представљени немачки и муслимански војник како марширају у блискоисточном амбијенту. Муслимански регрут је био раме уз раме са немачким СС војником, а фес који је носио уместо шлема показивао је наводну толеранцију окупатора према традицијама ислама. Касније су ове муслиманске капе носили како редови, тако и официри „Ханџар" дивизије.[922]

Немачка пропаганда је добила замајац са посетом јерусалим-

[920] Institut für Zeitgeschichte/Институт за савремену историју у Минхену (у даљем тексту IZ), Reichsführer SS (у даљем тексту RFSS), Persönnlicher Stab-Teil II, dok. 1, 1; PP AA, R 100998 2575, dok. 2, 1; Shaul Shey, *Islamic Terror...*, 30; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina...*, 174; Срђан Божовић, *нав. дело*, 166. На крају је одређена бројка од 26.000 људи – 23.200 муслимана и 2.800 Хрвата. J. Tomasevich, nav. del., 551.

[921] PA AA, R100998-2574, dok. 1, 1–2; ibid., dok. 7, 1.

[922] ВА, Иа, кут. 324, ф. 1, док. 16, 6; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фас. 1, 52; Срђан Божовић, *нав. дело*, 166.

ског муфтије Ел Хусеинија усташкој држави. Она је била брижљиво припремана, рачунајући на велику солидарност муслимана широм света.[923] Хусеини је стигао у Загреб немачким авионом 30. марта 1943. године. После Загреба, где се састао са Павелићем, боравио је и у Бањалуци и Сарајеву.[924] Поред бројних муслиманских делегација из Босне и Херцеговне, њега је између 5. и 9. априла у Сарајеву посетила делегација староурашких муслимана. Имена чланова делегације су нам непозната. Оно што знамо јесте да су се делегати жалили муфтији на акције ЈВуО-а почетком 1943. године. Ел Хусеини их је том приликом, према речима Зигфрида Кашеа, позвао да подрже „хрватску државу и нагласио да је муслиманско питање нераскидиво повезано са победом Сила Осовине".[925]

По повратку у Берлин половином априла муфтија је био врло задовољан резултатима посете. Сматрао је да је успео уверити своју браћу по вери о потреби лојалности Немачкој и значају њиховог уласка у једну добровољачку СС дивизију. Ово је важило како за Босну, тако и за Стари Рас. Заузврат је, између осталог, тражио да се прекине свака сарадња са четницима, као и да се они разоружају.[926] Његове оптимистичке погледе потврдиле су и немачке власти, које су писале да Хусеинијево путовање протекло „*веома успешно*" и да је вера муслимана у Трећи рајх „ојачана".[927]

---

[923] Колико је свепрожимајућа била брига муслимана за своју браћу по вери, без обзира на то у ком се крају света налазили, можда најбоље говоре речи Хермана Нојбахера, упућене Адолфу Хитлеру лично. Он је тврдио да: „Када бијете муслимана из Санџака, студент из Каира ће одмах да протестује, да се разбесни и да почне бучно да псује". Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004, 51.

[924] Био је у пратњи др др Мила Будака, пет високих официра СС-а и два рођака – др Мусе Абдулаха ел Хусеинија (Mussa Abdullah al Husseini) и Зафута Јуна ел Хусеинија (Zafout Junes al Husseini). Shaul Shey, *Islamic Terror ...*, 31.

[925] PA AA, R 027322, dok. 5, 1. Муфтија Ел Хусеини је имао пропагандну мрежу која је радила на убеђивању муслимана да ступе у СС јединице. Њен ослонац чинили су имами из разних делова Југославије. У Новом Пазару, на пример, нису изостала ни претећа писма у циљу што веће мобилизације, наравно са верске тачке гледишта. СС добровољац Хасиб Бачевац, службеник из Новог Пазара, после рата је сведочио како је лично у Немачкој током обуке присуствовао говору који је муфтија Ел Хусеини одржао људству „Ханџар" дивизије. Он их је, између осталог, позвао у борбу за очување мухамеданаца у Југославији и сукоб са Србима. Истовремено је хвалио Хитлера као заштитника исламског света. Срђан Божовић, *нав. дело*, 166; Pavle Dž. Ivanov, *nav. delo*, 146–147; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 492.

[926] Shaul Shey, *Islamic Terror...*, 31–32.

[927] IZ, RFSS, Persönnlicher Stab-Teil II, dok. 1, 1.

Да се није радило о претераним проценама, показује случај дугогодишњег муфтије пљеваљског и бившег народног посланика скупштине Краљевине Југославије, Дервиша Шећеркадића.[928] Он се током прве половине априла 1943. године обратио Влади НДХ интересујући се за формирање дивизије „Ханџар“. Желећи да помогне овај пројекат, Шећеркадић је у духу процена њеног регрутног штаба из марта исте године, послао обавештење да се, наводно, само из Пљеваљског среза, „већ (било, М. Ж.) јавило 3000 људи“ који су желели да ступе у ову оружану формацију. У наставку депеше он се осетио слободним да посаветује усташке власти како би било корисно предузети активну пропаганду у пљеваљском крају, јер се одатле, по Шећеркадићу, могло врбовати још око 3000 муслиманских бораца.

Иако су ови подаци били више него оптимистички, Павелићев режим их је озбиљно схватио. Шећеркадић је означен као личност која је „особито велики заговорник“ ступања старорашких муслимана у „Ханџар“ дивизију. Њему је било дозвољено да пошаље у Загреб свог делегата, који би у политичком центру НДХ радио у циљу што већег примања „добровољаца у СС легију, из Санџака“.[929] Шећеркадић се, будући у поодмаклим годинама, убрзо разболео и преминуо у Пљевљима 4. септембра 1943. године, не дочекавши остварење својих политичких планова на овом пољу.[930]

Јак утицај на потенцијалне СС регруте вршили су они муслимани који су већ били у немачкој војсци као добровољци. Као врстан агитатор се, на пример, у документацији наводи извесни „легионар“ Јусуф Јашарбашић, родом из Пљеваља.[931] Немачке власти су обзнаниле да ће пуштати из заробљеништва муслимане бивше припаднике ЈВ-оа уколико пристану да ступе у СС јединице, што је прихватио добар део логораша.[932] Забележили смо и један случај мобилизације ради избегавања пребацивања у логор.[933]

[928] Љиљана Чолић, Партија Џемијет као парламентарна странка у Краљевини СХС, *Историјски часопис*, 47, 2000, 164.
[929] HMBH, UNS, kut. 13, dok. 16, 1–2.
[930] *Osvit* за 19. септембар 1943. године, 4.
[931] HMBH, UNS, kut. 13, dok. 16, 1–2.
[932] Миодраг Радовић, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, бр. 16, 1992, 135.
[933] Ради се о извесном Абиду Хамзагићу, потпоручнику Српске граничне страже родом из Тутина. Он је у логору требало да заврши пошто је лажно оптужио српске граничаре наредднике Ђуру Вулекића и Милана Војиновића да су радили на штету Немаца. Гестапо је међутим утврдио да је у питању лаж због лич-

Не би требало заборавити ни да су током маја 1943. године четничке снаге у Црној Гори претрпеле тешке губитке, услед операције „Шварц". Немачки посланик у Загребу Зигфрид Каше је стога половином маја писао надлежнима да муслимани сада боље стоје у војном погледу према четничким снагама у Старом Расу, те да би то требало искористити. Каше је имао у виду да се што већи број њих одмах ангажује за „Ханџар" дивизију или помоћну полицију, те да се у том циљу, обавести и војни заповедник Србије ради даље сарадње.[934] Поменимо и то да је вођа Босанских планинаца из околине Тузле, Нешад Топчић, иначе блиски познаник муфтије Ел Хусеинија, такође имао планове како да искористи војни потенцијал старорашких муслимана. Он је желео да се повеже са њима, али и муслиманима из Албаније, како би сви заједно створили „једну заједничку фалангу против Срба".[935]

Захваљујући опсежним пропагандним мерама, немачке власти су 5. маја могле да констатују да је „регрутовање муслимана у Санџаку, посебно у Новом Пазару" у току, те да пролази „без потешкоћа". На истом месту се међутим, каже да ће постизање циља од 10.000 регрута бити врло тешко.[936] Одређени број муслимана из Старог Раса и Албанаца са Косова и Метохије је тако ступио у „Ханџар" дивизију. Они су били груписани у 1. батаљон 28. пука.[937] Немци су фебруара 1944. године одлучили да их извуку из редова ове СС јединице, само да би постали нуклеус нове, која је настајала на Косову. У мају исте године су већ предузели прве операције као припадници 21. добровољачке СС дивизије „Скендербег".[938]

Интензивна сарадња са немачким властима на војном пољу и још више, капитулација Италије која је током лета 1943. године, постала очигледна, охрабрила је власти НДХ да поново посегну ка Полимљу. У томе су још једном добиле подршку представника Трећег рајха у Загребу, Хорстенауа и Кашеа. Њих двојица су се почет-

не освете и пошто је пронађено да се Хамзагић бавио разним видовима шверца, он је половином априла 1943. године ухапшен. Да би избегао казну, Хамзагић је постао члан СС дивизије „Ханџар". ИАБ, BDS, H-252, Abid Hamzagić, 3611/4, sumarni inventar imena Hamzagić Abid.

[934] PA AA, R 029669, dok. 1, 1.

[935] HDA, ZIG, kut. 16, fas. I–19, 4.

[936] PP AA, R100998 2575, dok. 2, 1.

[937] Jozo Tomasevich, *War and Revolution...*, 497–499.

[938] Shaul Shey, *Islamic Terror...*, 34; Pavle D. Ivanov, *nav. delo*, 131, 133–134; J. Tomasevich, *nav. delo*, 169.

ком августа 1943. године усагласили да упуте савет усташкој влади и усмере је да пре изласка Италије из рата, истакне право на Далмацију. У истом контексту двојица немачких дипломата су сматрала и како је неопходно да влада НДХ „гарантује Муслиманима у Санџаку њихов национални и културни опстанак, али да при томе не инсистира на њиховој хрватској националности“.[939] Ови иницијативу у стопу је пратио и захтев да се власт НДХ прошири на Боку Которску, а у складу са територијалним апетитима усташког режима из 1941. године.[940] Но, ни за ове планове врховне власти Трећег рајха нису имале разумевања.[941]

Требало би на крају рећи да је хрватске претензије на Стари Рас пратила и колаборациона влада у Београду. Тако се новембра 1943. године она жалила немачким властима у Србији да НДХ и даље види овај простор као део сопствене територије, док се сукоб између Срба и Албанаца оцењује као важан за усташки режим, будући да оба народа претендују на старорашки регион. До ових закључака обавештајци српске колаборационе владе су дошли увидом у писање хрватске штампе.[942]

Иако се НДХ налазила у потпуно расулу, апетит њене владе за новим територијама није јењавао. Министарство вањских послова је чак у септембру 1944. године предлагало да се у Стари Рас пошаље пуковник Фрањо Судар, тада командант Црне легије, будући да је, наводно, уживао велики углед код тамошњих муслимана. Он би пошао, каже се даље, у Полимље са једним јачим усташким одредом. Затим би на терену основао два усташка здруга од муслиманских милиционера, тада у служби СС пуковника Кремплера. Овај подухват је међутим, био изводљив тек после осигурања Зворника, Власенице, Сребренице, Фоче и Горажда за НДХ. То га је, наравно, учинило „мртвим словом“ на папиру.[943]

Усташка штампа је такође, током 1944. године направила последњи трзај у овом правцу. Са страница сарајевског *Освита* долази-

[939] E. Redžić, *Bosna i Hercegovina...*, 79.
[940] Nikica Barić, nav. delo, 897–898.
[941] То се, пре свега, види из планова Хермана Нојбахера, опуномоћеног посланика Трећег рајха за југоисточну Европу. Он је предлагао федерацију Србије, Старог Раса и Црне Горе, а у блоку против комунизма. Већ у октобру 1943. године овај предлог се нашао на столу испред Рибентропа. Herman Nojbaher, *nav. delo*, 148, 151.
[942] АСЖ, Ж-28, НОР, кут. 1, фас. Влада Милана Недића, док. 25, 11.
[943] ВА, НДХ, кут. 265, ф. 2, док. 27, 8.

ли су позиви Влади у Загребу од њених старих познаника – Иљаза Добарџића и Касима Хаџића да повољно по муслимане реши питање Старог Раса. Сулејман еф. Машовић је по Сарајеву приповедао о угрожености вере и „раздобљу светог рата – џихада“, који се по њему тада водио у старорашком подручју. Ове апеле је међутим угушила бура догађаја који су уследили током 1944. и 1945. године.[944]

Са убрзаним урушавањем институција усташког режима део муслиманске елите се све више окреће немачком окупатору. Лице и наличје његове власти током 1944. године у Старом Расу био је полицијски пуковник (СС-Штардартенфирер) Фон Кремплер. Била је то особа која је узела активног учешћа у формирању „Ханџар“ дивизије, а онда и албанско-муслиманске СС легије у Старом Расу, односно ХИПО полиције. Важио је за врло доброг познаваоца обичаја, традиције и менталитета балканских муслимана. Био је родом из Пирота и течно је говорио српски језик,[945] а изгледа да је од 1941. године имао искуства у раду на терену Старог Раса.[946]

Управо је он извештавао надлежне у Берлину априла 1944. године како је изгледала прослава Хитлеровог рођендана у варошима под немачком контролом дуж Полимља. Кремплер није крио задовољство што су 20. априла, по његовим речима, градови били окићени немачким заставама, које су улепшале свечаности поводом рођендана немачког фирера. Њима су наводно присуствовали представници обе верске заједнице. Даље су „у православним црквама, тако и у муслиманским џамијама, одржана богослужења“ посвећена вођи Трећег рајха. Представници староарашких муслимана окупљени у „Националном савету

[944] *Osvit* за 2. јануар 1944. године, 4; *Osvit* за 9. јануар 1944. године, насловница; *Osvit* за 30. јануар 1944. године, насловница; *Osvit* за 13. фебруар 1944. године, насловница; *Osvit* за 23. март 1944. године, насловница; *Osvit* за 21. мај 1944. године, 5; *Osvit* за 6. август 1944. године, 2.

[945] PA AA, DGZ, kut. 7b, dok. 7, 1. Кремплера су пре свега за пропагандни ангажман у Босни похвалили највиши органи СС-а. Уживао је огроман углед код староарашких муслимана, који су га прозвали „господар Санџака“. О Кремплеровом утицају сведочи чињеница да су муслиманске милиције и њихови команданти, на његов позив ступили у заједничку борбу против партизана у заједници са дојучерашњим мрским непријатељима – четницима. IZ, RFS, Persönnlicher Stab-Teil II, dok. 1, 1; BA, микрофилмови, NARA – T – 313, r. 488, sn. 000347–48.

[946] Истраживач Салих Селимовић тврди да се Кремплер још 1941. године, тада у чину СС капетана, обрео на простору Сјеничког котара, ради изградње обавештајне мреже. С. Селимовић, Сјенички крај..., 267.

муслимана Санџака“, искористили су прилику и да му пошаљу телеграм са честиткама, уз жељу да му се лично преда.[947]

Ове догађаје пропратила је и немачка штампа, описујући како је изгледала прослава Хитлеровог рођендана у Пријепољу. Тамо је у једној од џамија држана дова за здравље немачког фирера. Присуствовали су јој представници немачих војних власти, као и виђенији грађани муслимани. Током обреда имам је обећао помоћ муслимана Трећем рајху у борби против бољшевизма. Немачки официр се и обратио окупљеним верницима поручивши им да Немци неће заборавити „оданост санџачких муслимана“. Скуп је завршен поклицима Адолфу Хитлеру и Немачкој.[948] Његово царство се ипак убрзо срушило па није било прилике да се тестира истинитост ових обећања.

* * *

Наставак међусобног убијања муслимана и хришћана током периода септембар–новембар 1941. године, на простору Сјеничког, Пријепољског и Бијелопољског среза, произишао је из потребе Срба да се освете, а мухамеданаца да се сада одбране. Италијанске власти су то јасно објасниле у документацији коју смо презентовали у овом поглављу, како за догађаје у бродаревском, тако и за оне у сјеничком крају. Да је сва до тада проливена крв породила велику верску нетрпељивост у Старом Расу, говоре нам извештаји окупационе дивизије „Пустерија“. Према њеној команди, у Сјеничком срезу је између поклоника различитих конфесија у јесен 1941. године владала „велика мржња“, а истим речима је описана и верска слика у Подрињу. Подсетимо да је и генерал Еспозито мрачним тоновима писао о односима православаца и муслимана у Пљевљима и околини, а устаници Живко Јовановић и Вукола Ракоњац говорили о сличној атмосфери у бродаревском крају („тешка завађеност“).

Напуштање Старог Раса од стране НДХ, није значило и прекид политичких и војних веза локалних муслимана и усташких власти. Оне су одржаване све до краја окупације. Поменимо само извештаје

---

[947] Телеграм је носио следећи текст: „Муслимани Санџака, који раме уз раме са храбрим немачким војницима учествују у борбама против бандита, славе данас Ваш рођендан и шаљу топле молитве свемоћном алаху за Ваш лични дуги живот и срећу, уз непољуљано и дубоко уверење о коначној победи немачког народа и за добробит нас муслимана“. BAL, NS 19/3630, 1–2.

[948] PA AA, Nachlass Kasche, kut. 21, dok. 2, 1.

мајора Глишића о раду њиховог представника у Загребу током 1942. године, Добарџићеву делегацију у Загребу марта 1943. године, држање Мурата Бајровића у Берлину, представника којег је у главни град НДХ послао муфтија Шећеркадић итд. Што се тиче војне сарадње, она је сведена на епизоде у одбрани Вишеграда у јесен 1941, операцији око Рогатице током зиме 1942, те Пачаризове „експедиције" крајем 1944. и током 1945. године. Све оне су биле на добровољној бази, а остала су нам и сведочанства да су муслимани из Старог Раса били одани и добри у борби. Ту је, наравно, и мобилизација приличног броја муслимана у СС дивизију „Ханџар". Сви ови контакти, међутим, нису премостили границе настале 1941. године. Стари Рас је до септембра 1943. године био под италијанском, а онда под немачком окупацијом, док дивизија „Ханџар" никада није оперисала на овом простору.

ЗАКЉУЧАК

Користећи опречне интересе сила Осовине на простору разорене Југославије, Влада НДХ је успела да се кроз очигледне политичке пукотине у односима Немачке и Италије, „пробије“ у долину Лима. Крајњи циљ био јој је, међутим, окупација целог Старог Раса, односно територије која се делимично поклапала са границама некадашњег Новопазарског санџака. Усташки режим се притом ослонио на великохрватску компоненту правашке идеологије Анте Старчевића и Еугена Кватерника, који су хрватско историјско право растегли од Алпа до Проклетија. Будући близак бечким политичким круговима који су водили Аустроугарску током њених последњих година, Анте Павелић је преузео и целокупну стратегију Црно-жуте монархије о продору на Исток преко долине Вардара и раздвајања Србије и Црне Горе. Кључну улогу је у томе играло подручје Старог Раса, које је требало да попут раније Новопазарског санџака, буде коридор према Егеју и „клин“ између две српске државе. Стога не би требало да чуди јака подршка коју су Влади у Загребу по овом питању дале управо аустријске дипломате при нацистичком режиму – генерал Хорстенау и Херман Нојбахер. Овај пројекат је ипак био осуђен на неуспех пре него што је и почео. Уколико узмемо у обзир скромне војне, економске и политичке потенцијале младе хрватске државе 1941. године, те односе између њених ментора Италије и Немачке, овај закључак делује врло реално.

Улазак у Стари Рас показао се, међутим, као веома примамљив за Владу у Загребу. За то постоје најмање три разлога. Први је расположење локалних муслимана за прикључење НДХ, односно за повезивање са истоверницима у Босни и Херцеговини. То се лако да уочити кроз низ апела упућених функционерима НДХ у Сарајеву и Загребу (укључујући и Павелића), те проусташке свечаности у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници. Овај никада довршени процес је имао и очигледан антисрпски карактер. Други разлог који је одвео хрватске трупе у Полимље јесте економски. Поменимо само процене о изузетним природним ресурсима овог простора, који су наводно далеко надилазили оне у Босни или Херцеговини, те процене да би могао да прими милион колониста. На трећем месту наво-

димо потребу усташког режима да се обезбеди од евентуалног васкрснућа поражене Србије. Свеприсутну србофобију је на овом делу карте Балканског полуострва требало решити заједничком границом са друге две противнице Србије – Бугарском и Албанијом.

Имајући све ово у виду, постаје јасно одакле хрватске трупе крајем априла и почетком маја 1941. године у Прибоју, Пљевљима, Пријепољу, Новој Вароши, Бродареву, Сјеници и Новом Пазару. Такође нам је јасно и због чега их муслимани доживљавају као ослободиоце и праве им масовне свечане дочеке. Ову еуфорију је убрзо прекинуо италијански окупатор. Услед протеста Владе у Риму због угрожавања њене окупационе зоне гарантоване бечким уговорима, власти НДХ су убрзо избачене из Пљеваља и Бродарева. Немци су их из политичких разлога потисли из Новог Пазара и Сјенице. У остала три котара усташки режим је организовао цивилну администрацију, оружништво и усташке органе.

Већ од друге половине маја институције НДХ почињу са радом и то уз велику подршку локалних муслимана. Очигледан пример тога је припајање Сјеничког котара половином јуна 1941. године. Органи усташке управе се у раду ослањају на расистичке законе који су били на снази широм Павелићеве државе. Они погађају искључиво српско становништво и огледају се у: укидању ћирилице, избацивању православаца из државне службе и жандармерије, забрани ношења традиционалних одевних предмета у Срба (шајкача и опанака), затварању радњи, контроли рада СПЦ, одузимању одликовања Краљевине Србије и Југославије итд. Уз то православци су масовно шиканирани, те пребијани, затварани и убијани без јасних разлога, тако да су староркашки Срби опет осетили исту угроженост као током последњих деценија османске окупације. Спискови са именима њихових првака за одстрел у Пријепољу, Пљевљима, Новој Вароши и(ли) Сјеници, те претње масовним одмаздама за убијање Хрвата или муслимана, јасно нам говоре да је православцима из Старог Раса усташки режим наменио исту судбину као и њиховим сународницима из осталих крајева НДХ. Не желећи да додатно нарушавају односе са Србима, немачке власти срећом нису дале пун легитимитет управи НДХ на овом простору, па су осујетиле или кочиле спровођење већине наведених намера.

Међутим, када је избила антифашистичка буна, Немци су усташким властима дали одрешене руке по питању њеног гушења. Стога се од половине јула до септембра 1941. године воде огорчене

борбе између снага НДХ и устаника (у огромној већини Срба) у Пријепољском, Нововарошком и Сјеничком котару, те Бјелопољском срезу. Старорашки муслимани су притом своју политичку привржeност усташком режиму преточили у масовну војну подршку стављајући му на располагање неколико хиљада бораца, како кроз милицију, тако и кроз нерегуларне одреде који су долазили чак из Новог Пазара, Рожаја и са Пештера. Биланс овог двомесечног окршаја била је масовна паљења већином српских, али и муслиманских села, те велики број страдалих бораца и цивила. Усташки режим је притом гледао да омеђи територију коју је желео да припоји и по могућству је „очисти" од Срба. То нам, на пример, јасно потврђује наређење пуковника Рупчића, заповедника Војне крајине, о паљењу свих српских села јужно до линије Баре – Буђево – Дуга Пољана. Рецимо на крају и то да су акције хрватско-муслиманских снага на простору Слатина – Коморан – Страњани – Баре – Корита – Буђево – Дуга Пољана неодвојиве (а и извођене су упоредо са њима) од наступања албанско-муслиманских снага са југа, из правца Метохије и плавско-гусињског сектора. Ове походе помињемо заједно јер ће управно они довести верске односе у Старом Расу до усијања и условити масовну освету хришћана над муслиманима у каснијим фазама рата.

Иако је НДХ изашла као победник у сукобу са антифашистичком герилом, доживела је потпуни фијаско на дипломатском плану. Продужење мандата усташким институцијама у Полимљу (будући да је било договорено њихово повлачење половином јула 1941. године), показало се као привремено, иако су домобрани и оружници уложили велики напор да сузбију устанике ка југу и одвоје их од граница окупиране Србије. Влада у Риму је била неумољива и НДХ је морала да се током првих дана септембра 1941. године заувек повуче из Старог Раса. Са њеном администрацијом и снагама је одступио и један део локалних муслимана који је ухлебљење потом углавном нашао у војсци, оружништву или цивилној управи НДХ.

Евакуација Полимља није међутим означила прекид односа између старорашких муслимана и НДХ. Они се од тада своде на политичке контакте различитог интензитета, који с времена на време прерастају у конкретну војну сарадњу. Муслимани су, као и током 1941. године, дали много више него што су у војно-политичком смислу добили. Они кроз учешће у милицији, рецимо, бране Вишеград и Рогатицу, а кроз учешће у регуларним трупама и усташким јединицама војују у Подрињу и околини Сарајева. Неки

су чак завршили и на Источном фронту. Власти НДХ, с друге стране, ништа нису учиниле да помогну борбу муслиманских милиција у Старом Расу са снагама ЈВуО-а почетком 1943. године. Штавише, њихова штампа је врло оскудно пропратила страдање мухамеданаца. Старорашки муслимани су затим дали и поприличан број регрута за СС дивизију „Ханџар“, али ни она никада није дејствовала у њиховом завичају. Стога током друге половине 1943. и поготово 1944. године муслимани своје политичко кормило усмеравају све више ка немачком окупатору, што ће се међутим, показати као још једна у низу погрешних одлука њихове елите.

БИОГРАФИЈЕ

Бајровић Мурат (Пријепоље, 29. јул 1918 – ?, Турска).

У родном граду завршио средњу школу, после чега као државни стипендиста одлази на студије права у Београд. Као студент се истиче у раду против комуниста. Тако је дошао и до позиције секретара и главног пропагандисте омладинске организације ЈРЗ-а. Писао је често за страначка гласила. Уз Стојадиновићеву дозволу оснива Југословенско-муслимански академски клуб у Скопљу 1939. године. Током студија Бајровић је остварио контакте и са немачким круговима у југословенској престоници, пре свега преко академске службе за размену студената. Често је навраћао у родни крај, где је иступао у складу са својим политичким уверењима, поготово међу муслиманима. Профашистичке ставове је показивао још у међуратном периоду. Због тога га је током Априлског рата командант града Прибоја је ухапсио, али је по доласку Немаца Бајровић пуштен. Затим је у име усташког покрета, а од стране поглавника Анте Павелића, постављен за „усташког стожерника за Санџак“ и повереника за ову област. Радио је на организацији усташких институција и одреда у Старом Расу неколико месеци, али није успео да омасови покрет. Дошао у је сукоб са командантом оружништва и војске на овој територији – оружничким потпуковником Стјепаном Јаковљевићем. Имао је лоше односе и са локалним муслиманима у Прибоју. Повлачи се са хрватском војском, а затим добија стипендију и одлази у Беч на даље студије. Све ово се одиграло врло брзо, будући да његовог имена нема у регистру усташке војске из 1942. године. Школује се на Бечком универзитету и успева чак да докторира. Представљао се често као сарадник АБВЕР-а из времена Краљевине Југославије. Утврђено је међутим да није имао никакве везе са немачком војно-обавештајном службом. То га није обесхрабрило већ се у Бечу повезао и чак спријатељио са др Францом Ронебергером, стручњаком за Балкан, што му је отворило врата ка вишим политичким структурама нацистичке Немачке. Томе у прилог говори и чињеница да је априла 1943. године имао састанак са представницима главног шатба СС-а у Берлину. Крај рата је дочекао у престоници Хитлеровог царства, где му је живела мајка. Због отворене

сарадње са окупатором, није смео да се врати у Југославију. Према подацима Удбе, одржавао је везе са Ћамилом Хасанагићем, који је такође пребегао. Убрзо одлази за Италију, па одатле за Турску, где је неометано радио као шофер и трговац. Иако су га југословенске власти тражиле, турска влада није дозволила његову екстрадицију.

Брало Божидар (Брина, Ливно, 1907 – Сарајево, 16. јул 1945)

Завршио Богословију у Загребу и деловао као жупник у Сарајеву. Крајем априла 1941. године постављен је за повереника поглавниковог повереништа за Босну и Херцеговину. На тој дужности је остао до 8. августа исте године. Умешан у хапшење и касније убиство, митрополита дабробосанског Српске православне цркве, Петра Зимоњића. Био је и један од завереника који су преузели власт у Сарајеву током Априлског рата. Вршио је једно време и дужност посланика у Хрватском државном сабору током 1942. године. Уређивао је у међуратном периоду, илустровани католички месечник *Католички свет* и био председник Друштва „Требевић“. У њему је износио отворене профашистичке ставове. Дивио се Хитлеровој Немачкој, Мусолинијевој Италији и Франковој Шпанији, а чланцима је обележавао и годишњице смрти и рођења Анте Старчевића. Врхбосански надбискуп Шарић именовао га је 1941. године за почасног председника Духовног стола Надбискупства врхбосанског. Важио је за отвореног симпатизера усташког покрета. Ликвидирале су га нове комунистичке власти после ослобођења 16. јула 1945. године, тако што су га обесиле.

Бурџевић Рифат Тршо (11. фебруар 1913 – Трново, Мркоњић Град, 2/3. октобар 1942)

Потиче из сиромашне породице, а детињство је провео као сироче. Основну школу завршио је у Бијелом Пољу. Од 1925. до 1933. године похађао је Велику медресу у Скопљу. Године 1933. у Београду уписује Правни факултет, где се укључује у револуционарни студентски покрет. Члан КПЈ постаје већ наредне године. Године 1937. постаје секретар Универзитетског комитета, у коме остаје две године. Био је иницијатор и организатор завичајног удружења „Златар“, за студенте који су били пореклом из Старог Раса. Неколико пута је хапшен због илегалног рада. Јуна 1940. године био је учесник Покрајинске конференције КПЈ за Србију. После Април-

ског рата и окупације Краљевине Југославије, одлази у Бијело Поље. Тамо формира нови ОКС. Руководи припремама за оружани устанак, ради на учвршћивању партијских организација, организује састанке у Бијелом Пољу, Прибоју, Пљевљима, Новом Пазару и Мојковцу. За време Јулског устанка био је јадан од руководилаца опсаде и ослобођења Бијелог Поља, што се уједно сматра и највећим успехом устаника на овом простору. По доласку партизанске главнине од Ужица организује смештај, а учествује и у раду седнице ЦК КПЈ 7. децембра у Дренови. Два пута, 25. фебруара и 29. марта 1942. године, одлазио је и у ЦК док је он, са Брозом на челу, боравио у Фочи. Оба пута је подносио извештаје о раду и стању у Санџаку. После повлачења партизанских снага, крајем маја 1942. године, по одлуци ОКС и он одлази са трупама. Узима активног учешћа у формирању Треће пролетерске/санџачке бригаде и убрзо заузима место заменика политичког комесара. Заједно са бригадом прешао је пут до Мркоњић Града. Заједно са командантом бригаде Владимиром Кнежевићем Волођом и командантом Четвртог батаљона Томашем Жижићем, у селу Трнову, код Мркоњић Града, у ноћи између 2. и 3. октобра 1942. године, четници су га на превару напали и зверски убили. Већ 25. септембра 1944. године Бурџевић је за заслуге током Народноослободилачке борбе међу првима проглашен народним херојем. Године 1957. његови посмртни остаци су сахрањени у гробницу народних хероја на Горици у Подгорици.

Вукосављевић Сретен (Пријепоље, 5. март 1881 – Ровињ, 9. август 1960)

Основну школу завршио у родном месту, нижу гимназију у Београду и Ваљеву, а учитељску школу у Алексинцу. Био је учитељ у многим крајевима Србије, Црне Горе и Македоније (Пријепоље, Нова Варош, Тимочка крајина итд.) и школски инспектор од 1910. године у Скопљу. Још 1905. године у околини Нове Вароши је формирао Стрељачку дружину, а касније је имао свој комитски одред. Као борца за национално ослобођење Срба, Влада Краљевине Србије га је 1912. године ангажовала као агента за територију Старог Раса. Када је почео Први балкански рат, он је са својом јединицом прешао у акцију и водио борбе са турском војском, муслиманским одметничким групама и граничарима. Његов одред је ослободио Сјеницу, а успео је да преговорима добије Прибој, у који је српска војска ушла без борбе. Затим се као добровољац борио у Другом

балканском рату и Првом светском рату. После Првог светског рата постављен је за повереника за аграрну реформу у Скопљу 1919–1920. године и у два наврата за државног потсекретара за пољопривреду. Приближава се демократама и постаје посланик Народне скупштине Краљевине Југославије од 1921. до 1924. године. Пензионисан је 1925. године због отворених критика владине аграрне политике. Од тог тренутка почиње његов плодоносни рад на изучавању социологије села у Србији. Као професор је 1938. године почео да предаје социологију села на Правном факултету у Београду. Указом краљевских намесника именован је за члана Сената Народног представништва Краљевине Југославије 16. новембра 1939. године. После окупације Југославије враћа се у родно место. За време Другог светског рата неколико пута је хапшен од стране хрватских, односно италијанских окупационих власти, док је због Немаца крајем 1943. године морао и да напусти Пријепоље. Када су Италијани покушали да организују „Друштво пријатеља Италије" у Пријепољу, Сретен Вукосављевић је на оснивачкој конференцији као представник православаца одбио да подржи ту идеју, па је пројекат пропао. Имао је и лоше односе са локалним четничким вођама, па га је војвода Павле Ђуришић, командант Лимско-санџачких четничких одреда ЈВуО, у децембру 1942. године означио за ликвидацију. Током 1943. године Вукосављевић се приближава НОП-у. Стога је септембра исте године постављен за председника Среског Народног одбора ослобођења (НОО), у ослобођеном Пријепољу. Због свог угледа, како међу хришћанима тако и међу муслиманима, 20. новембра 1943. године, на првом заседању Земаљског антифашистичко већа народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС) у Пљевљима, изабран је за председника Извршног већа (ИВ). Потом је постављен и за већника на другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу 29. новембра 1943. године. Током 1944. године Вукосављевић је именован за министра исхране и обнове шума и вода у Влади Ивана Шубашића. Као председник ИВ ЗАВНОС-а одбио је да потпише одлуку о његовом укидању, која је донета 29. марта 1945. године на другом заседању у Новом Пазару. После рата у Влади ФНРЈ добио је важно место министра за колонизацију и аграрну реформу. Биран је за народног посланика и члана Президијума Народне скупштине и Президијума Народне скупштине Народне Републике Србије. Постоје мишљења да је Вукосављевић за време свог министарског мандата саставио контроверзни реферат о репресивним етно-политичким мерама против мађарске мањине у Војводини. Убрзо је дошао у сукоб са неколико најближих сарадника Јосипа Броза, пре свега, око питања повратка расељених

српских колониста на Косово и Метохију, односно планирања и спровођења аграрне реформе. Стога је већ 1946. године смењен и по други пут пензионисан. Две године касније на наговор Благоја Нешковића, поново се активира и постаје редовни професор социологије села на Правном факултету у Београду. Године 1951. је постављен за директора Института за проучавање села при САНУ. Као предратни политичар Вукосављевић није могао да се уклопи у нову комунистичку власт, те је 1951. године коначно отишао у пензију. До краја живота живео је повучено, потпуно се посветивши научно-истраживачком раду. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду.

Звиздић Хасан (Сјеница, 1892 – Адапазари, 1980)

Рођен у породици муслимана који су се у Сјенички срез доселили из Гацка. После ослобођења Старе Србије у Првом балканском рату, Звиздић са братом Османом, покреће породични посао у трговини стоком и млечним производима. Српске комите су му 1917. године напали кућу на Пашином брду близу Сјенице. Тада му страдају мајка, две сестре, сестрић, док су му друга сестра и отац тешко рањени. Он и брат су се срећом извукли без повреда. Овај догађај утицаће умногоме на његову каснију политичку и војну каријеру. После рата проширио је трговачки посао на Црну Гору, Србију и Косово, те успоставио комерцијалне везе са Албанијом, Италијом, Грчком и Турском. Држао је хиљаде грла ситне и крупне стоке, као и расплодне овнове. Имао је велике пашњаке на Пештеру. Извозио је млечне производе, месо, кожу, вуну итд. То га је учинило једним од најбогатијих, а самим тим и најутицајнијих људи у сјеничком крају. Стога се преселио у Сјеницу и купио кућу. Непријатељство према Србима у међуратном периоду није показивао. Како то обично и бива, није одолео зову власти, па се активно укључио у друштвено-политички живот Краљевине Југославије. Године 1929. постаје већник Зетске бановине, а шест година касније и заменик народног посланика Страја Борисављевића из Нове Вароши. За време окупације Србије у Другом светском рату, израстао је у политичког лидера сјеничког краја, али и једног од најугледнијих муслимана на простору бившег Новопазарског санџака. Током 1941. године залагао се да се територија Старог Раса припоји НДХ. Забележени су и његови контакти са албанском владом у Тирани, партизанима, локалним четничким командама, Недићевом владом, немачким окупационим властима и АБВЕР-ом, као и са италијанским окупатором.

Новембра 1941. године постављен је за члана Управног одбора који је после повлачења Италијана из Сјенице, управљао срезом. Организовао је успешну одбрану града од партизанског напада децембра исте године. Са италијанским властима је закључио споразум по којем је вршио лиферовање меса окупаторској војсци. О богатству његовог дућана у Сјеници говорило се нашироко, а Озна је процењивала да ствари у њему имају вишемилионску вредност. Био је члан Националног комитета на Цетињу за Сјенички срез. Постао је толико моћан да је 1943. године успео да се освети Србима који су му побили породицу и то уз помоћ Кладничана. После капитулације Италије отворено сарађује са немачким окупационим властима, које му 1944. године нуде место у телу које је требало да буде „влада Санџака" под немачким протекторатом. Половином 1944. године се састао са Тихомиром Шарковићем из Рашке ради контакта са ВК ЈВуО-а. У разговору му је чак понудио да оде и лично упозна генерала Михаиловића. До те посете никада није дошло. Непосредно пред ослобођење Сјенице 14. октобра 1944. године, Звиздић са већом количином злата бежи преко Пештера у Албанију, до које је стигао преко Тузиња, Пећи, Ђаковице, Скадра и Драча. Тамо је ухапшен и послат у амерички затвор који се налазио на месту некадашњег нацистичког логора Дахау. Према речима Адама Прибићевића, Звиздић је извесно време после рата провео и у Паризу, где се сусрео са неким предратним члановима ЈМО-а, који су били у имиграцију. За то време, у Југославији су комунистичке власти стрељале његовог брата Османа Звиздића, под главном оптужбом да је Хасанов брат. После две године проведене у затвору родбина из Турске је успела да га извуче и он се 1947. године настањује у Измиру, а онда и у граду Адапазарију, југоисточно од Истанбула. У Турску је, међутим, стигао без чувеног злата. Поред држављанства, од турске владе добија имање и кућу, а од предратног партнера иначе Грка, позајмицу, те поново покреће трговачки посао. Њиме се успешно бавио до краја живота. Иако је у СФРЈ проглашен за ратног злочинца, турске власти су одбиле неколико захтева за његово изручење. У међувремену Звиздић се поново обогатио. Помагао је муслиманима из Југославије да се преселе у Турску. Године 1956. и његова многочлана породица се из Сјенице сели за Турску уз помоћ Страја Борисављевића. Звиздић је уживао велики углед код муслимана у емиграцији, па је утицао на избор имама, мујезина и полицајца за део Адапазарија у којем је живео. Служба државне безбедности је слала агенте у Турску шпијунирајући га и распитујући се за његове активности и планове. Умро је у Адапазарију у дубокој ста-

рости. Једна улица данас носи његово име у Сјеници, а добио је и спомен плочу. У време писања ове књиге још увек није био рехабилитован.

Јаковљевић Петров Стјепан (Загреб, 20. јун 1898 – ?).

Породица му је водила порекло из Љубушког. Завршио је 8 разреда гимназије и 2 године трговачке академије. Као студент учествује у Првом светском рату од маја 1916. године и то у аустроугарској војсци. У току међуратног периода био је у југословенској жандармерији. Године 1931. налазио се на служби у Сомбору, а 1934. у Новом Саду. Пет година касније, распоред га шаље у Вршац, после чега је пребачен у Тетово. Једно време је био и начелник жандармеријске школе у Сремској Каменици. Пошто је тајно био припадник усташког покрета и сарађивао са страним службама, југословенски органи безбедности су га три пута гонили. Први пут је 1931. оптужен да сарађује са мађарском обавештајном службом, те да фаворизује Хрвате и католике у својој јединици. Истрага је из сличних разлога отворена и 1934. године. Године 1939. југословенски војни обавештајци су му на терет ставили и да је немачки агент. Како ниједном није било доказа, Јаковљевић је задржавао службу. Пуно пута је ипак пресељаван. Рецимо да је 1934. године Анте Ђурић, такође официр жандармерије и касније функционер оружништва НДХ, намерно саботирао истрагу. Априлски рат је дочекао са службом при кажњеничком „радном батаљону“ у селу Међуречје код Ивањице. Тамо је брзо посмењивао све српске официре, а оне других националности упутио да се придруже немачком агресору. Онда је по наређењу Анте Павелића отишао у Сарајево. Са њим је био извесни капетан Станко Палчић. Тамо је заједно са жупником Бралом и Хакијом Хаџићем, др Орешковићем и др Хаџикадићем организовао тајни штаб хрватске и усташке војске са седиштем у просторијама удружења „Напредак“. После проглашења НДХ 10. априла организовао је усташку сатнију од 115 бораца и 15 официра, што је била прва јединица власти НДХ у Сарајеву. Ослањајући се на њу, убрзо је формирао и војску и жандармерију. Онда се нашао у делегацији Одбора Хрвата-националиста из Сарајева која је отпутовала у Загреб, како би замолила Павелића да Босна и Херцеговина уђу у састав НДХ. У Загребу се видео и са маршалом Кватерником. Кооптиран је у усташки стожер Босанске Хрватске. Добио је и усташко одобрење за ношење униформе и самокреса. После капиту-

лације Југославије, тачније 21. априла, ступио је у оружништво и добио чин потпуковника. Распоређен је у 4. оружничку пуковнију са центром у Сарајеву. Од 10. маја до 2. септембра био је на челу Крилног заповедништва за Санџак, али је имао и команду над домобранским и усташким јединицама, те управним властима и судством на овој територији. За Стари Рас је говорио да је „драги камен у круни краља Звонимира", алудирајући на познату метафору о краљици Викторији и британским колонијама у Индији. У септембру 1941. године избегао је ликвидацију од стране прибојских четника. Истовремено је постављен за команданта одбране Вишеграда, који је успешно бранио од четничких напада све до половине новембра. Његова јединица добила је почасни назив „Бојна бранитеља Вишеграда". Због рада у Старом Расу и Вишеграду пет пута су га јавно похвалили Павелић и Славко Кватерник, па је одликован Орденом гвозденог листа са храстовим гранчицама III класе а Славко Кватерник га је 26. септембра 1941. године унапредио у чин оружничког пуковника. Месец дана касније 30. октобра пребачен је у активну службу оружништва. Био је једно време заменик, па онда и командант Војне крајине у Сарајеву. Имао је добре односе са муслиманским становништвом, поготово у Старом Расу. Стога је успео да један број њих наоружа и поведе са собом ради учешћа у одбрани Вишеграда. Ипак, фебруара 1942. године тражио је од Славка Кватерника да позове на одговорност оне који су дозволили велико страдање муслимана у источној Босни крајем 1941. и почетком наредне године. У јуну 1942. године у Фочи су га заробили припадници легализованог Санџачког четничког одреда мајора Милоша Глишића, али је убрзо после интервенције италијанских власти пуштен. Пред операцију „Вајс", почетком 1943. године у Мостару, покушао је да успостави контакт са четничким војводом Добросавом Јевђевићем, ради заједничке акције против партизана. Због добрих односа са муслиманским становништвом током 1943. године јавља се као један од главних агитатора за формирање СС дивизије „Ханџар" на територији Босне и Херцеговине. Једно време био је и заповедник 7. оружничке пуковније. До краја рата прешао је на партизанску страну и борио се у њиховим редовима.

Пачариз Сулејман (Биоча, Беране, 1900 – Козарац, Приједор, 1945)

Рођен у угледној муслиманској породици од оца Ибрахима Биочака, који је био хоџа. После ослобођења Беранског среза од османске власти 1912. године, његово село је спалила црногорска војска. Породица бежи у Бијелопољски срез у село Лозну, па у Бродарево, где његов отац добија службу имама у локалној џамији. Породица се 1923. године пребацила у Косатицу, а три године касније у Пријепоље. Године 1922. локални четници му убијају оца јер је био јатак одметника Јусуфа Мехоњића. Сулејман, који је до тада био у југословенској жандармерији, одлази у Мехоњићеву одметничку групу. Комитски живот му изгледа није пријао, па се поново активира у жандармерији, вршећи службу у Страњанима и Караули. Као жандарм изгледа да се није најбоље односио према становништву без обзира на верску припадност. До 1930. године прихвата службу имама у Хисарџику, где се сели са породицом. Тамо му је већ живео брат Ешреф, који се био оженио девојком из овог села. Године 1938. Пачариз прихвата посао војног имама у Барском срезу, где је од 1937. године као вероучитељ радио његов брат Ешреф. На тој позицији је дочекао капитулацију. Са одредом локалних муслимана, које је окупио половином 1941. године, учествовао је у одбрани Сјенице од партизана 21. децембра исте године, после чега ступа у отворену сарадњу са италијанским властима. Био је командант муслиманске милиције за Милешевски срез, коју су плаћали и наоружавали Италијани, а њено стварање надгледали агенти ОВРЕ. Учествовао је у већини борби против јединица НОВЈ-а и ЈВуО-а на територији Старог Раса у току рата. Залагао се за активну борбу против Срба и учествовао је на састанку муслиманских првака у селу Годијеву у јесен 1942. године. На оптужбу неколико муслимана из Пријепоља, вероватно у мају/јуну 1943. године, Пачариз су ухапсиле немачке војне власти. После неколико месеци проведених у затвору у Новом Пазару, ослобођен је. Његово људство се тада налазило у Сјеничком срезу, где је после капитулације Италије, било под немачком командом. Пачариз је преузео заповедништво над њим и учествовао у операцији „Кугелблиц“, која је почела немачким нападом на партизанске снаге у Пријепољу 4. децембра 1943. године. Заслуживши поверење немачког пуковника Кремплера, истог месеца је постављен за команданта муслиманске милиције у Пријепољском и Пљеваљском срезу. Приликом одступања немачке војске у јесен 1944. године, са породицом и 60 бораца из своје,

Ровчанинове и Јуковићеве милиције, повукао се у Сарајево. Пошто није желео да се повлачи унедоглед, тражио је да остане је у Југославији и води герилску борбу. Морао је ипак да крене у правцу Словеније. Један део одреда му је заробљен код места Савица и послат у сабирни логору у Трбовљу. Међу њима је била и Пачаризова породица. Он се у мају 1945. године, преко Марибора и Загреба, пробио назад у Босну. Преко др Сулејмана Машовића добио је лажна документа на име Селима Ибрахимовића. Сакрио се у село Козарац источно од Приједора, где је постао имам. Занимљиво је да је део људства, међу којима је био и његов блиски сарадник Исо Садиковић, наставио повлачење за Аустрију. Пачариза су убрзо откриле комунистичке власти. Приликом хапшења Пачариз је убијен у покушају бекства 1945. године.

Растодер Осман (Радманце, Беране 1882 – Петњица, Беране 23. јануар 1946)

Пореклом је био из угледне породице. Захваљујући томе успео је да се школује. Медресу је похађао у Ђаковици и Новом Пазару, после чега одлази на усавршавање у Истанбул. Његова породица се 1915. године сели у Турску. По завршетку Првог светског рата 1919. године. Растодер се враћа у родни крај, док остатак породице остаје у емиграцији. Насељава се у Новом Пазару, где се жени по други пут. Из два брака имао је седморо деце. Године 1926. враћа се са обе жене у Петњицу и добија намештење вероучитеља (муле) у селима Петњици и Савином Бору. Од 1929. године постаје и имам матичар у локалној џамији. Поред српског језика, говорио је турски, арапски и албански. Стога је важио за једног од најугледнијих људи у Горњем Бихору, а касније и на целом простору Санџака. Током јуна 1941. године постављен је за команданта локалног муслиманског одреда, који ће у септембру исте године прерасти у јединицу муслиманске милиције за Горњи Бихор, која је сарађивала са италијанским окупационим властима. За време Јулског устанака са својим људима напао је простор Полице код Берана и извршио паљење православаца у селима Горажде, Заграђе, Тмушиће и Љешници. Хоџа Растодер, име под којим је био познат на територији целог Санџака и Косова и Метохије, залагао се за припајање Бихора, о онда и делова Старог Раса до Лима, Великој Албанији. Тим поводом је ишао неколико пута у Пећ и Тирану. Био је, с друге стране, присталица оружаног сукоба са православцима, пре свега онима из Бје-

лог Поља и Берана. На територији Петњице остао је до капитулације Италије, тј. до краја 1943. године, када се због доласка партизанских јединица пребацује у Рожаје. Током Другог светског рата отворено је сарађивао са италијанским окупатором и квислиншким органима Велике Албаније. После ослобођења бежи на Косово, где долази у контакт са браћом Дрешевић. Остаје ипак у Југославији и новембра 1945. године враћа се у родни крај. Неко време се крије код својих рођака и других муслимана Петњичке општине, али му органи Озне улазе у траг. Убила га је милиција 26. јануара 1946. године на планини Ладевац. Данас једна улица у Сарајеву носи његово име.

Ћесовић Мехмед (Сјеница, 1883 – Сјеница, 1969)

Рођен у имућној и угледној муслиманској породици. Више пута је биран за председника општине Сјеница. Први пут је изабран 1919. године, а онда 1926, 1933. и 1936. године. Куриозитет представља да је остао на положају како током аустроугарске окупације у Великом рату, тако и током немачко-италијанске окупације Србије у Другом светском рату. Непрекидно је вршио функцију председника Сјеничке општине у периоду 1926–1945, што најбоље сведочи о његовим политичким квалитетима. Затим, био је и једно време заменик народног посланика. У време његовог дугог мандата Сјеница је добила водовод и неколико јавних чесми, зграду Ћилимарске школе, Соколски дом и Грађанску школу. Био је једно време и председник одељка Друштва „Гајрет“ у Сјеници. Као један од угледнијих муслимана из Старог Раса, Ћесовић је био носилац одликовања Ордена Светог Саве II реда и Карађорђеве звезде III реда. После окупације Југославије 1941. године остаје на власти тако што је немачким властима показао декрет којим га је на ту позицију поставила њима блиска, аустроугарска власт двадесет година раније. Био је један од 38 потписника апела упућеног Анти Павелићу крајем априла 1941. године, којим се од усташког поглавника тражило да Стари Рас буде припојен НДХ. Касније, када је Влада из Загреба преузела контролу над Сјеничким срезом, он је присуствовао манифестацијама добродошлице и свечаној предаји власти. И тај период је провео на месту председника општине. Одржавао је, колико је то било могуће, добре односе са Србима, код којих је уживао одређен углед будући да као бивши ага није желео да поново узима ушур. Сарађивао је током рата са Хасаном Звиздићем, поготово у време постојања Управног одбора у Сјеници. Иза себе је оставио бројно потомство.

Хаџић Касим (Заостро, Прибој, 19. децембар 1917 – Сарајево, 21. новембар 1990)

Рођен у земљорадничкој породици. Рано остаје без оца и прелази у село Црнуге, Прибојски срез, код деде по мајци. У Прибоју је завршио основну школу 1929, а онда и Велику медресу у Скопљу 1937. године. Исте године одлази на студије у Сарајево, на новоосновано Више исламско шеријатско-богословско училиште. У његовој генерацији су била само још двојица муслимана из Старог Раса. Дипломирао је 1941. године. Током боравка у Сарајеву, одржао је неколико јавних предавања на тему историје Новопазарског санџака. Зближио се са најпознатијим сарајевским конзервативним исламским учењаком Мехмедом Ханџићем. Бавио се и новинарством, па се током међуратног периода јавља као дописник: *Ел-Хидаје*, *Новог Бехара*, *Гајрета*, *Народне узданице*, *Исламског гласа* итд. По окупацији Југославије приближава се усташком покрету и враћа у Прибој. Приликом уласка домобрана у варош крајем априла 1941. године, одржао је пред масом окупљеног света поздравни говор. Затим постаје носилац једне од квислиншких струја локалних муслимана која се у оквиру усташког режима борила за власт. Стога убрзо постаје начелник Котарског суда у Прибоју. У низу политичких сукоба између муслиманских фракција, Хаџић половином јула долази и на место котарског предстојника, на којем ће се задржати све до повлачења снага НДХ из Старог Раса. Уз Мурата Бајровића и Исмета Топаловића, важио је за главног носиоца усташке идеологије у овом крају. Био је и дописник *Сарајевског новог листа*, барем до повлачења власти НДХ. Заједно са њима, Хаџић почетком септембра 1941. године одлази у Сарајево. Почев од 1942. године (па до 1944) уређује проусташки и панисламистички лист *Освит*, чији је власник био Хасан Хаџиосмановић, сарајевски усташки логорник. Истовремено је добио и намештење у Котарском шеријатском суду у Сарајеву. До 1944. године је положио кадијски испит и прелази у Врховни шеријатски суд, а наредне године постаје шеријатски судија у Загребу. По ослобођењу је био ухапшен и смештен у једном логору недалеко од хрватске престонице, али је убрзо ослобођен. Августа 1946. је поново ухапшен у Загребу и спроведен у Сарајево. Због активности у ратном периоду, осуђен је на дванаест година робије, од којих је у Зеници одлежао тачно 50 месеци. После одслужења затворске казне враћа се у Сарајево. Ради на неколико места (Фабрика кисеоника у Рајловцу, „ЖГП“ у Сарајеву, „Унитехна“ и

„Кооператива“) све до 1967. године, када је постављен за професора у Гази Хусрев-беговој медреси у Сарајеву. Посао је добио на упорно инсистирање њеног директора Мухамеда Тулића. Током службовања предавао је: историју ислама, акаид, арапски језик и ваз-хатабет. Пензионисан је 1978. године. Наставио је и да пише за листове Исламске заједнице – *Гласник*, *Исламску мисију*, *Таквиму*, *Земзему* итд.

Хаџић Хакија (Билећа, 1. јануар 1883 – Дамаск, 1. јануар 1953)

Гимназију завршио у Мостару, а студије у Јени и Бечу, после чега постаје професор хрватског, латинског и грчког језика у сарајевској Великој гимназији. На том месту је остао до Првог светског рата. До тада је због политичке делатности три пута присилно пензионисан. У време Аустроугарске монархије основао је конвикт за одгој муслиманске младежи у Сарајеву и Мостару. Био је један од првака предратне прохрватске Муслиманске напредне странке, чије је гласило *Свијет* и уређивао. Почетком Великог рата ступа у војску Црно-жуте монархије и одлази на фронт према Русији. Тамо је и заробљен. После рата улази у Хрватску републиканску сељачку странку (ХСС). Једно време се налазио на месту председника Месног одбора ХСС-а у Сарајеву. То међутим није наишло на одобравање мештана Хрвата-католика, његових партијских колега. За време диктатуре, 1931. године је ухапшен. У Хаџићевом стану је 1935. године одржан састанак дела угледних муслимана из НДХ који су одбацили одлуку Мехмеда Спаха о приступању ЈРЗ-у. Наредне, 1936. године, оснива се Муслиманска организација Хрватске сељачке странке (МО ХСС), са Хаџићем на челу. Са ХСС-ом излази и на изборе 1938. године. Није одобравао споразум Цветковић–Мачек, али се ипак у име МО ХСС-а заложио за аутономију Босне и Херцеговине у оквирима Краљевине Југославије. У јавним наступима (Чајнички срез) муслиманима је поручивао да се мора уништити свака државна заједница са Србима и да они као Хрвати, морају бити против политике Београда. У наредном периоду се, као и неки други муслимански прваци попут Адем-аге Мешића, приближава усташкој емиграцији. Међу њима је посебан контакт остварио са Виктором Гутићем. После оснивања НДХ положио је усташку заклетву и био кооптиран на више одговорних функција у новој држави. Још током 1941. године био је постављен за повереника Главног усташког стана (ГУС) за Тузлу (мај), а онда и за поглавни-

ковог повереника за бившу Дринску област у Сарајеву (до 8. августа). Затим је именован и за поглавног побочника ГУС-а. Издавао се за секуларизованог муслимана, што се пре свега огледало у томе што никада није носио фес. Стога је међу муслиманима добио подругљив назив „фра Хакија". Имао је важну улогу у изградњи управних власти НДХ на територији Старог Раса током 1941. године, радећи на његовом трајном припајању усташкој држави. У марту 1942. године постаје посланик и опуномоћени министар у Министарству вањских послова, да би у јулу 1944. године био послат у Мађарску. Почетком маја 1945. године се са групом функционера НДХ повлачи у Аустрију. До 1948. године стиже у Сирију, прецизније Дамаск. Тамо постаје председник Извршног одбора Хрватског народног одбора. Ради са другим истакнутим прохрватским муслиманским првацима из ратног периода: др Џафером Куленовићем, Алијом Шуљком, Ибрахимом Пјанићем и др. Један је од састављача меморандума који је Куленовић изнео на Свеисламском конгресу у Карачију 1951. године.

Хашимбеговић Мухамед-бег (Пријепоље, 1895 – Пљевља, 1944/1945)

Рођен у богатој беговској породици. У родном граду је завршио основну школу, а више образовање је стекао у Истанбулу. Године 1920. био је изабран за кмета општине Пријепољске. Као члан Народне радикалне странке изабран је први пут за народног посланика Краљевине Југославије 1928. године. Исте године постаје председник општине Пријепоље. После диктатуре придружује се Југословенској радикалној заједници. Стога постаје поново председник Пријепољске општине 1936, а народни посланик још једном 1938. године. Тада му престаје председнички мандат, који преузима Милан Крповић. Током окупације био је носилац прохрватске политике међу муслиманима Милешевског среза, залажући се за припајање територије Старог Раса границама НДХ. Усташке власти су га поставиле за председника општине и градоначелника Пријепоља. Имао је добре односе са поглавниковим повереником др Хакијом Хаџићем. Током 1941. године обраћао се поздравним телеграмима Анти Павелићу и Адолфу Хитлеру. Повукао се са хрватским трупама из Пријепоља почетком септембра исте године. Одмах затим је постављен за градоначелника Вишеграда. За обављање службе током 1942. године похвалио га је заповедник Војне крајине у Сара-

јеву, оружнички пуковник Стјепан Јаковљевић. У Пријепоље се враћа после доласка Немаца крајем 1943. или почетком 1944. године. За време немачке окупације ових крајева пуковник Кремплер (*Karl von Krempler*) га је одредио за једног од носилаца цивилне власти. Друга жена му је била Српкиња из Црне Горе, због које је био у лошим односима са својим сином из првог брака Муратом Хашимбеговићем. После ослобођења стрељале су га комунистичке власти.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

1. Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије (Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito):
   – 1. divisione Alpina „Taurinense“
   – 5. divisione Alpina „Pusteria“
2. Архив Југославије:
   – фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора о њихових помагача
   – фонд 979, Збирка микрофилмова
3. Архив министарства спољних послова Берлин (Politisches Archiv Auswärtiges):
   – Deutsche Gesandschaft Zagreb
4. Архив Србије (у Карнегијевој):
   – фонд Безбедносно информативне агенције
   (Збирке – 66, 161, 175, 266, 268, 270, 271)
5. Архив Србије (у Железнику):
   – фонд Г-2, Комесаријат за избеглице
   – фонд Ђ-7, Обласни комитет за Санџак
   – фонд Ж-28, Збирка Народноослободилачког рата
   – фонд Ж-30, Збирка фотографија
6. Војни архив Србије:
   – архива Независне државе Хрватске
   – Италијанска архива
   – фонд микрофилмова
7. Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja:
   – fond Pljevlja 1918–1941; 1941–1944/1945.
8. Завичајни музеј Пљевља – Историјско одељење:
   – фонд 4, Збирка Народно-ослободилачког рата, непријатељска грађа
9. Историјски архив Краљево:
   – фонд 404, Збирка хроника
   – фонд 412, Лични фонд Тихомира Ђорђевића
10. Историјски архив „Рас“ Нови Пазар:
    – фонд 284, Збирка хроника
11. Historijski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo:
    – fond Nezavisna država Hrvatska

– fond Ustaška nadzorna služba
12. Hrvatski državni arhiv Zagreb:
   – fond 227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH
   – fond 487, Ministarstvo oružničkih snaga NDH
   – fond 1198, Krilno zapovedništvo oružništva Bileća

Објављени извори:

1. *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma, 2002.
2. *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1–2, Beograd, 1937.
3. Zbornici dokumenta Narodnooslobodilačkog rata – TOM: XII i XIII
4. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom. I, Zločini NDH.

Мемоарска грађа:

1. Војиновић Милета, *Путеви и раскршћа. Сећања и казивања 1941–1992*, Пљевља, 1998.
2. *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, priredila Nada Kisić-Kalanović, Zagreb, 1997.
3. *Dnevnik grofa* Ćana, Zagreb, 1948.
4. Дневник Живка Јовановића.
5. Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1945.
6. Матовић В. Љубомир, *Казивања Владимира Жугића. Породична генеалогија, животни и револуционарни пут*, Нова Варош, 1989.
7. Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004.
8. Pavelić Ante, *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015.
9. Ћуковић Мирко, *Путовање у слободу – ратне белешке*, Нова Варош, 1979.
10. *Ужичка република: записи и сећања*, књ. 1, Ужице, 1981.
11. Хасанагић Хилмија, *У суровој школи*, Београд, 1962.
12. Horstenau Glez, *Između Hitlera i Pavelića. Memoari kontraverznog generala*, Beograd, 2007.

Штампа:

1. „*Глас Црногораца*", године: 1941
2. „*Novi list*", године: 1941,
3. „*Sarajevski novi list*", године: 1941, 1943
4. „*Katolički list*", године: 1941

5. „*Hrvatski narod*“, године: 1941,
6. „*Osvit*“, године: 1942, 1943, 1944
7. „*Glasnik Rijaseta islamske verske zajednice*“, године: 1990
8. „*Полимље*“, године: 1970
9. „*Пљеваљски весник*“, године: 1941, 1942

Монографије:

1. Балшић Радојко – Рале, *Живот и догађаји људи села Буђева и Биоца*, Горњи Милановац, 2005.
2. Barić Nikica, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945.*, Zagreb, 2003.
3. Bergvin H. Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007.
4. *Бијело Поље*, Београд, 1987.
5. *Биографски лексикон Златиборског округа*, Београд, 2006.
6. Бојовић Д. Десимир, *Мишевићи код Нове Вароши*, Нова Варош, 2005.
7. Божовић Бранислав, *Партизански одреди – Копаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981.
8. Божовић Срђан, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево, 2012.
9. Боричић Радивоје, *Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора – јула 1941. године*, Иванград, 1959.
10. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995.
11. Brčić Rafael, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini* 1941, magistarski rad, Sarajevo, 1968. rukopis deponovan u Institutu za istoriju.
12. Васојевић Славољуб, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996.
13. Велојић Далибор, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић, 2014.
14. Verli Marenglen, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007.
15. *Vojna enciklopedija*, knj. 8, Beograd, 1974.
16. Војводић Михајло, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000.
17. Војводић Михајло, *Путеви српске дипломатије*, Београд, 1999.
18. Вуковић Љубиша, *Демографске промене и братства из Слатине, Брвина и Оштре Стијене*, Пријепоље, 2014.
19. Гледовић Богдан, Хасанагић Ејуб, *Прибојски крај у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 2011.
20. Гледовић Богдан, *Прилог у крви: Пљевља 1941–1945*, Пљевља, 1969.

21. Глишић Венцеслав, Ужичка гепублика, Београд 1986.
22. Guadagnin Alfeo, *Battaglione Alpini 'Bolzano'*, Belvedere, 2010.
23. Губеринић П. Радомир, *Младотурски злочини у Полимљу (1908–1912)*, Београд, 2004.
24. Деспотовић Видоје, *Вруља и Врућани*, Београд, 1997.
25. Dimitrijević Bojan, *Ustaška vojska Nezavinsne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016.
26. Ђаловић В. Радун, *Братство Ђаловића – Од Медуна до Соколовца (1550/2010)*, Београд, 2011.
27. Ђорђевић Драгослав, *На раскрсници: прилози за историју Другог светског рата*, Торонто, 1988.
28. Ђорђевић Д. Тихомир, *Рашка и* околина, Рашка, 1987.
29. Ђурић Ђ., Вељко *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997.
30. Зејак К. Бранко, *Окупаторски злочини у пријепољском крају 1941–1945*, Пријепоље, 1998.
31. Зејак К. Бранко, *Поп Милосав Поповић – духовник и страдалник*, Пријепоље, 2004.
32. Зејак К. Бранко, *Сељак–домаћин Васо Новосел. Оснивач школе страњани 1900.*, Пријепоље, 2015.
33. Zirojević Olga, *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Beograd, 2007.
34. *Ивањица – хроника Моравичког краја*, Београд, 1972.
35. Исић Др Момчило, *С народом, за народ, о народу – Сретен Вукосављевић (1881–1860)*, Београд, 2012.
36. *Историја српског народа*, VI, књ. 1–2, Београд, 1994.
37. *Историја Пљеваља*, Пљевља, 2009.
38. Jareb Mario, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2016.
39. Jakšić Pavle, *Borbe za opstanak i slobodu: Koreni jugoslovenstva – Jugoslavija u Drugom svetskom ratu: Jugoslovensko-nemački aprilski rat 1941. godine*, Beograd, 2000.
40. Jauković Danilo, *Sandžak u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1942.*, magistarska teza, Filozofski fakultet Beograd, Istorijsko odeljenje.
41. Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945*, Zagreb, 1977.
42. Кнежевић Живан, *27. март 1941.*, Њујорк, 1879; „*Двадесет седми март 1941 : Кнез Павле у вихорима Европске политике*“, Београд, 2003.
43. Kovačić Davor, *Redarstveno – obaveštajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945.*, Zagreb, 2009.

44. *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979.
45. Крестић Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1918*, Београд, 1991.
46. Крестић Ђ. Василије, *Историчар у времену преломних и судбоносних одлука*, Нови Сад, 2011.
47. Krizman Bogdan, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Ljubljana, 1986.
48. Krizman Bogdan, *Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
49. Kurtović Šemsudin, *Đerekare*, Tutin, 2006.
50. Lakić Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943–1945:(ZAVNO Sandžaka - dokumenta)*, Beograd, 1992.
51. Lempi R. Džon, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd, 2004.
52. Matović Alija, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. prilozi historiji Bošnjaka*, Rožaje, 2009.
53. Љубичић Никола, *Ужички народноослободилачки партизански одред 'Димитрије Туцовић'*, Београд, 1979.
54. Медојевић К. Рајко, *Павино Поље и његове школе*, Бјело Поље, 2005.
55. Миловановић Никола, *Војни пуч и 27. март 1941.*, Београд, 1981.
56. Muratović Zumber, *Sandžački gazija Osman Rastoder*, Sarajevo, 2002.
57. Мушовић Ејуп, *Тутин и околина*, Београд, 1985.
58. Nenezić S. Dragan, *JugoslovenskeoblastipodItalijom 1941–1943.*, Beograd, 1999.
59. Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, I, Београд, 2014.
60. Николић Т. Риста, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд, 1938.
61. *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969.
62. *Нововарошки крај кроз историју. Од неолита до 1941.*, Нова Варош, 1991.
63. Павловић А. Мила, *Села сјеничког краја. Антропогеографска проучавања*, Београд, 2009.
64. Павловић Х. Милун, *Вријеме заборављених гробова*, I, Београд, 2007.
65. Павловић Х. Милун Вапски, *Биографски лексикон значајних Сјеничана*, Београд, 2014.
66. Пејатовић Дико, *Пејатовићи*, Београд, 2008.

67. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
68. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000.
69. Petrović V. Rastislav, *Crnogorske ustaše*, Beograd, 2005.
70. Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 1977.
71. Пурић Свето Светислав, *Прибојски крај – историја, култура, људи, обичаји*, Београд, 2011.
72. Радовић Миодраг, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994.
73. Раковић Александар, *Историја, вера, политика*, Београд, 2016.
74. Раковић Александар, *Срби и религијски интервенционализам 1991–1995. Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије*, Београд, 2015.
75. Рвовић Д. Љутомир, *Аљиновићи*, Београд, 2004.
76. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo , 1987.
77. Ristović Milan, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991.
78. Селимовић Салих, *Кладница*, Нови Пазар, 2012.
79. Селимовић Салих, *Прилози прошлости Старе Рашке*, књ. 2, Ужице, 2014.
80. Слијепчевић Ђоко, *Историја српске православне цркве*, књ. 3, Београд, 2002.
81. *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, biografski leksikon, Beograd, 2016.
82. Спарић Нешов Милојица, *Херцеговачка Голеша*, Београд, 2006.
83. Суботић Др Војислав, Јанковић Драгица, *Радоиња – село, школа, време*, Нова Варош, 1997.
84. Shey Shaul, *Islamic Terror and the Balkans*, Herzliya, 2009.
85. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Beograd, 1982.
86. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941 – 1945*, Zagreb, 1997.
87. Tomasevich Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010.
88. Томић Н. Јован, „*О Арнаутима – у Старој Србији и Санџаку*“, Београд, 1995.
89. Топаловић М. Владета, *Трудово – живот и обичаји народни*, Београд, 1997.
90. Ћуковић Мирко, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964.
91. *Ужичка република: записи и сећања*, књ. 1, Ужице, 1981.

92. Fijuljanin Muhedin, *Sandžački Bošnjaci*, Novi Pazar, 2010.
93. Фотић А. Милан, *Изгубљени пут: правно-политичка и идеолошка расправа*, Београд, 2001.
94. Hasanbegović Zlatko, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929.–1941. (U ratu i revoluciji 1941.–1945.)*, Zagreb, 2012.
95. Hasanbegović Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878–1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007.
96. *Hrvatski biografski leksikon,* knj. 5, Zagreb, 2002.
97. Crnovršanin Harun, Sadiković Nuro, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007.
98. Чукић Л. Милорад, *Камом и ватром у долини Лима*, Београд, 1997.
99. Dželetović Ivanov Pavle, *21. SS-divizija* Skenderbeg, Beograd, 1997.
100. Шалипуровић Вукоман, *Културно-просветне прилике и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903–1905*, Нова Варош, 1972.
101. Шалипуровић Вукоман, *Раоничка буна – аграрни покрет у западним крајевима Старе Србије 1903–1905*, Сјеница, 1969

Расправе и чланци:

1. Barić Nikica, Nezavisna država Hrvatska i Boka kotorska nakon kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine, *ČSP*, 3, 2008.
2. Брашанац М. Јован, Ратни војни заробљеници, интернирци Бањичког логора и затвореници Колашинског затвора из пријепољског краја у току Другог светског рата, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XV, 1993.
3. Велојић Далибор, Косовска дивизија у Априлском рату 1941. године, *Баштина*, 36, 2014.
4. Gobeti Erik, Crna Gora u očima Pircia Birolija avgusta 1941., *Matica*, br. 48, zima 2011.
5. Дацић еф. Надир, Мурад еф. Шећерагић, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 2013.
6. Зејак Бранко, Милешевски крај у устаничкој 1941. години, *Ужички зборник*, 35, 2011.
7. Красић Богић, Четници у ужичком крају 1941. године, *Ужички зборник*, 35, 2011.
8. Kisić-Kalanović Nada, Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja, *ČSP*, 3, 2008.

9. Лакић Зоран, Сретен Вукосављвић и питање идентитета муслимана, *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављвића*, XXII, 2005.
10. Маликовић Драги, Качачки покрет у Црној Гори 1918–1924, *Новопазарски зборник*, 26, 2002.
11. Матовић В. Љубомир, Злочини италијанске дивизије „Пустерија“ у пријепољском и пљеваљском крају 1941–1943. године, *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XIX, 1997.
12. Миливојевић Станојка, Терор и злочин окупатора у Ужичкомкрају 1941., *Ужички зборник*, 35, 2011.
13. Милошевић Д. Слободан, Заробљавање војника Краљевине Југославије у Априлском рату 1941., *Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату*, Београд, 1998.
14. Мушовић Ејуп, Хајдучије и комите у Санџаку, *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића*, VI, 1978.
15. Пејатовић Дико, Почетај НОБ-е и стварање слободне територије око Нове Вароши, *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XIV, 1992.
16. Pejčić Predrag, Nove pojedinosti o vazdušnom napadu na Jugoslaviju aprila 1941., *Glasnik ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane*, 47, 1991.
17. Равић Станко, Партизански напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша Прошлост*, 1971/1972, Краљево.
18. Радовић Миодраг, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, бр. 16, 1992.
19. Раковић Александар, Српски идентитет муслимана словенског порекла на постојугословенском простору у 21. веку (са освртом на повесни идентитет Срба муслимана), *Култура полиса*, год. XIII (2016), бр. 31.
20. Селимовић Салих, Сјенички крај 1941. године, *Ужички зборник*, 35, 2011.
21. Селимовић Салих, Сјеничка резолуција 1917. године, *Ужички зборник*, 39, 2015.
22. Stambolija Nebojša, Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2012.
23. Стојковић Живан, Априлски рат 1941. године, *Лесковачки зборник*, 24, 1984.

24. Суботић Др Војислав, Стари Влах у 1941. години. Нововарошки, прибојски и пријепољски крај ратне 1941. године, *Ужички зборник*, 35, 2011.
25. Tešić Dragan, Vojska Kraljevine Jugoslavije pred Aprilski rat 1941. godine, *Istorija 20. veka*, 21, 2003.
26. Cvetković Srđan, Terorizam i jugoslovenska politička organizacija, *Istorija 20. veka*, 2, 2014.
27. Чолић Љиљана, Партија Џемијет као парламентарна странка у Краљевини СХС, *Историјски часопис*, 47, 2000.
28. Šaković Edin, Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti), *Gračanički glasnik*, 34/17.